Հրատարակութիւն ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄԻ — Մատենաշար Թիւ 20

ՀՐԱՆԴ Ք. ԱՐՄԷՆ

ՄԵԾՆ ՏԻԳՐԱՆ

9 (47.925) 31373
Ա-91 Արմեն, Հրանտ
Մեծն Տիգրան
20 ռ.
8

ՀՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՖՈՒՆԴԱՄԵՆՏԱԼ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԱԿԱԴԵՄԻԱ

Հրատարակութիւն ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄԻ — Մատենաշար Թիւ 20

ՀՐԱՆԴ Ք. ԱՐՄԷՆ

9(47.925)12
Ա-91
ՍՏԱՑՎԱԾ Է 1961 Թ.
423

ՄԵԾՆ ՏԻԳՐԱՆ

ԵՐԱՆԱՇՆՈՐՀ ԳԱՐԵԳԻՆ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆՈՎ

Բ. ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Եւ զընդ լծով կացեալս, լծադիրս եւ
հարկապահանջս կացոյց բազմաց:
ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ, Ա. 24

1957
Տպարան ՍԱՀԱԿ-ՄԵՍՐՈՊ, Գահիրէ

ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Այս գիրքը կը նուիրեմ

ՄԱՅՐԻԿԻՍ

որ փոքր տարիքիս ինծ սորվեցուց սիրել

հայ ժողովուրդի պատմութիւնը:

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

ԵՐԱՆ. ԳԱՐԵԳԻՆ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ

Վերջին ժամանակները հայ բանասէրների կողմից Տիգրան Մեծի կեանքն ու գործը արժանացել է արտաքոյ կարգի ուշադրութեան: Յայտնի է, որ Խորենացին լիովին տեղեկութիւն չունի Տիգրան մեծի կեանքի եւ գործի մասին: Զամչեանն է, որ առաջին անգամ օգտագործում է յոյն եւ լատին աղբիւրներ Տիգրանի պատմութեան համար: Եւրոպացի պատմաբաններ՝ ինչպէս Մոմզեն, Ռայնախ իտալացի Փերերոյ՝ Տիգրանով զբաղուել են որքան իրենց գործի ընթացքն էր պահանջում եւ առանց քննադատական վերաբերմունք ցոյց տալու դէպի իրենց աղբիւրները: Այս միակողմանիութիւնը աւելի է աչքի ընկնում, որ Տիգրանի եւ Միհրդատ Պոնտացիի կողմնակից պատմիչների գործերը անհետ կորել են: Վերջին ժամանակի հայ պատմաբանները եւ բանասէրները օգտուել են Մոմզենի եւ Ռայնախի աշխատութիւններից, ինչպէս Գրիգոր Խալաթեան, Դոլլենս եւ Ա. Խաչ եւ օտարներից՝ Տուրնըբիզ եւ Մորգան:

Քսաներորդ դարի այս վերջին տասնամեակներում միայն երեւան են գալիս հայ գիտնականներ, որոնք այլեւս անպայման հաւատ չեն ընծայում Տիգրան Մեծի կեանքի հետ կապուած աղբիւրներին, այլ օգտւում են, որոշ քննութեան ենթարկելուց յետոյ. արդիւնքը ստացւում է տարբեր, եւ Տիգրան Մեծի կեանքն ու գործը երեւան է գալիս որոշ չափով լուսոյ մէջ, քան գիտէինք մինչեւ այժմ:

Դոցանից ամենահինը եւ համառօտը Հ. Աստուրեանի դոկտորական աշխատանքն է Die politischen Bezichungen Zwischen Armenien und Rom, *որ թարգմանել է հայերէն: Հեղինակի նպատակն է եղել իւր խօսքով «գեղեցիկէն աւելի ճիշդը փնտռել»: Աղբիւրները կարդացել է նա բնագիրներու լեզուով, եւ հետեւանքը եղել տարբեր՝ իւր վկայութեամբ: Տիգրանի պատմութիւնը. աւելի ճիշդ, Արտաշիսեան հարստութեան պատմութիւնը միայն գրքի մի երրորդն է, որովհետեւ իւր վերնագրի համաձայն նա զբաղւում է մինչեւ Արշակունեաց անկումը:*

Երկրորդն է ակադեմիկոս Յակոբ Մանանդեան, որ երկու անգամ անդրադարձել է Տիգրան Մեծի պատմութեան. առաջինը իւր

ռուսերէն «Տիգրան Երկրորդ եւ Հռոմ» գրքով, 1943ին տպուած, լուրջ եւ հիմնական մի գործ: Այս աշխատութեան մէջ Մանանդեանը զբաղւում է միայն Տիգրանի կեանքի հետ կապուած խնդիրներով: Նա քննադատութեան է ենթարկում ոչ միայն հին աղբիւրները, որ անաչառ չեն, այլ եւ եւրոպական գիտնականների՝ Մոմզենի, Րայնախի, Փերերոյի, որոնք յենուելով միայն միակողմանի եւ միտումնաւոր աղբիւրների վերայ, յատկապէս Պլուտարքոսի, որ ամենից ընդարձակն է, ներբողական դէպի իր հերոսները եւ առհասարակ դէպի հռոմայեցիք, որով եւ ստուերի մէջ նրանց հակառակորդները՝ Տիգրան եւ Միհրդատ Պոնտացի:

Երկրորդ անգամ նոյն գիտնականը Տիգրանով զբաղւում է իր «Քննական Տեսութիւն հայ ժողովրդի պատմութեան» Ա. Հատորի մէջ: Այստեղ Տիգրանի պատմութիւնը մենագրական բնոյթ չէ կրում, այլ մասն է Հայոց պատմութեան, բայց հիմնուած ըստ ամենայնի իր նախընթաց մենագրական աշխատութիւնների վերայ:

Երրորդ հեղինակն է Հրանդ Արմէն, որի գործը լոյս է տեսնում այս հրատարակութեամբ: Այս գործը նախ տպուեցաւ անգլերէն, ապա մեր ցանկութեամբ հեղինակը հայերէնի վերածեց: Հրանդ Արմէն ծանօթ չէ Մանանդեանի գործին. նոքա գրել են, գրեթէ, միեւնոյն ժամանակ եւ անկախ միմեանցից. բայց սկզբնական աղբիւրների նկատմամբ նոյն կարծիքն ունեին, նրանց միակողմանի լինելու համար: Եթէ Մանանդեանը ի նկատի ունի եւրոպական պատմագիտութիւնը եւ սկզբնական աղբիւրների քննադատութեամբ եւ համեմատութեամբ աշխատում է իրականը պարզել Տիգրանի վերաբերութեամբ, Հրանդ Արմէն նոյնպէս աղբիւրների քննադատութեամբ, բայց առանց նոյն չափով ի նկատի ունենալու եւրոպական պատմագիտութիւնը, ըստ էութեան հասնում է նման եզրակացութեան: Տարբեր են միայն նրանց պատմելու եղանակը եւ դէպքերի դասաւորութիւնը:

Արմէնը լաւ ծանօթ է ոչ միայն հռոմէական, այլ եւ Հայաստանը շրջապատող ազգերի ժամանակակից պատմութեան, քաղաքական եւ տնտեսական պայմաններին, ասպարէզ եկող հռոմէական զօրավարների եւ նրանց հակառակորդների կենսագրութեան եւ նկարագրին, ինչպէս Լուկուլլոսի. Պոմպէոսի, Միհրդատ Եւպատորի եւ Փոքր Ասիական թագաւորների, որ օգտագործում է դէպքերի եւ պատմութեան ընթացքի լուսաբանութեան ժամանակ: Այն հմտութիւնը, որ հեղինակը ցոյց է տալիս մանրամասնութիւնների եւ շրջապատի թագաւորու-

ութիւնների պատմութեան եւ դէպքերի վերլուծութեան մէջ, ապացոյց է, թէ նա իր գործը գրելուց առաջ ուսումնասիրել է իր աղբիւրները, կշռել նրանց պակասաւոր եւ դրական կողմերը եւ ապա անցել գործի:

Պատմական դէպքերն ու երեւոյթները բարդ են իրենց ծագման, փոխադարձ ազդեցութեան եւ յարաբերութեան մէջ. նրանց ժամանակագրական շարայարումն ու օղակաւորումը բաւական չեն նրանց իրական պատկերը ստանալու համար: Պատճառի եւ հետեւանքի, հարկադրական եւ նոյնիսկ պատահական հանգամանքների նշանակութեան կանոնը այստեղ եւս իրաւունքն ունի, որ պիտի չվրիպի պատմաբանի ուշադրութիւնից: Պատմական երեւոյթները շատ թելերով կապուած են իրար հետ. ինչպէս անհատի կեանքի դէպքերը հասկանալի չեն ինքնըստինքեան միայն տուեալ անձի առանձնայատուկ պայմաններով, նոյնը եւ ազգի կեանքի եւ պատմական մեծ դէպքերի համար:

Հրանդ Արմէնը գիտակից պատմագիտութեան այս հասկացողութեան, խնդիրները չի կշռում միայն հայկական պայմաններով, այլ եւ շրջակայ ազգերի քաղաքական եւ ա՛յլ հանգամանքների, Հռոմի ձգտումների, նորա քաղաքական կուսակցութիւնների, զօրավարների նկարագրի վերլուծութեամբ, որով եւ նորա պատմութիւնն ընթանում է պատճառաբանուած, դէպքերի եւ գործողութիւնների յարակից լուսոյ տակ: Հեղինակը, որքան եւ դրական եւ գնահատական վերաբերմունք ունի դէպի Տիգրանի անձը, բայց ձեռքից չի թողնում իր քննադատութիւնն ու անաչառութիւնը. օրինակ Տիգրանը հասած իր փառքի եւ աշխարհակալութեան բարձունքները, երբեմն բռնակալական, հապճեպ եւ կամայական գործեր եւ կարգադրութիւններ է անում, մասամբ ծերութեան եւ մասամբ շտապողական, հասկանալի հոգեբանութեամբ, իր պետական մեծ շէնքի կառուցման վերջաւորութեան հասնելու:

Հեղինակի առաւելութիւններից մէկն է նորա կենդանի, գեղեցիկ նկարագրութիւնը: Պատմաբանը, անշո՛ւշտ, պիտի առարկայական, իրողութիւնների հողի վրայ կանգնած մնայ, բայց մեծ նշանակութիւն ունի նորա խառնուածքը, մտքի թռիչքն ու երեւակայութիւնը, ջերմութիւնը, առանց որոնց պատմութիւնը կը դառնայ չոր ու ցամաք, պակաս գրաւիչ եւ հետաքրքրող, եթէ նոյնիսկ դէպքերը նկարագրէ պատճառաբանուած եղանակով: Արմէնի պատմելու ոճը պարզ է եւ հասկանալի, առանց խրթնու-

թեան, լեզուն մաքուր է եւ սահուն եւ երբեմն պատկերաւոր, որ կենդանութիւն է տալիս նկարագրութեան:

Մենք վստահ ենք, թէ ընթերցողները այս գիրքը պիտի կարդան հաճոյքով եւ բարձր հետաքրքրութեամբ, նոյնիսկ տեղ տեղ ոչ առանց յուզման: Մեծ արքայի կեանքը պատկերանում է ընթերցողի հոգու առաջ, ինչպէս մի մեծ ողբերգութեան կատարումը բեմի վերայ, պետական բարձր ձգտումների, հելլենիստական քաղաքակրթութեան իրացման եւ պաշտպանութեան մէջ, բայց եւ մեծ է անյաջողութիւնների եւ ընտանեկան ողբերգութիւնների մէջ: Նորա կեանքի վայրէջքի պատմութիւնը ըստ Արմէնի նկարագրութեան, ընթերցողի հոգու մէջ առաջ է բերում տխրութեան եւ ափսոսանքի հետ համակրութեան մի զգացում դէպի ծերունի արքայի անձը: Նա մեռաւ ութսունհինգ տարեկան հասակում:

ԳԱՐԵԳԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

ՆԱԽԱԲԱՆ

Ա. ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Այս տարի կը լրանայ երկու-հազարամեակը Մեծն Տիգրանի մահուան:

Հայ Թագաւորներու ամենամեծը սակայն մինչեւ այսօր չունեցաւ իր կենսագրութիւնը:

Այս զանցառութիւնը, ի մասնաւորի հայ մատենագիրներու կողմէ, կրնայ բացատրուիլ ցարդ մեր ձեռքը հասած աղբիւրներու անգոհացուցիչ եւ պատահական բնոյթէն, եւ այդ աղբիւրներու մէջ Հայ Արքայի մասին եղած հատուկտոր յիշատակութենէն:

Ժամանակից կենսագրութիւն մը Մեծն Տիգրանի՝ գրի առնուած Պոնտոսի տաղանդաւոր Գլխաւոր Դատաւոր՝ Սեքսացի Մետրոդորոսի կողմէ, բոլորովին կորսուած է եւ անկէ հատուածներ իսկ չեն պահուած ուրիշներու գրութեանց մէջ: Եթէ Մետրոդորոսի գիրքը կորսուած իսկ չ'ըլլար, ան Հայ Թագաւորի ամբողջական պատմութիւնը ըլլալէ հեռու պիտի ըլլար, քանզի հեղինակը Միհրդատ Եւպատորի կողմէ մահուան կը դատապարտուէր Տիգրանի մահէն տասնըհինգ տարի առաջ:

Լիվիոսի եւ Ստրաբոնի կորսուած աշխատասիրութիւնները, Տիգրանի ժամանակին մօտիկ ըլլալու հանգամանքով, անկասկած արժէքաւոր եւ հետաքրքրական մանրամասնութիւններ ունեցած ըլլալու էին, որոնք կրնային մէկէ աւելի մութ կէտեր լուսաբանել, սակայն ոչ մէկ հետք մնացած է անոնցմէ:

Հետեւաբար, կ'ստիպուինք մեր ուսումնասիրութեան նիւթ դարձնել այն ցանուցիր հատուածները Տիգրանի մասին, որ յիշատակուած կան Կիկերոնի, Պլուտարքոսի Դիոն Կասսիոսի, Ապպիանոսի, Վէլլէոս Պատէրկիւլոսի, Ստրաբոնի. Սալլուստի, Մէմնոն Հերակլացիի. Յուստինի, Յովսեպոսի, Ֆլօրոսի եւ Եւտրոպիոսի գրութեանց մէջ, որոնցմէ միա՛յն Կիկերոն կրնայ ժամանակակից համարուիլ Հայ Արքային:

Ուսումնասիրողին շփոթութիւն պատճառող ուրիշ պարագայ մ'ալ դասական հայ պատմագրողներու ապշեցուցիչ լռութիւնն է այն ինքնակալի մասին, որ բոլոր Հայ Թագաւորներէ աւելի համաշխարհային հռչակ ստացաւ, եւ որուն գործունէութիւնը եզական մնաց բովանդակ Հայ Պատմութեան ընթացքին:

Ինչո՞ւ հայերու մեծանուն պատմաբանը, Մովսէս Խորենացի, Տիգրանի պատմութիւնը ընելուն՝ համառօտակի եւ խառնակ ոճով մը կը գրէ: Խորենացին՝ որուն խորունկ հայրենասիրութիւնը կը բոցավառի եւ իր արձակին բաբախուն շեշտ կուտայ ամէն անգամ, որ մեծ Հայ թագաւոր մը բեմ գայ, ինչպէս Հայկ, Արամ, Տիգրան Երուանդեան, Արտաշէս, Խոսրով, Մեծն Տրդատ, եւայլն, կարծես իր հետաքրքրութիւնը կը կորսնցնէ եւ բոլորովին անտարբեր կը դառնայ երբ թագաւորներու ամենամեծին եւ ամենանշանաւորին դիմաց կը գտնուի:

Այսու ամենայնիւ, Խորենացին միա՛կ հին հայ մատենագիրն է, որ մեծ ուշադրութիւն տուած է հայ առասպելներու, աւանդութիւններու եւ գուսանական երգերուն. եւ ինծ կը թուի թէ իր խանդավառ եւ ներշնչող վերագրումները Տիգրան Երուանդեանի մասին (վեցերորդ դար Ք.Ա.) կը պատկանին Մեծն Տիգրանին:

Անտարակոյս, ունկնդրած ըլլալով հայ գուսաններու եւ վիպասաններու երգերուն եւ քանաստեղծութեանց՝ հին Հայաստանի հռչակաւոր պատմաբանը՝ հոգեկան հրճուանքով եւ իր սրտի զեղուն խանդովը պսպղուն՝ նկարագրականը կուտայ հերոսի սխրագործութիւններուն, եւ իր գրքի մէջ յիշատակուած երեք Տիգրանները շփոթելով՝ կ'ընտրէ Երուանդեան Տիգրանը:

Իր կողմէ տրուած մանրամասնութիւնները ճշգրտօրէն կը կը պատշաճին Մեծն Տիգրանի, եւ այն իրողութիւնը թէ ո՛եւէ ուրիշ պատմաբան չյիշեր Երուանդեանը, եւ ուսումնական մասնագէտներ անհաւանական կը գտնեն գոյութիւնը՝ այդ ժամանակամիջոցին՝ այսպիսի հռչակաւոր արքայի մը, զոր Խորենացին կը նկարագրէ, կը զօրացնէ այն տրամաբանական համոզումը, թէ Խորենացին առանց գիտնալու կուտար պատմութիւնը ա՛յն Տիգրանին, զոր Յոյն եւ Լատին պատմիչներ կը յիշատակեն որպէս Թագաւոր Թագաւորաց:

Հայ պատմագրողներու կողմէ Տիգրանին այս կերպ անտեսուիլը մէկէ աւելի քանասէրներու զարմանք պատճառեր է, եւ անոնք չեն կրցած գոհացուցիչ բացատրութիւն մը տալ եղածին:

Ըստ իս, առեղծուածը կարծուածին չափ անլուծելի չէ: Տիգրանի անձը եւ գործունէութիւնը մոռացութեան դատապարտելու ճիգը ի գործ դրուեցաւ Հայ Արշակունի թագաւորներու հրամանով:

Տիգրան միա՛կ վեհապետն էր, որ Պարթեւ Արշակունիները՝ մինչեւ այդ ատեն տեղի չունեցած նուաստացումի ենթարկեց: Ան ջախջախեց անոնց բանակները, արշաւեց անոնց երկիրը եւ պարթեւ Արքայէն խլեց «Թագաւոր Թագաւորաց» տիտղոսը: Իր երկարամեայ տիրապետութեան ընթացքին, քառասուն տարի, Հայ թագաւորի ատելութիւնը դէպի Պարթեւաստան երբեք չնուազեցաւ, եւ ան մեռաւ հակա-Պարթեւական մը:

Բայց իր մահէն դար մ՚իսկ չանցած՝ իր գահին կը բազմէր Պարթեւ Արշակունի թագաւորին եղբայրը, Տրդատ: Անով կը սկսէր Հայկական ճիւղը Արշակունի Հարստութեան, որ մօտաւորապէս չորս հարիւր տարի պիտի տեւէր:

Այս Արշակունի թագաւորը եւ իր յաջորդները պիտի չթոյլատրէին գովաբանութիւնը իրենց ամենաոխերիմ թշնամի՝ Տիգրանին: Ուստի իրենց տիրակալութեան շրջանին՝ Տիգրանի պատմութիւնը, եթէ ո՛չ բոլորովին գրաքննուեցաւ, ներկայացուեցաւ աղճատուած եւ անճանաչելի ձեւով՝ պաշտօնապէս, եւ մեծ Արքայի հռչակին աղօտ արձագանգները մնացին գուսաներգութեանց մէջ:

Հակառակ հայ պատմագրողներու լռութեան, հայ ժողովուրդը, կարծես բնազդաբար, պահպանեց Տիգրանի յիշատակը: Թէեւ իրենց յիշողութիւնը հետզհետէ մթագնեցաւ, ան սակայն բնաւ չկորսնցուց անդրադարձող ցոլքը երբեմնի շլացուցիչ փառքին: Եւ մինչեւ այսօր, հազարաւոր հայեր Տիգրան անունը կը կրեն՝ որպէս յարգանքի տուրք մեծ թագաւորին:

Հայ ժողովուրդի աչքին Տիգրան անունը ստացած է խորհրդանշանային կարեւորութիւն: Անոնք թագաւորը կը համարեն հայ զինուորական ուժի հզօրագոյն արտայայտութիւնը, որ ի տես իր ազգի յետագայ ողբերգական ճակատագրին, միշտ կը վրդովէ իր ազգակիցներուն հոգիները կսկծալի բայց ներշնչող խանդավառութեամբ մը:

Այս գործը ի սկզբան տպուեցաւ անգլիերէն լեզուով 1940 ին: Այժմ անգլիերէն երկրորդ տպագրութեան համար պատրաստած ձեռագրէս վերստին կը թարգմանեմ հայերէնի: Ներկայ աշխատութիւնը ճոխացած է եւ նօթագրուած, ու բոլորովին վերամշակուած:

ՀՐԱՆԴ Ք. ԱՐՄԷՆ

Փետրուար 1946

Ինչո՞ւ հայերու մեծանուն պատմաբանը, Մովսէս Խորենացի, Տիգրանի պատմութիւնը ընելուն՝ համառօտակի եւ խառնակ ոճով մը կը գրէ: Խորենացին՝ որուն խորունկ հայրենասիրութիւնը կը բոցավառի եւ իր արձակին բաբախուն շեշտ կուտայ ամէն անգամ, որ մեծ Հայ թագաւոր մը բեմ գայ, ինչպէս Հայկ, Արամ, Տիգրան Երուանդեան, Արտաշէս, Խոսրով, Մեծն Տրդատ, եւայլն, կարծես իր հետաքրքրութիւնը կը կորսնցնէ եւ բոլորովին անտարբեր կը դառնայ երբ թագաւորներու ամենամեծին եւ ամենանշանաւորին դիմաց կը գտնուի:

Այսու ամենայնիւ, Խորենացին միա՛կ հին հայ մատենագիրն է, որ մեծ ուշադրութիւն տուած է հայ առասպելներու, աւանդութիւններու եւ գուսանական երգերուն. եւ ինծ կը թուի թէ իր խանդավառ եւ ներշնչող վերագրումները Տիգրան Երուանդեանի մասին (վեցերորդ դար Ք.Ա.) կը պատկանին Մեծն Տիգրանին:

Անտարակոյս, ունկնդրած ըլլալով հայ գուսաններու եւ վիպասաններու երգերուն եւ բանաստեղծութեանց՝ հին Հայաստանի հռչակաւոր պատմաբանը՝ հոգեկան հրճուանքով եւ իր սրտի զեղուն խանդովը պսպղուն՝ նկարագրականը կուտայ հերոսի սխրագործութիւններուն, եւ իր գրքի մէջ յիշատակուած երեք Տիգրանները շփոթելով՝ կ'ընտրէ Երուանդեան Տիգրանը:

Իր կողմէ տրուած մանրամասնութիւնները ճշգրտօրէն կը կը պատշաճին Մեծն Տիգրանի, եւ այն իրողութիւնը թէ ո՛եւէ ուրիշ պատմաբան չյիշեր Երուանդեանը, եւ ուսումնական մասնագէտներ անհաւանական կը գտնեն գոյութիւնը՝ այդ ժամանակամիջոցին՝ այսպիսի հռչակաւոր արքայի մը, զոր Խորենացին կը նկարագրէ, կը զօրացնէ այն տրամաբանական համոզումը, թէ Խորենացին առանց գիտնալու կուտար պատմութիւնը ա՛յն Տիգրանին, զոր Յոյն եւ Լատին պատմիչներ կը յիշատակեն որպէս Թագաւոր Թագաւորաց:

Հայ պատմագրողներու կողմէ Տիգրանին այս կերպ անտեսուիլը մէկէ աւելի բանասէրներու զարմանք պատճառեր է, եւ անոնք չեն կրցած գոհացուցիչ բացատրութիւն մը տալ եղածին:

Ըստ իս, առեղծուածը կարծուածին չափ անլուծելի չէ: Տիգրանի անձը եւ գործունէութիւնը մոռացութեան դատապարտելու ճիգը ի գործ դրուեցաւ Հայ Արշակունի թագաւորներու հրամանով:

Տիգրան միա՛կ վեհապետն էր, որ Պարթեւ Արշակունիները՝ մինչեւ այդ ատեն տեղի չունեցած նուաստացումի ենթարկեց: Ան ջախջախեց անոնց բանակները, արշաւեց անոնց երկիրը եւ պարթեւ Արքայէն խլեց «Թագաւոր Թագաւորաց» տիտղոսը: Իր երկարամեայ տիրապետութեան ընթացքին, քառասուն տարի, Հայ թագաւորի ատելութիւնը դէպի Պարթեւաստան երբեք չնուազեցաւ, եւ ան մեռաւ հակա-Պարթեւական մը:

Բայց իր մահէն դար մ'իսկ չանցած՝ իր գահին կը բազմէր Պարթեւ Արշակունի թագաւորին եղբայրը, Տրդատ: Անով կը սկսէր Հայկական ճիւղը Արշակունի Հարստութեան, որ մօտաւորապէս չորս հարիւր տարի պիտի տեւէր:

Այս Արշակունի թագաւորը եւ իր յաջորդները պիտի չթոյլատրէին գոյաբանութիւնը իրենց ամենաոխերիմ թշնամի՝ Տիգրանին: Ուստի իրենց տիրակալութեան շրջանին՝ Տիգրանի պատմութիւնը, եթէ ո՛չ բոլորովին գրաքննուեցաւ, ներկայացուեցաւ աղճատուած եւ աննանաչելի ձեւով՝ պաշտօնապէս, եւ մեծ Արքայի հռչակին աղօտ արձագանգները մնացին զուսաներգութեանց մէջ:

Հակառակ հայ պատմագրողներու լռութեան, հայ ժողովուրդը, կարծես բնազդաբար, պահպանեց Տիգրանի յիշատակը: Թէեւ իրենց յիշողութիւնը հետզհետէ մթագնեցաւ, ան սակայն բնաւ չկորսնցուց անդրադարձող ցոլքը երբեմնի շլացուցիչ փառքին: Եւ մինչեւ այսօր, հազարաւոր հայեր Տիգրան անունը կը կրեն՝ որպէս յարգանքի տուրք մեծ թագաւորին:

Հայ ժողովուրդի աչքին Տիգրան անունը ստացած է խորհրդանշանային կարեւորութիւն: Անոնք թագաւորը կը համարեն հայ զինուորական ուժի հզօրագոյն արտայայտութիւնը, որ ի տես իր ազգի յետագայ ողբերգական ճակատագրին, միշտ կը վրդովէ իր ազգակիցներուն հոգիները կսկծալի բայց ներշնչող խանդավառութեամբ մը:

Այս գործը ի սկզբան տպուեցաւ անգլիերէն լեզուով 1940 ին: Այժմ անգլիերէն երկրորդ տպագրութեան համար պատրաստած ձեռագրէս վերստին կը թարգմանեմ հայերէնի: Ներկայ աշխատութիւնը ճոխացած է եւ նօթագրուած, ու բոլորովին վերամշակուած:

ՀՐԱՆԴ Ք. ԱՐՄԷՆ

Փետրուար 1946

Բ. ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԱՌԹԻՒ

ՄԵԾՆ ՏԻԳՐԱՆ գրքիս անգլիերէնը հրատարակուեցաւ 1940 ին: Վերջին տասնվեց տարիներու ընթացքին մեծ Արքայի կեանքին եւ գործունէութեան մասին նոր յայտնութիւն մը չենք ունեցած:

Ուստի, բացի սրբագրութիւններէ եւ Ցաւելուածէ մը, գրքին պարունակութիւնը պահած ենք անփոփոխ:

Հեղինակը իր շնորհակալութիւնը կը յայտնէ ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄԻՆ՝ Մեծն Տիգրանի *այս երկրորդ տպագրութեան համար:*

1956 ՀՐԱՆԴ Ք. ԱՐՄԷՆ

Լոս Անճէլըս, Քալիֆորնիա

ՑԱՆԿ

ԳԼՈՒԽ Ա. — Ժառանգութիւնը

» Բ. — Պատանդ Արքայազունը

» Գ. — Ամբողջական Հայաստան

» Դ. — Ճակատագրական Զինակցութիւնը

» Ե. — Պոնտոսեան Աննիբալը

» Զ. — «Եօթանասուն Հովիտներ» եւ Անդին

» Է. — Կայսրութիւն

» Ը. — Լուկուլլոս

» Թ. — Նետեր իր Փետուրէն

» Ժ. — Պարտադրուած Պատերազմը

» ԺԱ. — Հռովմէական Միջնարար

» ԺԲ. — Հայր եւ Որդի

» ԺԳ. — Իրիկնամուտ

ԱՌԱՋԻՆ ԳԼՈՒԽ

ԺԱՌԱՆԳՈՒԹԻՒՆԸ

(190—95 Ն.Ք.)

Ուր հոսանքը խօլ Արաքսի
կը թաւալի մոլեգին.
ԼՈՒԱՆ, ՓԱՐՍԱԼԻԱ Ա.

1.

Երբ Տիգրան գահ բարձրացաւ, (95-ին Ն.Ք.), Հայաստան հարիւր տարիէ ի վեր անկախ թագաւորութիւն մ'եղած էր։

Քաղաքական այս անկախութիւնը սակայն հեռու էր հաստատուն հիմեր ունենալէ։ Ան մէկ կողմէ պէտք էր դիմադրել երկու հզօր դրացիներու սպառնալիքին, Պարթեւաստան և Սելեւկեան կայսրութիւն. իսկ միւս կողմէ ալ հայ նախարարական տուներու, իրենց կիսանկախ դրութեան նախանձախնդիր այս աւատական իշխաններու չարունակական ճնշման պէտք էր դիմագրաւել։

Ի մասնաւորի Սելեւկեան թագաւորութեան սպառնալիքը՝ որ բաղդատաբար անմիջական էր, մշտագոյ և ծանրակշիռ։ Անտիոքի արքունիքի աչքին Հայաստան ապըստամբ նահանգ մ'էր որ ինքզինքը զատեր էր կայսրութենէն, և այդպիսով արքայական գանձարանը զրկած տարեկան տուրքէն և այլ հարկերէն, որոնք այնքան առատութեամբ կը հոսէին դէպի Անտիոք։

Եւ այն անձնաւորութիւնը որ Հայաստանի անկախու-

թիւնը հռչակած էր, Սելեւկեաններու աչքին ոչ միայն ապստամբ մը այլ նաեւ դաւաճան մ'էր։ Քանզի այս անձը, Արտաշէս, զինուորական պաշտօնեաներէն մէկն էր Սելեւկեան Թագաւոր՝ Մեծն Անտիոքոսի, և վերջնոյն կողմէ նըշանակուած Զինուորական Կառավարիչը Հարկատու Հայաստանի։

Արտաշէս՝ Սելեւկեան պաշտօնեայ մ'ըլլալէ առաջ հայ մ'էր։ Ան ունէր քաղաքական հեռատեսութեան ձիրքը․ շնորհ մը՝ որուն տիրացողը բարձր և խիզախ ձեռնարկներու գործադրիչը կրնայ ըլլալ։ Եւ ձեռնարկը որ Արտաշէսի մտքին մէջ, իր կառավարչական պաշտօնի օրերուն հասունցեր էր, ուրիշ բան չէր՝ բայց Հայաստանի անկախութիւնը։

Իրականին մէջ, ան կառավարիչն էր Հայաստանի միա՛յն հիւսիսային նահանգներուն, որոնք կը գտնուէին Արարատի շուրջը և Արաքսի հովիտը։ Մինչ հարաւային մասը, Ծոփաց Հայաստան, կը գտնուէր ուրիշ զինուորական պաշտօնեայի կառավարչութեան տակ։ Սա ալ Մեծն Անտիոքոսի զօրավարներէն էր, Զարեհ, և նման Արտաշէսի, հայ մը։

Արաքսեան Հայաստանը փոքրիկ էր, բայց Արտաշէս միտքը դրած էր խզել ամէն կապ Սելեւկեան կայսրութեան հետ և հիմնել անկախ Թագաւորութիւն։

Ան զգոյշ պէտք էր ըլլար։ Թէեւ երկու Հայաստաններու միացումը իրեն համար յոյժ բաղձալի էր, բայց ան չէր ակնկալեր, որ բախտաւոր ժամուն, Զարեհ տեղի պիտի տար և ճանչնար Արտաշէսը որպէս վեհապետ։

Արտաշէս իր մեծ ծրագրի իրագործման որպէս նախապատրաստական քայլ՝ պէտք էր սիրաշահիլ իր իշխանապետութեան սահմաններուն մէջ գտնուող հայ նախարարները։

Այս հպարտ և մարտունակ իշխաններուն, որոնք իրենց գաւառները կը կառավարէին առաւել կամ նուազ կամայական զօրութեամբ, ճարպիկ և իմաստուն քաղաքականութեամբ պէտք էր մօտեցուիլ։ Անոնք կրնային հայ Թագաւորի մը

մերժել այն հպատակութիւնը, զոր յօժարակամ պիտի տային օտար ինքնակալի մը։ Իշխանական այս մեծ տուներէն ոմանք հազար կամ աւելի տարիներու հնութեամբ կը պարծէին, հնութիւն մ'որ կ'երթար մինչեւ Ուրարտական թագաւորութեան օրերը, եւ հաւանականօրէն անոնցմէ քանիներ իրենց կարգին թագաւորական թագի մը փառասիրական խորհուրդը կրնային ունեցած ըլլալ։

Վերջի վերջոյ, քաղաքագէտը՝ յանձին Արտաշէսի՝ իր տեսակէտներուն հաւանեցուց մեծամասնութիւնը այս իշխաններուն։ Յետ այնու Արտաշէս սպասեց իր պատեհութեան։

Ընդհանրապէս, պատմութեան մէջ նման հազուագիւտ պատեհ ժամեր կը ներկայանան երբ տիրապետող ինքնակալը ինքզինքը լուրջ նեղութեան մէջ գտնէ, կա՛մ արտաքին պատերազմի մը, եւ կամ ներքին կռիւներու պատճառաւ։

Մեծն Անտիոքոս այս տեսակ դժբաղդ նեղութեան մը մատնուեցաւ. եւ Արտաշէս, ոսկեղէն պատեհութենէն օգտուած, անմիջապէս հռչակեց Արաքսեան Հայաստանի անկախութիւնը։ Կարծես առիթը մասնաւորապէս տնօրինուած էր իրեն համար։ Անտիոքոս ո՛չ միայն պատերազմի մէջ ջախջախիչ պարտութիւն մը կրած էր, այլ յաղթական Հռովմը պատրաստ էր խրախուսելու Արտաշէսը եւ անոր ձեռնարկին տալու Ծերակոյտին օրհնութիւնը։ Չէ՞ որ Արտաշէսի արարքը Սելեւկեան կայսրութեան տկարացումն էր։

Զարեհն ալ իր կարգին հռչակեց Ծոփաց Հայաստանի անկախութիւնը։ Այսպիսով գոյութիւն կ'ունենային երկու անկախ Հայաստաններ, իւրաքանչիւրը իր թագաւորով եւ արքունիքով։

Արտաշէսի քայլին գլխաւոր յատկանիշը այն էր, որ կատարուածին ազգային բնոյթ մը տուած էր։

Իրաւ է որ Արտաշէսէն առաջ, եօթներորդ դարէն (Ն.Ք.) ի վեր, հայերը քաղաքական անկախութեան բոլորովին ալ անծանօթ չէին։ Եղած էին հայ թագաւորներ, արքայիկ-

ներ և իշխաններ, որոնցմէ մէկ քանիներուն անունները և պատկերները մեզի կը նային մնացած հին դրամներէն։

Բայց այս թագաւորութիւնները և իշխանապետութիւնները աշխարհագրական բախտաւոր գիրքերու ծնունդ էին, երբեմն քաղա՛ք մը միայն՝ որ իր անկախութիւնը կը պարտէր իր անառիկ դիրքին։ Այսպէս ասած աւատապետական կղզիները՝ զորս հայկական լեռներու երկնաղաղդու ամբարտակները կը պաշտպանէին օտար արշաւողներու աւերիչ հեղեղէն։ Բայց ասոնք սակաւաթիւ և հազուագիւտ պարագաներ էին։

Հզօր պետութիւններ և կայսրութիւններ՝ որոնք Հայաստանի արեւմուտքին, հարաւին կամ արեւելքին, դարերու ընթացքին, մին միւսին յաջորդեր էին, իւրաքանչիւրը իր կարգին հայ աշխարհը ենթարկեր էր իր լուծին։

Հայերը, ինչպէս զանոնք կը ճանչնանք, առաջին անգամ քաղաքական ասպարէզի վրայ կ'երեւան եօթներորդ դարուն (Ն.Ք.), Ասորեստանի անկումէն վերջ, երբ տեղահան ժողովուրդներու և ներխուժող ազգերու յառաջ բերած խառնաշփոթութիւնները Փոքր Ասիան կը դարձնէին ամըկալի թատերաբեմը զանգուածային խօլական շարժումներու։

Այս դղրդալի փոփոխութեանց պահուն՝ Հնդ-Եւրոպական Հայեր, արեւմուտքէն յառաջանալով, Եփրատը կ'անցնէին և կը հասնէին այն բարձրաւանդակը, ուր բնիկներու հետ ձուլուելէ վերջ, մնայուն հայրենիքը պիտի հաստատէին։

Այս նոր ազգը՝ դեռ ինքզինքը չգտած, Դարեհներու Աքեմենեան Պարսկաստանի թաթը կ'իյնար երկրի վրայ։ Հայաստան ընդարձակածաւալ Պարսիկ կայսրութեան տասներորդ Սատրապութիւնը կ'ըլլար։ Այս տիրապետութիւնը երկու հարիւր տարի պիտի տեւէր ու ասոր որպէս արդիւնք՝ հայ կեանքը պիտի ստանար խորունկ պարսկական ազդեցութիւն կրօնական և ընկերական մարզերու մէջ։

Վերջին Դարեհով, Մեծն Աղեքսանդրի հարուածներուն տակ, պետական հսկայ կառուցուածքը կ'իյնար։

Մակեդոնական տիրապետութիւնը թէ՛ կարճատեւ և թէ անուանական եղաւ։ Այդ երկրի խորերը չհասաւ։ Սատրապներ և իշխաններ ըստ առաջնոյն շարունակեցին, և Պարսկաստանի անկումէն վերջ, շնորհիւ Աղեքսանդրի հաշտարար քաղաքականութեան, անոնք վարչական աւելի անկախ հեղինակութիւն մ'ունեցան։

Ո՛չ ալ Սելեւկեան իշխանութիւնը, որ Աղեքսանդրի մահէն վերջ Փոքր Ասիան ժառանգեց, կրցաւ յաջողիլ Հայաստանի մէջ հաստատել ըստ բաւականի զօրաւոր եւ ազդեցիկ տիրակալութիւն մը, որ արմատապէս փոխէր գոյավիճակը։ Գոնէ մինչեւ Մեծն Անտիոքոսի գահակալութիւնը. երբ այս վերջինը նուաճեց երկիրը։

Անտիոքոս չհետեւեցաւ Պարսկական օրինակին և Հայաստանը մէկ նահանգի վերածեց, այլ բաժնեց զայն երկուքի։ Թերեւս ա՛յն յոյսով որ այսպիսի բաժանմամբ՝ երկիրը կը տկարանայ և իր իշխանութիւնը կ'ապահովուէր։

Թագաւորը երկու Հայաստաններու կուսակալութիւնը յանձնեց իր երկու զօրավարներուն։ Արաքսեան Հայաստանը Արտաշէսին, և Ծոփաց Հայաստանը՝ Զարեհին։ Անոնք պիտի վարէին իրենց յանձնուած երկրամասերը որպէս Զինուորական կուսակալիչներ, և հոգածու պիտի ըլլային որ դրամի, ձիերու և մարդոց տարեկան հարկը կանոնաւորաբար հանէին Սելեւկեան արքունիքը (*)։

2.

Երբ Տիգրան Հայաստանի հարաւային սահմաններուն մօտ, օտար հողի վրայ և հայրենի լեռներուն ի տես, կ'ընդունուէր հայ արքունական պատգամաւորութեան կողմէ, ան վերյիշած պէտք էր ըլլար յուզիչ պատմութիւնը Արտաշէսին՝ որուն թագը այժմ իր գլուխը կը դնէր։

Արաքսեան Հայաստանի զինուորական կուսակալիչը.

(*) Ստրաբոն. ԺԱ. 14, 15:

թէեւ Անտիոքոսի պաշտօնեայ, գերազանցօրէն հայրենասէր հայ մ'էր։ Ի՞նչ պատճառաւ Սելեւկեան հզօր արքան զինք նախընտրեր էր յոյնի կամ սուրիացիի մը տեղ։ Օտար կառավարիչ մը աւելի վտանգի ըլլալ կը կարծուի։ Ան չի շեղեր իր տիրոջ հրահանգներէն, ու անոնց ճշգրիտ գործադրման մէջ կը տեսնէ ո՛չ միայն իր վարձքը, այլ և աստիճանի բարձրացում։ Ան մտքէն չ'անցներ ապստամբիլ յօգուտ իրեն յանձնուած ժողովուրդին, որուն համար ինք օտարական մէ, և որուն հանդէպ հպատակ ժողովուրդը առաւել կամ նուազ թաքուն ատելութիւն մը կը սնուցանէ։ Ինք գիտէ նաեւ որ՝ իր կողմէ կամայական արարք մը՝ կրնայ ապստամբութեան մղել բնիկները։

Թերեւս նման ապստամբութեան մը հաւանականութիւնը չքացնելու համար էր, որ Սելեւկեան արքան հայ մ'ընտրեց Հայաստանը կառավարելու։ Հայեր անկասկած երկար զբաղեցուցած ըլլալու էին Թագաւորական միտքը։

Անտիոքոս խրատունք ունէր տառամելու և մտածելու, ի մասնաւորի, երբ ի մտի ունենար հայ ժողովուրդի խառնուածքը։ Ցեղակէտով մը, անոնք շատ կը նմանէին ասնդութիւններով ծանրաբեռն իրենց գետին՝ Արաքսի։ Ինչպէս սրընթաց գետը կը ձախողեցնէր կամուրջ ձգելու ամէն փորձ՝ իր աղմկոտ հոսանքին վերեւ, չուարեցնելով հռովմէական բանակներու ճարտարապետները, այնպէս հայկական բարձրաւանդակի բնիկները շատ համբերութիւն չունէին օտար լուծի տակ մնալու։ Ասորական, Պարսկական և Սելեւկեան տիրապետութեանց տակ անոնք միշտ ակնդէտ սպասեցին յարմար ժամուն՝ երբ դիմեցին ապըստամբութեան, օտար լուծը թօթափելու ճիգով։ Վիրգիլիոսի Pontam Indigantus Araxee (Կամրջընկէցն Արաքս) (*) կրնար այլաբանական բնորոշումն ըլլալ հայ ժողովուրդին։

Երիտասարդ Անտիոքոսի յաջողութիւններուն ի տես ամբողջ Մերձաւոր Արեւելք՝ պահ մը երկիւղով և զար-

(*) Ենէական գիրքը։

մանքով իր շունչը ռունեց։ Արդեօք ան նոր Աղեքսա՞նդր մը պիտի ըլլար։

Անտիոքոս տասնըհինգ տարեկան պատանի մ՚էր երբ գահ բարձրացաւ։ Քսան չ՚եղած ան կ՚առաջնորդէր իր բանակները Մարաստանի և Պարսկաստանի հզօր սատրապներուն դէմ, որոնք ապստամբեր էին։ Երիտասարդ արքան յանդուգն պաշտօնեաները կը ճզմէր չարաչար պարտութեան ենթարկելով զանոնք։

Շարունակելով իր յաղթական ընթացքը՝ ան կը դառնար Հարաւ, ուր Փիւնիկէ և Պաղեստին կ՚աւելնային կայսրութեան կալուածներուն։

Կարծես իր կառքը Յաղթանակի աստղին լծած էր, ու այնպէս կը թուէր թէ՝ ան որոշած էր նմանիլ և կրկնել աշխարհակալական փորձը աստուածացած երիտասարդին՝ Աղեքսանդրի, որ երեսուն երկու տարեկանին մեռած էր Բաբելոնի մէջ, Անտիոքոսէն գրեթէ հարիւր տարի առաջ (323 Ն. Ք.)։

Իր կարգին Փոքր Ասիան խոնարհեցաւ Անտիոքոսի առաջ։

Քսանըվեց տարեկան էր՝ երբ Անտիոքոս իր զէնքերը դարձուց հիւսիս և մտաւ Հայաստան։

Արշամաշատ քաղաքին մէջ կ՚իշխէր հայ իշխան մը Քսերքսէս, որ հարկատու էր Սելեւկեաններուն։ Անտիոքոսի զբաղեալ հանգամանքը դրդեց զինք դադրեցնելու տարեկան հարկերու վճարումը։

Եւ այժմ, Անտիոքոս, իր թագաւորութեան տասնըմէկերորդ տարին՝ կուգար պաշարելու Արշամաշատը։ Քսերքսէս ապաստանեցաւ անմատչելի լեռներու ապահովութեանը, բայց իր այդ քայլը չարգիլեց Անտիոքոսը ա՛լ աւելի խստացնելու Արշամաշատի պաշարումը։

Քսերքսէս գիտէր որ քաղաքին գրաւմամբ վերջ պիտի գտնէր իր իշխանութիւնը։ Ուստի անձնական տեսակցութիւն մը խնդրեց Սելեւկեան վեհապետէն։ Երկու երիտասարդները կրնային խաղաղութեամբ հարթել դժուարութիւնները և անցեալը մոռցուկ համարել։

Թագաւորին խորհրդականները թելադրեցին իրեն ընդունիլ հայու առաջարկը, և տեսակցութեան պահուն զայն ձերբակալելով իր տեղը իշխան նշանակել Անտիոքոսի քրոջ որդին։ Թագաւորը մերժեց հետեւիլ այս խորհուրդին։ Իրեն համար նախընտրելի էր Քսերքսէսը բարեկամ և դաշնակից դարձնել, քան օտարականի մը ձեռքին տակ անհանդարտ ժողովուրդ մը ձգել իր ետին։

Տեսակցութիւնը տեղի ունեցաւ։ Անտիոքոս զիջող ոգի մը ցոյց տուաւ։ Յետնեալ հարկերը ներեց՝ պայմանաւ որ ապագայ վճարումները կանոնաւոր ըլլան։ Այս բարեկամական դաշինքը աւելի ամրապնդուեցաւ Քսերքսէսի և Թագաւորի քրոջ ամուսնութեամբ։

Հին ատեններուն յարգուած սովորութիւն մը դարձեր էր՝ քաղաքական համաձայնութիւն մը վերակնքել ամուսնութեամբ մը։ Կարծես հարսը նօտարային կնիք մը եղած ըլլար, երբեմն աւելի՛ ազդու՝ քան մեղրամոմը դաշնագրին վրայ։

Անտիոքոսի քոյրը ատոր ապացոյցը տուաւ։ Քանի մը տարի յետոյ, երբ Քսերքսէս կրկին անգամ անկախութեան յամառ միտումներ ցոյց տուաւ, հարսը սպաննել տուաւ զինք։

Ատեն մը վերջ, Անտիոքոս իր զօրականներէն Արտաշէսը կ'ընտրէր որպէս կառավարիչ Հայկական ա՛յն նահանգներուն, որոնք գերազանցօրէն հայ բնակչութիւն ունէին. ա՛յն արգասաբեր երկրին՝ ուր մէջէն Արաքսը կը հոսէր։ Ուր սրբազան լերան, Արարատի յաւերժական հսկողութեան տակ պիտի աճէին և զարգանային հերոսական ներշնչող աւանդութիւններ, որոնք՝ գալիք դարերու ընթացքին, յաղթանակի և աղէտի օրերուն, սնուցին, ոգեւորեցին և զօտեպնդեցին հողի զաւակները, և օգնեցին անոնց՝ իրենց ազգային ինքնութիւնն ու նկարագիրը պահպանելու։

Նոր Աղեքսանդրը, Մեծն Անտիոքոս, վստահ էր որ վարչականօրէն բաժնուած Հայաստանը, երկու զինուորական կառավարիչներով, այլեւս մտահոգութեան աղբիւր

պիտի չ՚ըլլար իրեն։ Ինչպէ՞ս պիտի համարձակէին գլուխ բարձրացնել. վերջապէս անոնց աչքերուն առջեւ էր օրինակը Արշամաշատի Քսերքսէսին, Մարաստանի Մօլօնին, Պարսկաստանի Աղեքսանդրին և ուրիշ ապստամբ սատրապներու, որոնք փորձեցին ապստամբիլ և որպէս հետեւանք՝ կորսնցուցին իրենց ազատութիւնը, և մէկ երկու պարագային ալ՝ իրենց գլուխները։

Միջագետք, Հարաւային Սիւրիա, Պաղեստին և Փոքր Ասիա դարձան Սիւրիական կայսրութեան անբաժանելի մասերը։ Սակայն Անտիոքոս այսքանով չգոհացաւ։ Ան աչքերը ուղղեց Աղեքսանդրի ծննդավայրին, և Տարտանէլը անցնելով մտաւ Թրակիա։ Իր հարիւրաւոր նաւերու դղրդիւնով Արշիպեղագոսը և Մարմարան արձագանգեցին, իսկ իր բանակի սուսերաթիւ փիղերուն եւրոպական ցամաքամաս ոտք կոխելը՝ կարծես դրաւականը կ՚ըլլային իր ուժի անխորտակելիութեան։

Արեւմուտքի մեծ Հանրապետութիւնը, Հռոմ, մտահոգ՝ իր բռունցքը սեղմեց։ Ան յիշեց թէ ի՛նչպէս մօտիկ անցեալի մէջ, ուրիշ բանակ մը, փիղերով և սարսափելի կամքով մը զինուած՝ Իտալական հայրենիքը ոտնակոխ ըրած էր։ Կարքեդոնացի Հաննիպալն էր, որ Հռոմէական տիրապետութեան վերջ դնելու մտադրութեամբ, իր փիղերը Ալպեան լեռներէն Լոմպարտայի դաշտերը իջեցուցած էր։ Տարիներով Հանրապետութիւնը իր գոյութեան համար դողաց։ Ծունկի ինկաւ, ելաւ, և ետքերուն յաղթեց։

Հաննիպալ պարտուած, ձգեց Իտալիան, ձգեց Եւրոպան և ապաստան գտաւ Անտիոքի Սելեւկեան արքունիքը։ Ի՜նչ պատկեր ներկայացուցած պէտք էր ըլլար ռազմավարութեան այս վարպետը և անոր ունկնդրող Անտիոքոսը։ Առաջինի արտասովոր փորձառութիւնները, ռազմագիտական վճիռները և հաւոկ ուրեմն՝ իր թելադրութիւնները Հռոմը ջախջախելու լաւագոյն միջոցներու մասին։ Ինչպէ՞ս այս խիզախ Ափրիկեցիին մարմրող լոյսերը կրկին բռնկած ըլլալու էին ի տես Սելեւկեան բանակներուն, որ այժմ

Երրայա ոտք կը դնէին և իրենց շառաչուն մարտահրաւէրը կը շպրտէին Իտալիոյ երեսին։

Հռովմ պատասխանեց մարտահրաւէրին անդիմադրելի կորովով մը, ու անգա՛մ մըն ալ՝ Հաննիպալ ձգելով պարտուած Անտիոքոսի մայրաքաղաքը, դարձաւ փախստական։

3.

Թուականը, 190 Ն.Ք., կարեւոր է որքան Հռովմի, նոյնքան աւելի Հայաստանի պատմութեան համար։

Սոյն տարուայ վերջին, Մագնիսայի մօտ, հռովմայեցի զօրավար՝ Սկիպիոն պարտութեան մատնեց Անտիոքոսը։ Այս վճռական յաղթանակով Հռովմ կ'սկսէր իր երկարատեւ, շահաւոր և փոթորկալի ասիական արկածախնդրութեան։

Իսկ Հայաստանի մէջ Արտաշէս անկախութիւն կը հռչակէր։ Զինուորական կառավարիչը կը դառնար ինքնիշխան վեհապետ։ Ծոփաց Հայաստանի մէջ ալ միւս կառավարիչը, Զարեհ, կը հետեւէր Արտաշէսի օրինակին (*)։

Երկու նոր թագաւորները անմիջապէս կը ճանչցուէին հռովմէական Ծերակոյտին կողմէ։

Երբ Անտիոքոսի ջախջախիչ պարտութեան մանրամասնութիւնները հրապարակ եկան, Փոքր Ասիոյ գրեթէ բոլոր մեծ ու պզտիկ իշխանապետութիւնները, Եփրատէն մինչեւ Տարանէլ, Բիւթանիա, Փափլակոնիա, Գաղատիա, Կապադովկիա, Փռիւգիա և ուրիշներ, դրժեցին Անտիոքոսը՝ երբեմնի իրենց ամենազօր տէրը։ Անոնցմէ ոմանք անկախութիւն հռչակեցին, իսկ ուրիշներ ընդունեցին Հռովմին պաշտպանութիւնը։

Արտաշէս թագաւորական պաշտօնին կը մօտենար բարձրամիտ նպատակով։ Թագ կապել և արքայական բեմի վրայ սնքալով փառքի և շռայլ պերճանքի բաժակներէն

(*) *Ստրաբոն 14, 15։*

ըմպել մէ՛կ բան է, իսկ բոլորովին ուրի՛շ բան է անկախութեան թասը բարձրացնել՝ ժողովուրդը ինքնիշխան պետութիւն մը դարձնելու անշեղ մտադրութեամբ։

Քանի՞ երկար ժամեր Տիգրան, մինչ իր երիտասարդ տարիները կը մաշէին օտար արքունիքի սահմանափակ ազատութեան մէջ, խորհած ըլլալու էր թագաւորական հարստութեան հիմնադիր իր մեծ պապուն՝ Արտաշէսի գըլխաւոր մտահոգութեան մասին. այն է, Հայաստանը վերածել միացեալ հզօր ազգութեան մը։ Տիգրանի խորհրդածութիւնները զինք կը մղէին եզրակացնելու թէ՝ Արտաշէս կիսով չափ միայն յաջողած էր։

Երբ 190ին (Ն.Ք.) Արտաշէս սկսաւ թագաւորել, իր պետութիւնը պզտիկ էր։ Զարեհի կտրական որոշումը՝ իր առանձին թագաւորութիւնը ունենալու՝ հայ աշխարհը բաժնած էր երկուքի։ Սա անբաղձալի սկզբնաւորութիւն մ'էր, որ մէ՛կ ժողովուրդ և մէ՛կ հայրենիք, երկու անկախ թագաւորներ ունենային։

Այս տեսակ կացութիւն մը մշտական տկարութեամբ մը կը վարակէ երկու մասերն ալ, և հոգ չէ թէ արիւնալի բաղխումներ տեղի չունենան, այսու ամենայնիւ, վատոյժ դրութիւն մը՝ որպէս անէծք՝ երկուքն ալ կը խարանէ։ Գործօն թշնամութեան պակասը չի նշանակեր ներդաշնակութեան գոյութիւնը երկուքի միջև, քանզի թագաւորներու և անոնց խորհրդատուներու ուղեղին մէջ թաքուն հակառակութեան սաղմը՝ միշտ պատրաստ է աճելու դոյզն պատճառաբանութեամբ մ'իսկ։ Տասնեակ մը տէրվիշներ կրնան խաղաղութեամբ ապրիլ պատառած վրանի մը տակ, բայց երկու թագաւոր մէ՛կ հայրենիքի մէջ չեն սեղմիր։

Արտաշէսին առաջին հոգը որպէս թագաւոր՝ էր երկու Հայաստաններու միացումը։ Իր սկզբնական ճիգերը այդ ուղղութեամբ սակայն ապարդիւն անցան, երբ Ծոփաց Հայաստանի թագաւորը՝ Զարեհ բացարձակապէս ընդդիմացաւ իր երբեմնի պաշտօնակցի ձեռնարկներուն։

Ուրիշ դժուարութիւն մը, որ ի մասնաւորի յատկանշական էր Հայ Հայրենիքին, Արտաշէսի կը ներկայացնէր նոյնքան անլուծելի հանգոյց մը։ Սա, աւատապետներու կամ աւելի ծանօթ բառով՝ նախարարութիւններու գոյութիւնն էր։

Եւրոպայի մէջ Աւատապետութեան հաստատուելէն հազար տարի առաջ՝ ան Հայաստանի մէջ գոյ էր։

Անկասկած երկրի լեռնային կազմը, պատճառ էր աւատապետներու բազմանալուն։ Այս դրութիւնը աղէտալի փորձաքար մը կը հանդիսանար Թագաւորի մը քաղաքագիտութեան, ճկունութեան և հանճարին, քանզի մի քանի դժգոհ նախարարներ կրնային խանգարել քաղաքական ա՛յնպիսի քայլ մը, որ ամբողջ երկրի բաղդին հետ առընչութիւն ունէր, և կամ այդ դժգոհները կրնային ծրագրուած զինուորական գործողութեան մը թափը կասեցնել։

Ճիշդ է որ Հայաստանի սիրտը, նկատի առած բընակչութեան մեծամասնութիւնը, կը պատկանէր Արտաշէսին, բայց երկիրը պզտիկ էր և շրջապատուած ազգերէ, որոնք այնքան ալ բարեկամական չէին կրնար համարուիլ նոր Թագաւորութեան։

Նայինք Արտաշէսի առենուան քարտէսին, ա՛յնպէս ինչպէս Ստրաբոն կը գծէ զայն, և համրենք Հայ Թագաւորին դրացիները։

Դէպի հիւսիս, Հայաստանի և Կովկասեան լեռնաշըղթայի միջեւ, Սեւ Ծովէն դէպի Կասպից, կը գտնուէին Կողքիս, Իպերիա (Վրաստան), Կամբիսէն, և Աղուաններ։ Արեւելքէն, Կասպիէնի և Մարական Ատրպատական։ Հարաւէն՝ Կորդուք, Միջագետք և Ծոփաց Հայաստան։ Արեւմուտքէն, Պոնտոս և Կապադովկիա։

Այս սահմանակից երկիրներէն և ո՛չ մին Արտաշէսի մտահոգութիւն կրնային պատճառել, և Հայ Թագաւորը մի՛ միայն Սելեւկեան կայսրութենէն վախնալու պատճառ ունէր։ Մեծն Անտիոքոս թէեւ Հռոմայեցիներէն պարտուած էր, սակայն տակաւին կ'ապրէր. անոր փառասիրութիւնը

աղճատուած կրնար ըլլալ, բայց անհետացած չէր։ Ճի՛շդ է որ Հռովմի պարտադրած խաղաղութեան պայմանները ծանր էին, որով Անտիոքոս կ'ստիպուէր վճարել 15,000 տաղանդ (գրեթէ 14,000,000 տոլար), տասներկու տարիէն վճարելի, ինչպէս նաեւ Հռովմայեցիներուն յանձնելու էր իր նաւատորմիղը և փիղերը, բայց նոր բանակներ կրնան կազմուիլ, նաւեր կառուցուիլ, հպատակ ժողովուրդներու հարուստ մեհեաններն ու տաճարները կողոպտուիլ՝ թագաւորին ծախքերը հոգալու։

Հարիւր քսան տարուայ յաղթական պատմութիւն ունեցող թագաւորական հարստութիւն մը, ինչպիսին էր Սելեւկոս Նիկատորի հաստատածը, այնքան դիւրութեամբ չէր կարելի Փոքր Ասիոյ թատերաբեմէն վերցնել։

Մագնիսայի ճակատամարտով Անտիոքոսի զօրութիւնը բեկում մ'ունեցաւ, բայց չ'ոչնչացաւ։ Ուստի Արտաշէս իրաւունք ունէր նորահաստատ իր թագաւորութեան մշտակայ սպառնալիք համարելու՝ հարաւի կայսրութիւնը։ Ցիրաւի, Հայաստանի հորիզոնին վրայ, տարիներով, Անտիոքոսը պիտի մնար ելեկտրականացած ամպ մը, պատրաստ իր վրէժխնդիր շանթերը թափելու «դաւաճան» կառավարիչին և իր ապստամբ հայրենակիցներու գլխուն։

Հայ արքային սոյն ենթադրութիւնն ու վախը պիտի իրականանային։

Գալով միւս մեծ պետութեանց, Արտաշէս ո՛րեւէ պատճառ չունէր անոնցմով մտահոգուելու։

Հռովմ ո՛չ միայն հեռու էր, այլ և բարեկամ։

Իսկ Հայաստանի արեւելքին տարածուող Պարթեւաստանէն՝ երկիւղի և կասկածի հիմ մը չունէր Արտաշէս, այդ առեն։ Երկու երկիրները սահմանակից իսկ չէին կըրնար համարուիլ, քանզի Մարական Ատրպատականը զիրենք կը բաժնէր։

Արտաշէսի ժամանակ Պարթեւաստան հազիւ վաթսուն տարուայ պատմութիւն մ'ունէր։ Ան տակաւին դոյզն նշոյլն իսկ չէր տուած այն յարաճուն մեծութեան, զոր պիտի

բարձրացնէր երբեմնի այս պզտիկ ցեղը՝ մեծազօր մի գերակշռութեան, որ աւելի քան երեք հարիւր տարի, որպէս մրցակիցը նախ Հանրապետական և ապա Կայսերական Հռոմի, իր անհարկու հեծելազօրքով մերձաւոր արեւելքի խաղաղութիւնը պիտի բզքտէր կրկին ու կրկին։

Արտաշէս, սակայն, իր արտաքին քաղաքականութիւնը ծրագրելուն՝ Պարթեւաստանը բոլորովին դուրս կը ձգէր իր հաշիւէն։

Տիգրան, Պարթեւ ամենահզօր արքային որպէս պատանդի իր տխուր օրերուն, քանիցս անդրադարձած ըլլալու էր իր մեծ պապուն՝ Պարթեւաստանէն կատարելապէս ապահով զգալու մասին։ Եթէ Արտաշէս, հրաշքով մը, կարենա՛ր նախատեսել այն դժնեայ սպառնալիքը, որ արեւելեան այս պետութիւնը պիտի ըլլար Հայաստանի գլխին։ Իր թագաւորութեան ամբողջ տեւողութեան, քառասուն տարի, Արտաշէս ուշադրութիւն չդարձուց Ատրպատականի միւս կողմը ծաւալող այս հսկայ ուժին, և ի վերջոյ, երբ մահը կը փակէր իր աչքերը, թագաւորին տեսած իրական վտանգը դարձեալ Սելեւկեանն էր։

Արտաշէս առաւելապէս զինուոր մ'էր եւ պզտիկ երկրի մը մէջ խափանուած՝ իր մտածումները հետզհետէ կը կեդրոնանային սահմաններու ընդարձակման խնդրով։

Հայաստանի անմիջական սահմանակից վերոյիշեալ երկիրներու գրեթէ ամէնուն մէջ ալ հայկական գաղութներ կը գտնուէին, մանաւանդ ա՛յն գաւառներուն մէջ որոնք Արտաշէսի հողերուն կից էին։

Զինուոր թագաւորը որ Զարեհի հետ բաղխումէ զգուշացեր էր, այժմ իր ուշադրութիւնը դարձուց դրացիներուն։ Հայ մեծամասնութիւն ունեցող գաւառները իր տէրութեան միացնել՝ անոր անմիջական նպատակը կը դառնար։

Ան ուժ տուաւ իր բանակի վերակազմութեան ու զօրացման եւ ակնդէտ սպասեց քաղաքական բարեպատեհ ժամուն։ Արտաշէս պատեհ առիթ համարեց խռովեալ ժամանակաշրջանը՝ որ յաջորդեց Անտիոքոսի պարտութեան, և սկսաւ

իր պատերազմական գործողութիւնները։ Այսպիսով քանի մը տարուայ ընթացքին մղուած յաղթական կռիւներ ընդարձակեցին իր երկրի սահմանները։

Արտաշատականի դէմ մղուած յաջող պատերազմ մը Հայաստանին միացուց Կասպիէնի, Փօնիթիս եւ Բասօրօպետա գաւառները։ Հիւսիսային կողմէն, Վրաստան՝ հայ թագաւորին կ՚ստիպուէր յանձնել Կօրքին, Գուգարք և Պարիադրիս լերան շրջակայ հողերը։ Արեւմուտքէն՝ Կարին, Խերսին եւ Աղձնիք։ Իսկ հարաւային արշաւանք մը՝ Արտաշէսին կ՚ապահովէր Տարօնը, ապագայ կալուածը Մամիկոնեան իշխաններուն։

Գրաւեալ երկրամասերու բնակչութեան համար, կարծես պանդխտութենէ հայրենիք վերադարձի համազօր երեւոյթ մ՚էին հայ թագաւորի այս յաղթական պատերազմները։ Անոնք կը խանդավառուէին ի տես յառաջացող հայկական գումարտակներուն, և անոնք ամենայն հաւանականութեամբ կը դիւրացնէին հայ արշաւող զինուորներու գործը։

Սոյն յաջողութիւնները մեծ քաջալեր պիտի հանդիսանային Արտաշէսի այն իտէալին, որուն իր կեանքը պիտի նուիրէր. այն է՝ հայ ժողովուրդին ազգային գիտակցութիւն ներշնչել և ի մի կոփել։

4.

Հայոց պատմութեան մէջ Արտաշէսի, Սելեւկեան երբեմնի այս պաշտօնատարին անձնաւորութիւնը յոյժ կարեւոր էջ մը պէտք է գրաւէ. քանզի ան գրեթէ առաջինը եղաւ, որ ազգային համախումբ միութեան մը համար ջանաց և պայքարեցաւ։ Ուզեց ունենալ հայ ազգ մը, որ չորս հարիւր տարուայ մարական, պարսկական, մակեդոնական և սելեւկեան լուծէն վերջ՝ պէտք է չափէր իր ուժերը, անվիճելի տէրն ու տիրականը դառնար իր տան, և ուղղէր իր ճիգն ու քայլերը քաղաքական ամրապինդ անկախութեան մը տիրանալուն ու պահպանման։

Սա դժուարին ծրագիր մ'էր, քանզի Արտաշէսէն առաջ Հայաստանի մէջ հաստատուած չէր ազգային կառավարութիւն մը, որուն հեղինակութիւնը ճանչցուած ըլլար ամենէն՝ անխտիր։ Ազգային ինքնագիտակցութեան գաղափարը դեռ խորունկ արմատ չէր ձգած ժողովուրդի լայն խաւերուն մէջ։ Ուրարտուի անկումէն վերջ, եօթներորդ դար Ն.Ք., և Արմէններու երեւումը, մեկէ աւելի ժողովուրդներու ձուլումը երկար ժամանակ առած էին. թերեւս քանի մը հարիւր տարի։ Արտաշէսի օրով ազգային գաղափարը կ'սկսէր ձեւ և գոյն առնալ։ Եւ այդ պարագան էր որ Արտաշէս կ'ուզէր շահագործել, ու բաժան բաժան հայ խումբերէ կամ ցեղերէ կուռ ամբողջութիւն մը կազմել։

Այս գերակշիռ մտածումն էր, որ տուն տուած ըլլալու էր Թագաւորի լեզուական բարեկարգութեան հռչակաւոր հրովարտակին, որով հայերէն լեզուն պարտադիր կ'ըլլար ամենուն, և պէտք էր գործածուէր բոլոր միւս գաւառաբարբառներու և լեզուներու տեղ։ Ազգային կազմակերպութիւն մը ապահովելու ասկէ աւելի ազդու քայլ մը հազիւ թէ կրնար առնուիլ Թագաւորին կողմէ։

Աւելի քան երեք հարիւր տարի Հայաստանի մէջ պարսկերէնը տարածուած էր և կը գործածուէր ո՛չ միայն բարձր դասակարգէն, այլ՝ ինչպէս Քսենեփոն կը վկայէ, ժողովուրդէն, որուն հետ ինք և իր զինուորները պարսկերէն խօսած են։

Ալեքսանդրէն վերջ, Սելեւկեան իշխանութեան տակ, թէեւ յոյն առեւտրականներու և արհեստաւորներու պզտիկ գաղութներ հաստատուեցան հայ քաղաքներու մէջ, յունարէն լեզուն սակայն շատ դանդաղօրէն տարածուեցաւ և պարսկերէնի լայնածաւալ ժողովրդականութիւնը վայելելէ հեռու մնաց։

Արտաշէս համոզուած էր որ իր հրովարտակը մեծագոյն սատարը պիտի հանդիսանար ժողովուրդը ի մի ձուլելու և ազգային ճանաչելի ինքնութիւն մը դրոշմելու Հայաստանի բնակիչներուն։ Վերջապէս ազգերու պատ-

միութեան մէջ մեծ առաջնորդներու և ազատարարներու ճիգն է՝ զարթօնքի բերել անտարբեր, անգիտակից և բաժան բաժան ժողովուրդ մը ու անոնց թաքուն ուժերը ի սպաս դնել այն բարձր սկզբունքներուն համար, սոյն առաջնորդներու հոգիները կը բոցավառէ։

Լեզուի խնդրէն զատ, ազգային միութեան ուրիշ խոչընդոտ մը՝ յամառ մարտահրաւէր կը կարդար Արտաշէսի քաղաքագիտական տաղանդին։ Սա աւատապետներու, նախարարութիւններու հարցն էր։

Երկիր մը, ինչպիսին է Հայաստանը, որ իրար խաչաձեւող լեռնաշղթաներու երկիւղազդու հիւսուածք մը կը ներկայացնէ, ուր անմատչելի բարձրութիւններ, խորունկ ձորեր և խորխորատներ բազմաթիւ կղզիացած գաւառներ և հովիտներ կ'առեղծէին, այս տեսակ աշխարհ մը գրեթէ անյաղթելի դժուարութիւն կը ներկայացնէ կեդրոնական իշխանութեան, երբ խնդիրը կը վերաբերի իր հեղինակութիւնը պարտադրելու սոյն ցեղապետներու և իշխաններու, որոնք բոյն դրած են անառիկ բնագաւառներու մէջ։ Միւս կողմէ, յարաբերութեանց դժուարութիւնն ալ, աւելի կը բազմապատկէ կնճիռը և երբեմն խթան կ'ըլլայ խիզախ իշխանի մը, որ իր փառասէր ճակտին տակ ապստամբական գաղափարներ որոճայ։

Արտաշէս այս նախարարները արքայական կամքին հընազանդեցնելու համար խիստ միջոցներու չդիմեց. թերեւս չհամարձակեցաւ։ Եւ այդ՝ հասկնալի խոհեմութեամբ. քանզի այս աւատապետական ընտանիքները իրենց պատկան հողամասերու մէջ անսահման հեղինակութիւն կը վայելէին։ Անոնցմէ շատեր դարերու հնութիւն ունէին, թերեւս հայկական ժամանակաշրջանէն ալ առաջ։ Թագլաթ-Պալասար Ա., Ասորեստանի ինքնակալը, Քրիստոսէ հազար տարի առաջ, կը յիշէ թէ ի՛նչպէս ինք ջախջախեր է Նաիրիի քըսաներեք թագաւորները, նաեւ անոնց օգնութեան եկող վաթսուն ուրիշ թագաւորներ։

Դարեր ամրապնդեցին այս աւատական իշխաններու

ՖՈՒՆԴԱՄԵՆՏԱԼ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ

զօրութիւնը և հետզհետէ աճող աւանդութիւններ կերպով մը սրբագործեցին անոնց հեղինակութիւնը։ Յիրաւի, վըտանգալի արկածախնդրութիւն մը պիտի ըլլար եթէ թագաւորը ձեռնարկէր այս արծիւներու թեւերը կտրատել։ Ներքին խաղաղութիւնը պիտի վրդովուէր այնպիսի սաստկութեամբ մը, որ գալիք թոհ ու բոհի մէջ թերեւս թագ ու թագաւոր միասին կորսուէին։

Արտաշէսի ծրագրին յաջողութիւնը կամ ձախողութիւնը կախեալ էր աւատապետներու միջեւ տանելի ներդաշնակութեան մը գոյութենէն և երկրի ներքին խաղաղութեան ամրապնդումէն։ Այս ներդաշնակութիւնը պէտք էր տիրէր ո՛չ միայն հին ընտանիքներուն միջեւ, այլ նաև նորերու, զորս թագաւորը ստեղծած էր՝ որպէս արդիւնք իր յաղթական պատերազմներուն։ Այս թագաւորը զգոյշ շարժելու էր։ Ան գիտէր, ինչպէս նաեւ նախարարները գիտէին՝ որ թագաւորն ալ նախարար մըն էր՝ միւսներէն աստիճան մը վեր։

Սոյն աւատական պետերու միջեւ վէճի մշտակայ աղբիւր մըն էր սահմաններու հարցը։ Պզտիկ կամ մեծ հողամասերու սեփականութեան վիճելի խնդիրը առիթ կուտար զինուած բախումներու։ Դժբախտաբար, սուրով գծուած սահմանագիծ մը կը տեւէ մինչեւ աւելի հաստ սուրի մը երեւան գալը։

Համբերութեամբ մը, որ իր քաղաքագիտական փայլուն մէկ առաքինութիւնը եղած պէտք է ըլլայ, Արտաշէս այս չարաբաստիկ կռուախնձորը վերացնելու աշխատանքին լծուեցաւ։ Իրաւախոհութիւն, սպառնալիք և վարձատրութիւն, ըստ պարագային, յաջողցուցին թագաւորին ձեռնարկը։

Երբ իւրաքանչիւր աւատապետի իշխանութեան սահմանները որոշուեցան, քարէ հաստատուն նշանասիւններ և արձաններ կառուցուեցան այդ սահմաններուն վրայ, փոխանակ ծառերու, թուփերու կամ առուներու փոփոխական

նշանակներու, որոնք մէկ կամ երկու սերունդ վերջ անյայտանալու ենթակայ էին (*)։

Արտաշէսին այս գործը իր արքայական վարկը և հեղինակութիւնը թէեւ զօրացուց յաչս նախարարներու, բայց տարակուսելի է թէ այդ բաւական էր անպայման հպատակութիւն մը ապահովելու՝ թագին։ Մանաւանդ այն սակաւաթիւ ընտանիքներուն, որոնց ժառանգական իրաւունքները ո՛չ միայն դարերու պատմութիւն ունէին, այլ անոնց կալուածները կը գրաւէին Հայաստանի ընդարձակ գաւառները։ Այսպիսի առաջնակարգ պետերէն ոմանք յաճախ բարեպատեհ առիթի կ'սպասէին գլուխ բարձրացնելու, դրացիի հողը արշաւելու համար, և կամ՝ աւելի փառասիրութեամբ մը անկախ թագ մը երազելու՝ ի վնաս ազգային թագաւորական հաստատութեան։ Այս տարտամ՝ բայց մշտակայ սպառնալիքին դժնեայ ստուերը միշտ մթագնեց հայկական գահը, և գալիք հազար կամ աւելի տարիներու ընթացքին պարբերական արիւնհեղութեամբ ներկեց թագը։

Այս վտանգին Արտաշէս իրա՛պէս վերահաս էր, և զայն հակազդելու միջոցները իր միտքը կ'զբաղցնէր շարունակ։ Կ'ըզգար թէ Հայաստանի գահակալը այնքան անվիճելի և հզօր հեղինակութեամբ մը զինուած ըլլալու է, որ ժողովրդային լայն խաւեր յարգեն, հպատակին և ի պահանջել հարկին կռուին ի պաշտպանութիւն գահին։

Եթէ քաղաքական անկախութեան այս փառաւոր ձեռնարկին Արտաշէս մօտեցած ըլլար որպէս պարզ արկածախնդիր մը, որուն մահով յաւիտեան կորսուելու էր շողշողուն ժամը, այն պարագային իսկ՝ իր ինքնակալական գերակշռութիւն ձեռք ձգելու փափաքը՝ արկածալի սոյն արշաւին մէկ մասը կը կազմէր և արդարանալի էր։ Հապա որքա՞ն աւելի իրաւացի պիտի ըլլար արքային որոշումը իր գահը զօրացնելու, երբ նկատի ունենանք որ անոր մտասեւեռման առարկան է ո՛չ թէ միայն իր, մէ՛կ մարդու

(*) Խորենացի Բ. 53։

կեանքի տեւողութիւնը, այլ դարեր սերունդներու։ Որ նա ինքզինքը կը համարէր թագաւորական հարստութեան մը հիմնադիրը. Արտաշէսեան Հարստութիւն։

Արքայական վարկին ամրապնդման մտահոգութիւնը հաւանաբար՝ գլխաւոր դրդապատճառը պէտք էր եղած ըլլար քաղաք մը շինելու գաղափարին։ Մեծագոյն քաղաքը Հայաստանի, ուր արքունիքը հաստատուի, և որը, որպէս մայրաքաղաք՝ երկրի ամէն կողմերէն հոծ բազմութիւններ հրապուրէ։ Այսպիսի կեդրոնի մը ստուար բնակչութիւնը անտարակոյս հաւատարիմ պիտի ըլլար թագաւորին և զօրավիգ դառնար անոր իշխանութեան։

Այս ոստանին տեղը Արտաշէսին ցոյց կուտար մեծի ծանօթ դժբաղդ զինուորականը՝ Հաննիպալ։ Մագնեսայի ճակատամարտին, Սելեւկեան թագաւորի պարտութենէն վերջ, այլեւս Անտիոք չէր կրնար ապահով ապաստան մ'ըլլալ Կարքեդոնացիին համար։ Ո՛չ մէկ վտանգ Հաննիպալը այնքան կը սարսափեցնէր, որքան Հռովմայեցիներու ձեռքը գերի իյնալով՝ Սկիպիոն զօրավարի յաղթանակի շքանցքին մէջ որպէս շղթայուած թշուառական մը քաշկռտուիլը Հռովմի փողոցներուն մէջ։ Ան փախուստ տուաւ Անտիոքէն և իր թափառումները զինք Հայաստան բերին։ Այս հեռաւոր լեռնաշխարհի մէջ, ան կ'ակնկալէր գտնել վստահելի ապաստանարան մը, ուր Հռովմի բազուկը պիտի չհասնէր։

Սակայն Աֆրիկեցի ռազմիկը չկրցաւ երկար մնալ Հայաստան։ Նորահաստատ թագաւորութիւնը Հռովմի բարեկամ ըլլալուն, Արտաշէսին հիւրընկալութիւնը այնքան ատեն միայն կրնար շարունակուիլ, որքան Ծերակոյտէն չէր եկած պաշտօնական պահանջ մը փախստականի անձնատուութեան համար։

Անտարակոյս, Արտաշէս կը գնահատէր Հաննիպալի այցելութիւնը։ Աննման այս ռազմագէտը, իր երկար և անսովոր փորձառութիւններով, առաջին կարգի խորհրդական մ'էր՝ զոր Արտաշէս, իր իշխանութեան սկզբին մեծապէս պիտի

գնահատէր։ Զենք գիտեր թէ Հաննիպալ ի՞նչ խորհուրդներ տուաւ հայ թագաւորին. բայց երբ նկատի առնենք որ Արտաշէս այդ ատեններուն զինուորական արշաւանքներ կը ծրագրէր Վրացիներուն, Աղուաններուն և Ատրպատականի դէմ, տրուած խորհուրդներուն և թելադրութեանց բնոյթը կրնանք գիտութեամբ կռահել, ինչպէս նաեւ այն վառ հետաքրքրութիւնը՝ որով Արտաշէս ունկնդրած ըլլալու էր անոնց։

Գիտենք մէկը այն խորհուրդներէն որ Հաննիպալ թելադրեց, և մասամբ մ'ալ օժանդակեց սոյն խորհուրդի գործադրման (*)։

Այդ՝ մայրաքաղաքի մը շինութեան գաղափարն էր։

Հաննիպալ սովոր էր Արաքսի ափին երկար պտոյտներ կատարել։ Անգամ մը իր ուշադրութիւնը գրաւեց գետեզերքի հողամաս մը, որ իրեն թուեցաւ թէ իտէալ վայր մը կրնար ըլլալ քաղաքի մը։ Որքան ուսումնասիրեց տեղը՝ աւելի և աւելի խանդավառուեցաւ։ Թերեւս ի՛ր իսկ սիրական Կարքեդոնին պատկերը աչքերուն առջեւ բարձրացաւ, երբ ան դիտեց Արաքսի սուր կորութիւնը այս մասնաւոր վայրին մէջ։ Կարքեդոնը թերակղզիի մը վրայ շինուած էր։ Հոս ալ գետինը թերակղզիի նմանութիւն ունէր. գետը երեք կողմէն կը շրջապատէր զայն ինչպէս ծովը՝ Կարքեդոնը։

Իր աշխոյժ միտքը կարծես լմնցած քաղաքը կը տեսնէր այս ամայի գետնին վրայ։ Ան Արտաշէսի ուշադրութիւնը հրաւիրեց տեղի եզակի դիրքին և թելադրեց որ հոն շինէ իր քաղաքը։ Թագաւորը ո՛չ միայն յօժարեցաւ, այլ խնդրեց Հաննիպալէն որ հսկէ շինութեանց։

Կառուցումի գործը արագ ընթացաւ, քանզի շրջակայ լեռներն ու հովիտները անտառներով ծածկուած ըլլալուն՝ ատաղձի անսովոր առատութիւն կար։

Կարճ ատենէն մայրաքաղաքը, Արտաշատ, կը լմնար, զոր հետագայ պատմիչներ «գեղեցիկ» և «ճոխ» պիտի կոչէին, և Հռոմայեցի զօրավարը Լուկուլլոս, դար մը

(*) Պլուտարքոս, ԼԱ. 3։

յետոյ, զայն պիտի անուանէր «Հայ Կարքեդոն»։ Արաքս գետը կը պաշտպանէր նորակառոյց քաղաքը երեք կողմէն, իսկ ցամաքի կողմէն՝ խրամատ մը և բարձր մի ամբարտակ կը պատնիշէին զայն (*)։

Թագաւորը՝ Արտաշատ փոխադրեց ազգային աստուածներու արձանները։ Արտաշէս Անտիոք գտնուած միջոցին բարձր համբաւ կը տածէր դէպի Հելլէն քաղաքակրթութիւնը։ Եւ այժմ, որպէս թագաւոր, ան համարձակեցաւ Հայաստան բերելու յոյն աստուածներ, հայ քուրմերու դժգոհութեանց դիմագրաւելով։ Արքային այս քայլը նըպատակ ունեցած կրնար ըլլալ յոյներ հրաւիրելու իր նոր ոստանին, և երբ անոնք կուգային, հրճուանքով տեսած ըլլալու էին մայրաքաղաք առաջնորդող գլխաւոր պողոտային վրայ հոյակերտ արձանը Ապողոնին։ Յոյն աստուածներ սակայն օտարոտի պիտի մնային հայ ժողովուրդին։

Հայ աստուածները Արտաշատ հաստատելով, ինչպէս նաեւ անոնց ի պատիւ պաշտամունքի տօնական օրեր նշանակելով, թագաւորը վստահ էր որ Հայաստանի ամէն կողմերէն ուխտաւորներ, առեւտրականներ, մարզիկներ, արկածախնդիրներ և բաղդ ու ոսկի որոնողներ պիտի գային իր քաղաքը և շատ շատեր հոն հաստատէին իրենց բընակութիւնը։

5.

Արտաշէսի թագաւորութեան սկզբնական տարիներուն, երբ ան զբաղած էր պետական մեքենան կարգի դնելու և ազգային ուժեղ կազմակերպութիւն մը ստեղծելու, Սելեւկեան վտանգը կարծես անյայտացած էր։ Սակայն հայ թագաւորը այս երեւոյթը կը նկատէր խաբուսիկ և Անտիոքի թմբիրը ժամանակաւոր։

Արտաշէս գիտէր — ինչպէ՞ս կրնար մոռնալ — որ ինք դաւաճան մ'էր և ապստամբ մը յաչս Սելեւկեաններու։

(*) Պլուտարքոս, Լուկ. ԼԱ։ Ստրաբոն ԺԱ. 14. 6։

Անհաւանական չէր համարիլ Անտիոքի գահուն վրայ զօրեղ անհատականութիւն մը բազմիլը, որ իրեն նպատակ ընտրէր կայսրութեան կորսուած նահանգներուն վերագրաւումը։ Անկասկած, այս նոր Սելեւկոսը կամ Անտիոքոսը պիտի արշաւէր Հայաստան, պատժելու ապստամբ պաշտօնեայ մը, իսկ առաւելապէս վերահաստատելու տարեկան տուրքերը ու անգամ մը եւս ոսկեղէն հոսանքը բերելու արքայական գանձարանին։

Հարաւէն սպառնացող վտանգը տարտամ բան մը չէր Արտաշէսի աչքին։ Սելեւկեանները որ ընդարձակ կայսրութեան մը տէրը եղած էին, այժմ ձեռնածալ պիտի չնստէին և անտարբեր ականատեսը ըլլային հսկայական այս կառուցուածքի փլուզումին։

Եթէ Սելեւկեան բանակներ պատժական արշաւանք մը սկսէին, Արտաշէս կ'զգար որ ո՛չ ոք իրեն պիտի օգնէր և ինք պէտք է յենուր մի՛ միայն իր ուժերուն։ Հռովմի Ծերակոյտը կարեկից արտայայտութենէ անդին պիտի չ'անցնէր։ Հայաստան արեւմտեան Անատոլուի միւս իշխանապետութեանց չէր նմաներ։ Աշխարհագրականօրէն չափազանց հեռու գտնուելուն՝ Հռոմի քաղաքականութիւնը մի կամ ա՛յլ կերպ փոխելու վճռական ազդակ մը չէր կրնար համարուիլ։ Թէև Մագնիսայի յաղթանակէն վերջ Հռովմ Արտաշէսը բարեկամ և դաշնակից յայտարարած էր, այս տեսակ ձրի յայտարարութիւն մը Ծերակոյտի բան մը չէր արժած, ընդհակառակը այն պահուն Մեծն Անտիոքոսի զօրութեան բեկանման ծառայած էր։

Սելեւկեան այս սպառնալիքը սակայն, չ'իրականացաւ, կամ աւելի ճիշդը, շատ դանդաղօրէն ձեւ կ'առնէր։

Մագնիսայէն վերջ Անտիոքոս հազիւ երեք տարի ապրեցաւ։ 187 ին, Ն. Ք., ան սպաննուեցաւ երբ Ելամ կ'արշաւէր՝ այդ տեղի բազմահարուստ մէկ մեհեանը կողոպտելու համար։ Այնուհետեւ չարաբաստիկ սովորութեան պէս բան մը պիտի ըլլար Սելեւկեան թագաւորներու համար ուրիշներու տաճարները կողոպտել՝ որպէսզի իրենց

դատարկ գանձը լեցնեն։ Անտիոքոս ստիպուած էր տեղէ մը դրամ գտնել Հռովմայեցիներուն պահանջած պատերազմական տուգանքը վճարելու համար։ Բազմազան ժողովուրդներու մեհեանները ոսկիի և գոհարեղէնաց մէկ մէկ գանձարաններ էին, և անոնց սրբութիւնը ոտնակոխ ընելու փորձութիւնը կ'աճէր օր ըստ օրէ, մանաւանդ որ երբեմնի հարկատու ազգերուն տուրքերը մին միւսին ետեւէն դադրեցան։ Արքայական խղճմտանքը շատ ալ չէր չարչարուեր ի տես թալլուող սրբարաններու, քանզի այդ տաճարները օտար աստուածներու կը պատկանէին։

Անտիոքոսի մահը գոհունակութիւն պատճառեց Արտաշէսի, ի մանաւանդի երբ ան կը դիտէր անոր զաւկին, Սելևկոս Փիլոպատէրի, անզօր և անջիղ իշխանութիւնը որ տասներկու տարի պիտի տևէր (187—175 Ն.Ք.)։

Քսան տարի անցեր էր Արտաշէսի գահ բարձրանալէն և երբեմնի աշխարհակալ Անտիոքը այժմ կը ներկայացնէր շուարած արքունիք մը, որուն գլխաւոր զբաղումը եղած էր ոսկիի և արծաթի որսորդութիւն։

Սելևկեան վտանգի աստիճանական տկարացման՝ Արտաշէսի խորհուրդները անգամ մ'ալ սկսան կեդրոնանալ երկու Հայաստաններու միացման կենսական հարցին։

Զարեհ միևնոյն եռանդով կազմակերպած էր Ծոփաց Հայաստանը, ինչ որ Արտաշէս գործադրած էր Արաքսի հովիտին։ Ան ալ իր երկրին սահմանները ընդարձակած էր մինչև որ անոնք բնական պատնէշներու վրայ իրենց խարիսխը ձգած էին։ Արևմտեան սահմանը՝ Եփրատ գետը։ Հարաւէն՝ Անտիտաւրոսի շղթան իսկ արևելք և հիւսիս՝ Նիմփիոս գետը և Մասիոսի լեռնաշղթան կը զատէին իր թագաւորութիւնը Արտաշէսի Հայաստանէն։ Ամենէն աւելի մտահոգիչ պարագան Զարեհի վճռական որոշումն էր՝ ամէն գնով իր անկախութիւնը պահպանելու, հոգ չէ թէ այդպիսով Հայաստան և հայ ժողովուրդը երկուքի բաժնուած պիտի ըլլային։

Այս դժուարին հարցը անակնկալ լուծում մը ունենալու պէս եղաւ։

Օր մը Արտաշատ եկաւ երիտասարդ իշխան մը։ Ան Արտաշէսին յայտնեց թէ ինք Զարեհի զաւակն էր, թէ իր հայրը մեռած էր, և թէ պարապ մնացած գահուն տիրանալու համար վէճ կար իր և իր եղբօր՝ Մեհրուժանի միջև։

Երկու եղբայրներն ալ իրենց կողմնակիցները ունէին, և երկուքն ալ շատ հակոտնեայ իրաւունքներու մասին ճառելով՝ թագը կը պահանջէին։ Մրցակից եղբայրներու միջև վէճը քաղաքական պատերազմի պիտի յանգէր՝ եթէ իւրաքանչիւրը վստահ ըլլար իր ուժերու բաւարարութեան։ Ուստի երկուքն ալ երկրէն դուրս օգնութիւն կը փնտռէին։ Մէկը Արտաշատ կու գար, իսկ միւսը կ՚անցնէր Կապադովկիա։

Այս երկու երկիրները ամենէն աւելի կը հետաքրքրուէին Ծոփաց Հայաստանի ճակատագրով։ Արտաշէս՝ որպէսզի իրագործէ տարիներով հետապնդած քաղաքական ծրագիրը․ երկու Հայաստաններու միութիւն։ Իսկ Կապադովկիոյ թագաւորը, Արիարաթէս, կ՚ուզէր ամէն գնով պահպանել Ծոփաց Հայաստանը՝ որպէս պատուար-պետութիւն՝ զօրացող Արտաշէսի դէմ։

Արտաշէս բախտաւոր ժամը հասած համարեց։

Սակայն Արիարաթէս արհամարհելի ուժ մը չէր և եթէ որոշէր միջամտել, որ շատ հաւանական էր, հայ թագաւորը պիտի զգուշանար զինուորական բախումէ մը։ Հետևաբար, ան Արիարաթէսին առաջարկեց Ծոփաց Հայաստանը բաժնել իրենց միջև։

Այս առաջարկը դիւր չեկաւ Կապադովկիացիին, և խորամանկ ծերունին, որ Մեծն Անտիոքոսի փեսան էր և աւելի երկար թագաւորած քան Արտաշէս, հայ թագաւորին անակնկալ և կտրական պատասխան մը տուաւ։ Ան իր բանակի գլուխը անցած մտաւ Ծոփաց Հայաստան և Մեհրուժանը գահ նստեցուց՝ որպէս օրինաւոր յաջորդ Զարեհի։

Արտաշէս կա՛մ պիտի պատերազմէր և կամ զիջէր։ Ստիպուած՝ զիջումի որոշումը տուաւ, և գոհացաւ Զարեհի որդին պահել Արտաշատ, այն յոյսով որ բարեպատեհ ժամը կրնայ գալ, երբ Ծոփաց այս իշխանը կրնայ գործածուիլ ի շահ Արտաշէսի։

Կ'ըսենք ստիպուած զիջաւ, քանզի Սելեւկեան փօթորկի ամպերը որ տարիներով հորիզոնին վրայ սառած կը թուէին, այժմ չարագուշակ խուլ դղրդիւններով կը թաւալէին։

Անտիոքեան բանակները սկսած էին շարժիլ։

6.

Մեծն Անտիոքոսի երկրորդ որդին աւելի ջղուտ և ռազմասէր մէկը եղաւ քան իր եղբայրը Սելեւկոս Փիլօբաթէր։

Այս չորրորդ Անտիոքոսը, որ Եպիփանէս կը կոչուէր, իր հօրը կողմէ պատանդ տրուած էր Հռովմայեցիներուն։ Եղբօրը ջանքերուն շնորհիւ ան ազատ կ'արձակուէր 175-ին Ն.Ք. և միեւնոյն իսկ տարին երբ Սելեւկոս կ'սպաննուէր. իր պաշտօնեաներէն միոյն ձեռքով, Եպիփանէս թագաւոր կ'ըլլար։

Անտիոքոս Դ. Եպիփանէս չորս տարի յաղթական պատերազմ մղեց Եգիպտոսի դէմ, ու գրաւեց Հարաւային Սուրիան և Պաղեստինը։

Պատերազմիկի իր եռանդին ան կը միացնէր նաեւ շռայլ ծախսողի մը ախորժակը։ Ան սկսաւ մեծածախս և անհաշիւ զոհողութիւններով իր մայրաքաղաք Անտիոքի փարթամութիւնը ա՛լ աւելի ճոխացնել և գեղեցկացնել։

Իր յաջորդ պետական քայլը ծանրակշիռ բնոյթ մը ունէր։ Այնքան ալ կարեւոր չէ գիտնալ թէ թագաւորին այս քայլը լուրջ և երկար մտածմունքի՞ արդիւնք էր, եթէ ոչ իր դատարկուած գանձը տուն կուտար այսպիսի որոշման մը։ Թերեւս երկուքն ալ։ Յամենայն դէպս իրականութիւն է որ Եգիպտական պատերազմէն անմիջապէս վերջ, Եպիփանէս հրովարտակով մը արգիլեց Եհովայի պաշտամունքը իր կայսրութեան մէջ։ Մի՛միայն Յոյն աստուածներն էին որ այսուհետեւ պիտի պաշտուէին ամէն ազգէ անխտիր։ Այսպէս մէկ հարուածով ան ո՛չ միայն կ'ուզէր վերջ դնել հրէական կրօնին, այլ յարքունիս գրաւել Սինակոկներու մէջ ամբարուած հսկայ հարստութիւնը։

Արտաշէսի աչքին կայսրութիւնը հետզհետէ կը դառնար տաղնապալի, քանզի Սելեւկեան Թագաւորի այս քայլը՝ միայն Հրէաներու դէմ ուղղուած չէր, այլ ազգային ընդարձակ ծրագրի մը, ըսենք Արիականացումի քաղաքականութեան։ Այն պարագային հայ Թագաւորը կ'եզրակացնէր, որ առ ի գործադրութիւն այն քաղաքականութեան, շուտով Սելեւկեան բանակներ իրենց փորձառու վէթերաններով պիտի արշաւէին կայսրութեան նախկին հարկատու մէկ երկրամասը՝ Հայաստան։

Իսկ եթէ Անտիոքոսի հրովարտակը պարզ պատրուակ մ'էր Սինակոկները կողոպտելու դա'րձեալ պատճառ ունէր վրդովուելու։ Քանի պարապ Թագաւոր մը, որ ռազմական ախորժակներ ունի, անպայման պիտի անդրադառնար ընդհատուած հարկերը վերահաստատելու գործին։

Արիականացումի քաղաքականութիւնը անակնկալ և արագ ձախողութեան մատնուեցաւ շնորհիւ Հրէական յամառ ապստամբութեան, մը որուն գլուխ կը կանգնէր ծերունի հըրեայ մը, Մատաթիա և իր հինգ որդիները, որոնք պատմութեան մէջ նշանաւոր հանդիսացան որպէս Մակաբայեցիներ։

Հրէական ճակատի անյաջողութիւնը մէկ կողմէ, ելեւմտական ճակատի ամբողջական փլուզումը միւս կողմէ, Թագաւորին ուրիշ ելք չձգեցին՝ բայց կորսուած գաւառներու վերագրաւումը։

Սելեւկեան բանակներ մտան Հայաստան, և Անտիոքոս յաղթելով հայ Թագաւորին զայն գերի առաւ (*)։

Արտաշէս կրնար մահ ակնկալել յաղթականին ձեռքէն, բայց Սելեւկեան այս Թագակիրը, որ քիչ յետոյ կատաղի թելադրութեան նոպայի մը մէջ պիտի մեռնէր, մեղմ վերաբերում ցոյց տուաւ դէպի հայը։ Ան առաւելապէս հետաքրքրուած էր հարկերու կանոնաւոր վճարումով. ուստի Արտաշէսին հետ վարուեցաւ ա'յնպէս՝ ինչպէս յիսուն տարի առաջ իր հայրը՝ Մեծն Անտիոքոս ըրած էր Արշամաշատի հայ իշխանին՝ Քսերքսէսի հետ։ Եպիփանէս Արտաշէսը

(*) Ապպիանոս, ԺԱ. 11, 66։

վերահաստատեց հայ գահին վրայ, պայմանաւ որ Հայաստան պիտի մնար հարկատու Անտիոքի։

Արտաշէս վերադարձաւ իր գեղեցիկ մայրաքաղաքը՝ Տակաւին թագաւոր էր, թէև տարիքը յառաջացած։ Ի՜նչ աշխատանք և ճիգ թափած էր, գրեթէ երեսուն երկար տարիներ, որպէսզի Հայաստանի անկախութիւնը կարենար ամրացնել և իր ժողովուրդը կազմակերպել զուտ ազգային գետնի վրայ։ Եւ ի՜նչ վախճանի կը յանգէին այս ամէնքը՝ Երբեմնի երիտասարդ զինուորական կառավարիչը, որ ներշնչող սկզբնաւորութիւն մը ունեցեր էր որպէս թագաւոր, այժմ ծերունի արքայ մ՚էր, թեւերը կտրատած և, մի խօսքով, կրկին զինուորական կառավարիչ մը կը դառնար Սելեւկեաններուն, սա տարբերութեամբ որ հիմա իր ալեհեր գլխին թագ մը ունէր։

7.

Անտիոքոս Եպիփանէսի դիւրին յաղթանակը հայ բանակին վրայ ցոյց կուտար երկրի ներքին կազմակերպութեան տկարութիւնը. բան մը որ Արտաշէս տարիներով պայքարած էր բարեփոխելու։ Թէև Հայաստանի անմիջական դրացիներու, ինչպէս Վրաստանի, Աղուաններու և Ատրպատականի դէմ իր բանակը միշտ յաղթական եղած էր, սակայն Սուրիական փորձառու լեգէոններու դէմ անզօր կը մնար։ Արտաշէս կը տեսնէր թէ ազգային միութեան գաղափարը, որ ատենին մը պիտի մեղմացնէր աշխարհագրական դժուարութիւնները և նախարարներու պետական պատասխանատուութեան բարձր գիտակցութիւն մը ներշնչէր, տակաւին չէր կրցած ըստ բաւականի արմատանալ, և հիմա փոթորկի առաջին նշանին՝ կ՚իյնար։ Դեռ ո՜րքան ճամբայ պէտք էր կտրել՝ որպէսզի իր իտէալը հայ ժողովուրդի լայն խաւերուն ճըրագը և զօրավիգը ըլլար։

Ծերունի արքային խորհրդածութիւնները կրկին կը դառնային Սելեւկեան լուծը թօթափելու հարցին։ Սակայն

անմիջական պատահութեան մը ասոր մէկ նշոյլն իսկ չկար քաղաքական հորիզոնին վրայ։ Ինչպէս առաջ, հիմա ալ այս հազուագիւտ առիթը կրնար հայթայթել միմիայն մեծ պատերազմ մը Անտիոքի և ուրիշ մեծ պետութեան մը միջեւ։ Ա՛յլ խօսքով, երկրորդ Մագնեսիայի ճակատամարտ մը։

Ալեւոր, յոգնած և յուսախաբ Արտաշէս կը մեռնէր, մինչ Սելեւկեաններու մռայլ ստուերը կը թանձրանար Արաքսեան աշխարհամասին վրայ։ Ան երկար իշխանութիւն մը ունեցած էր, քառասուն մէկ տարի։

Հակառակ թագաւորութեան վերջի մասին Անտիոքոսի կողմէ պարտուելուն, հայ ժողովուրդը ընդհանրապէս, կարծես բնազդական գնահատութեամբ մը, կը կշռադատէր մարդը և զայն կը նկատէր իր անկախութեան հերոսական հիմնադիրը։ Եւ իր մահէն վեց հարիւր տարի վերջ հայ քրիստոնեայ մեծահռչակ պատմագիրը՝ Մովսէս Խորենացի՝ անձամբ ունկնդրած էր գուսաններուն, որոնք խրախճանքներու և տօնախմբութեանց ուրախ ժամերուն, իրենց բամբիռներուն ձայնակցելով, կ'երգէին գովքը Արտաշէսի, որուն պատկերը իր նժոյգին վրայ աշտանակեալ կ'ոգեկոչէին հանդիսականներուն։ Եւ գրողը պահ մը մոռցած իր կրօնականի բծախնդրութիւնը, հեթանոս երգերէն տողեր կը շարէր իր պատմութեան մէջ.

Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս,
Ի սեաւն գեղեցիկ . . .

8.

Երկրորդ Մագնեսիայի ճակատամարտ մը, Հայաստանի տալիք թանկագին պատահութեան տեսակէտէն տեղի ունեցաւ։ Բայց ան չեկաւ Արեւմուտքէն, այլ անակնկալ ուղղութենէ մը, Պարթեւաստանէն. երկիր մը որ մինչեւ այդ՝ զանցառելի ազդակ մը եղած էր Միջագետքի և Սուրիական քաղաքականութեանց մէջ։

Վեցերորդ Արշակը, Միհրդատ Ա., որ արեւելեան Իրանի մէջ յաղթական պատերազմներ մղած էր, Արտաշէսի մահուան տարին Պարթեւ բանակները կ'առաջնորդէր Սելեւկեաններու դէմ։

Հզօր արշաւանք մ'էր այս և մէկ մէկու ետեւէ Ելամ, Բաբելոն և հարաւային Մարաստան կը գրաւուէին Արշակունի մեծ թագաւորին կողմէ։

Արտաշէսի որդին և յաջորդը, Արտաւազդ, պատեհութենէն օգտուելով դադրեցուց հարկը և Հայաստան անգամ մ'ալ ազատագրուեցաւ Սելեւկեան լուծէն։

Արտաւազդի իշխանութեան իններորդ տարին, 140 ին Ն.Ք., կը ծնէր իր թոռը Տիգրան։

Միհրդատ Ա. Պարթեւի յաղթանակներով Սելեւկեան կայսրութեան գերակշիռ դիրքը Մերձաւոր Արեւելքի մէջ դա՛րձեալ կը խախտէր, և Հայաստան խաղաղութեան երկարատեւ շրջանի մը սեմին կը գտնուէր։

Երեք մեծ ուժերութիւններէն ո՛չ մին սպառնալիք կը թուէր ըլլալ լեռնային թագաւորութեան, և Արտաշէսեան տունը կրնար անարգել ձգտիլ հզօր պետութիւն մը կազմակերպելու ընդհատուած առաքելութեան։

Հռովմայեցիք Հայաստանով չէին հետաքրքրուեր, թէեւ սուր և նախանձոտ աչք մը սեւեռած էին թէ՛ Անտիոքի արքունիքին և թէ ի մասնաւորի Արշիպեղագոսը և Մարմարան եզերող փոքրիկ թագաւորութիւններուն, ուր հռովմայեցի դրամատէրեր և առեւտրականներ սկսած էին իրենց լայնածաւալ ձեռնարկումներուն։

Աւելի կարելիութիւն մը կար Հռովմի և Արտաշատի գործօն դաշնակցութեան՝ սպառազէն նո՛ր Սելեւկեան ուժին դէմ, քան թէ Հայ-Հռովմէական թշնամութեան։ Իսկ Սելեւկեան քաղաքական վերադարթնում մը չափազանց տարակուսելի էր, քանզի Միհրդատ Պարթեւ, վճռական ճակատամարտի մը մէջ, Սելեւկեան թագաւորը՝ Դեմետրիոս Բ. գերի բռնած կը տանէր Պարթեւաստան։

Հայկական հորիզոնին վրայ միակ կասկածելի ամպ՝ Պարթեւ զօրութիւնն էր։

Արտաւազդի օրով Պարթեւաստան հազիւ հարիւր տարուայ պատմութիւն մը ունէր, և այս մէկ դարու ընթացքին, առաջին վեց թագաւորները իրենց սովորական ցեղերը Կասպեան ծովու հարաւ-արեւելեան քարքարուտ բնակավայրերէն առաջնորդած էին դէպի հարաւ և դէպի արեւելք։ Իրանեան անծայրածիր սարահարթը կարծես մագնիսի նման քաշեր էր անոնց վայրի ձիաւորները և հետզհետէ իրենց փոքրիկ տէրութեան վրայ աւելցուցած էին գաւառներ և երկիրներ, որոնց անուններն իսկ հազիւ ծանօթ ըլլային. Խորազմիա, Բակտրիա, Մարկիանա, Արիա, Սարանկիա, Գարմանիա, Պարսիս և մի քանի ուրիշներ։

Ինչպէս կը տեսնուի, Սելեւկեան կայսրութեան այս երբեմնի վասալի նորահաստատ պետութեան ծանրութեան կեդրոնը Հայաստանէն հեռու էր. աւելի դէպի արեւելք։ Արտաշատի արքունիքին ապահովութիւն կը ներշնչէր նաև այն պարագան, որ աճող այս զօրութեան և Հայաստանի միջեւ կը գտնուէր Մարաստանը։

Հայ թագաւորի ապահովութիւնը սակայն երկար պիտի չտեւէր, քանզի Միհրդատ, իր յաջողութիւններէն գինովցած, կ՚արշաւէր հիւսիս և առաջին անգամ ըլլալով Հայաստանի մէջ Պարթեւ լուծը կը փոխակերպէր Սելեւկեաններուն։

Անտիոքի քիչ շատ զօրացած Յոյն-Մակեդոնացիին բաղդատմամբ Պարթեւը կոշտ և կիսավայրենի օտարական մ՚էր, որուն լուծը աւելի ծանր պիտի ճնշէր՝ եթէ շարունակուէր։ Արշակունի այս բռնակալութեան դէմ թէ՛ Արտաւազդ և թէ իր յաջորդը, պատանի Տիգրանի հայրը, որ նոյնպէս Տիգրան կը կոչուէր, կրկնակ անգամներ ապստամբեցան։ Հայ արքունիքը յարաճուն ատելութեամբ մը մերժեց հնազանդիլ վայրագ թշնամիի մը, որ կուգար խառնշտկելու ազգային պետական կազմակերպման գործը։

Հայկական դժգոհութիւնը այս նոր տէրերու հանդէպ

(*) Յուստինոս ԽԲ. 2։

կ՚արտայայտուէր պատմական շարժումներով (*)։

Այսպիսի ապստամբութիւն մը զսպելէն վերջն էր որ Մեծն Միհրդատ Բ., որ Պարթեւ պատմութեան մեծագոյն թագաւորը եղաւ, հայ թագաժառանգ Տիգրանը պատանդ առաւ։ Այսպիսով ան կը յուսար յետ այնու զսպել հայ թագաւորի խիզախ պոռթկումները։ Արքայական իշխանի մը պատանդ տարուիլը ազդու զէնք մ'էր Պարթեւին ձեռքը, որով ան կրնար կա՛մ թագաւորական յաջորդութեան միջամուխ ըլլալ, կամ զայն բոլորովին վերացնել, ու երկիրը քաոսային վիճակի մը մատնել՝ որպէս արդիւնք այն արիւնալի կռիւներուն, զորս մրցակից թագապահանջներ կրնային բեմադրել։

Թ.

Եւ այժմ հայ թագաւորը մեռած էր և պատանդ իշխանը կը վերադառնար հայրենիք, 95-ին Ն.Ք.։

Հայաստանի սահմանին մօտենալուն, տակաւին Պարթեւ հողի վրայ և իր հեռաւոր հայրենի լեռներուն ի տես, երբ Տիգրան արքայական թագը կ'ընդունէր, իր անմիջական մտածման առարկայ կ'ըլլար այն ժառանգութիւնը, որուն այժմ տէր կ'ըլլար։

Իր մեծ պապուն Արտաշէսի երազը խորտակուած էր։ Փոքրիկ և կիսանկախ ժառանգութիւն մ'էր, որուն վերահսկելու կուգար։ Իսկ ինչ որ ամենէն ցաւալին էր, ինքը՝ Արտաշէսեան իշխանազունը, հայրենի սահմանները ա՛լ աւելի պզտիկցուցեր էր։

Որպէս գին իր ազատութեան՝ Տիգրան Մեծն Միհրդատի կը յանձնէր Հայաստանի արեւելեան գաւառներէն մասեր։ «Եօթանասուն հովիտներ» ինչպէս հին հեղինակը կ'արձանագրէ։

Յիրաւի, որքա՛ն մռայլ էր ապագան։ Եւ մտածել թէ Տիգրան այլեւս երիտասարդ չէր կրնար համարուիլ։

Ան քառասունը հինգ տարեկան էր։

(*) Ստրաբոն ԺԶ. 1. 19:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ՊԱՏԱՆԴ ԱՐՔԱՅԱՋՈՒՆԸ

Ո՛ր աքսորականը իր հայրենիքէն հեռանալով կրնայ ինքզինքէն խուսափիլ.

ՈՐԱՏԻՈՍ. Տաղք. Բ. Գիրք 16

1.

Մարական Ատրպատականը Հայաստանը Պարթեւաստանէն կը բաժնէր։

Հարիւր տարուայ ընթացքին, Արտաշէսէն մինչեւ Մեծն Տիգրան, Պարթեւ ուժը չէր նկատուած լուրջ ազդակ մը որ կրնար աղէտալիօրէն վրդովել Հայաստանի գոյավիճակը։ Պարթեւաստան տակաւին ո՛չ իսկ դոյզն նախանշանը ցոյց տըւած էր այն ահարկու զօրութեան, որ գրեթէ երեք դար կայսերական Հռոմի հետ խուլ պայքար պիտի մղէր Փոքր Ասիոյ և Միջագետքի տիրապետութեան համար։ Կատաղի պայքար մը, որու ամբողջ տեւողութեան Հայաստան պիտի ըլլար արիւնոտ այս մրցակցութեան գլխաւոր առանցքը։

256-*ին Ն.Ք., երբ Արշակի առաջնորդութեամբ Պարթեւները կ'ապստամբէին Սելեւկեան կայսրութեան դէմ անանկ կը թուէր թէ այս պզտիկ ցեղը երկար և յամառ կռիւներ մղելու սահմանուած պիտի ըլլար մէկ կողմէ Անտիոքի թագաւորներու և միւս կողմէ իրենց դրացի ցեղերուն, ի մասնաւորի Հիւսիսի վայրագ Սկիւթացիներուն դէմ։*

Երբ առաջին և երկրորդ Միհրդատներու ատեն, ի մասնաւորի Մեծն Միհրդատ Բ.ի (123-88, *Ն.Ք.*), *Պարթեւական անհագուրդ հեծելազօրքը Հայաստանի սահմանները*

ոտնակոխեց, Հայեր խորունկ ատելութեամբ լեցուեցան դէպի ցեղ մը՝ դեռ երէկ Սելեւկեան վասալներէն մէկը եղած էր։

Թերեւս այս ատելութիւնը ո՛չ մէկը այնքան ցնցեց որքան թագաժառանգ իշխան Տիգրանը։ Այս եռանդոտ երիտասարդը արդարացի պատճառ ունէր դէպի Պարթեւները տածած այդ անհաշտ հակակրութեան, որ իր երկարատեւ թագաւորութեան գլխաւոր մէկ յատկանիշը պիտի ըլլար։ Պետական և քաղաքական գրեթէ ամէն կարեւոր ծրագիր և ձեռնարկ զոր Տիգրան, որպէս թագաւոր, մշակեց կամ գործադրեց, առաւել կամ նուազ չափով այս ատելութեան հետքը կը կրէր։ Արեւելքի կիսավայրենի սոյն թագաւորութեան սպառնալիքը ընդմիշտ ներկայ էր հայ թագաւորի մտքին մէջ։

Ինքնակամ իշխանի մը անխորհուրդ ատելութիւնը չէր այս, այլ առաւելապէս յամառ անվստահութիւն մը, ու իր զգուշութիւնը և աչալրջութիւնը կը սրէր, իսկ միւս կողմէ ա՛լ աւելի կ'ամրապնդէր իր անվարան որոշումը ի կատար հանելու Արտաշէսի երազը՝ Հայաստանի անկախութիւնը, Արաքսեան և Ծոփաց Հայաստաններու միացումը, և ամբողջին ազգային գետնի վրայ կազմակերպումը։

Իշխանը կլանուած էր իր հոգին խթանող իտէալով մը, զոր կը հաւատար թէ ինք պիտի իրականացնէր։ Ան ինքզինքը համոզած էր որ ինք՝ Տիգրան, ո՛չ միայն Հայաստանը պիտի ազատէ օտար լուծէ, այլ նաեւ պիտի ըլլայ ճարտարապետը անոր բախտին։ Ինքնագնահատման րոպէներուն՝ Տիգրան կ'երազակայէր թէ ինք պիտի միացնէ բաժնուած Հայաստանները և ազգը առաջնորդէ մինչեւ այդ չտեսնուած մեծութեան։

Տարիներ վերջ, երիտասարդին այս երազատիպ փառասիրութիւնը պիտի խորտակէր ամէն կաշկանդում և ապշեցուցիչ արագութեամբ մը զինք պիտի տանէր սլացիկ բարձրութիւններու՝ զորս ինք համարձակած իսկ չէր երազելու։

Արգահատական, չըսելու համար ծիծաղելի, կը թուէին ուռուցիկ այս յաւակնութիւնները երիտասարդի մը, որուն

օրերը կը մաշէին բռնադատեալ անգործութեամբ՝ զոր օտար և թշնամի արքունիքի մը մէջ պատանդի մը կեանքը կը պարտադրէր։ Ան գրեթէ բանտարկեալն էր Միհրդատ Բ ի։

Տիգրանին Պարթեւ մայրաքաղաքը ապրած ժամանակաշրջանին, անոր դէպի Պարթեւները տածած խոր հակակրութեան վերահասու չ'եղան իր հսկիչները, և ո՛չ ալ Տիգրան իր ապագայ ծրագիրներու մասին որեւէ արտայայտութիւն թոյլ տուաւ ինքնիրեն։ Բայց այդ ծրագիրներու հուրը միշտ իր հոգին տաքցուց, մինչ թշնամիին հանդէպ տածած ատելութիւնը զոգցես մշտարթուն վիճակի մէջ կը պահէր սոյն կրակը։

Ան թէեւ հսկողութեան տակ էր, սակայն Պարթեւները՝ որպէս քաղաքականութիւն, պատւով և յարգանքով կը վարուէին հետը, ինչպէս վայել է թագաւորական իշխանի մը։ Տկար նկարագրով մէկը, հաւանաբար վերջ ի վերջոյ, հաշտուէր տարիներ տեւող անբաղձալի կացութեան մը, որ որեւէ կերպով փրկելու անկարող էր։

Բայց ո՛չ Տիգրանը։ Չկայ աւելի ազդու միջոց մը մարդու հոգեկան կարողութիւնները սրելու քան ատելի թշնամիի մը գոյութիւնը։ Տիգրանի համար անկարելի էր մոռնալ որ ինք Արտաշէսեան հարստութեան առաջին իշխանն էր, որ այդպիսի անփառունակ և նուաստացուցիչ վիճակի մը կ'ենթարկուէր։ Այս մտածումը փիլիսոփայական կզգիացումի չէր կրնար առաջնորդել ենթական։ Այդ կրնար անկար մէկը յուսահատութեան մղել, բայց Տիգրանի նման հզօր և անհանդարտ մտքի մը՝ հազար ու մէկ վրէժխնդրական ծրագիրներ պիտի ներշնչէր։

Իրարու յաջորդող ամիսները չկրցան մթագնել պատանդ թագաժառանգի արթնամտութիւնը, ո՛չ ալ իր երազած հսկայական ծրագիրներու թափը կասեցուցին։ Տիգրան թերեւս անդրադարձած իսկ չէր թէ մեծ աշխարհակալներուն մեծամասնութիւնը՝ իր տարիքին՝ արդէն յղացուցած էին իրենց արշաւանքները, և կամ, ինչպէս Մեծն Աղեքսանդր, շատոնց մեռած։

2.

Պարթեւ արքունիքի իր օրերը Տիգրան չվատնեց մեղկ ժամանցներով, այլ լրջօրէն ուսումնասիրեց Պարթեւաստանի քաղաքական և վարչական կառուցուածքը, սկսելով մեծ Արշակունիէն, Միհրդատ Բ., մինչեւ իշխաններն ու բանակը։

Իշխանին ուսումնասիրութեան առաջին նիւթը կ'ըլլար նոյնինքն Թագաւորը, որ որպէս Արշակ իններորդ՝ պետութիւնը կը հասցնէր մեծագոյն փառքի։

Այս մօրուսաւոր ինքնակալը եզական է Պարթեւ պատմութեան մէջ։ Առաւել քան ոեւէ Արշակունի ան մեծցուց կայսրութեան սահմանները, հիմը դնելով այն զօրութեան, որ երկու հարիւր տարիէ աւելի, Մերձաւոր Արեւելքի ճակատագրին լարերը պիտի դնէր Պարթեւ գահակալներու ձեռքը, և որը սարսափի օրեր պիտի պատճառէր Կայսերական Հռոմի։

Սկիւթական անպարտելի կարծուած կատաղի հորդաները, որ Պարթեւ հարստութեան հաստատման օրէն ի վեր քանիցս վտանգեր էին տէրութեան գոյութիւնը, յանձին Միհրդատի գտան իրենց Նեմեսիսը։ Կրկնակի պարտութիւններ, մին միւսէն աւելի ծանրակշիռ, վերջ ի վերջոյ խորտակեցին անոնց սարսափազդու ուժին ողնայարը և այլեւս կայսրութիւնը ազատ մնաց հիւսիսէն խուժող այս կործանարար հեղեղներէն։

Պարթեւաստանի սահմանակից թագաւորութիւններ, ընդ որս Հայաստան, ստիպուեցան ճանչնալ Միհրդատ Բ.ի գերակայ հեղինակութիւնը։

Միհրդատին փառքը կ'արտացոլար իր մեծաշռինդ տիտղոսներէն։ «Արքայից Արքայ», և «Եղբայր Արեւի և Լուսնի»։ Այս վերջինը սրբազան նշանակութիւն մը ունէր և Թագաւորին անձը աստուածութեան մը աստիճանին կը բարձրացնէր, քանզի Պարթեւները արեւը կը պաշտէին որպէս աստուած՝ Միթրա անուան տակ։

«Արքայից Արքայ» թէեւ տիտղոսը ուռուցիկ ինքնագո-

վութիւն մը կրնար նկատուիլ, բայց օրինական էր և քաղաքական մեծ նշանակութիւն ունէր Արեւելքի մէջ։ Անով վեհապետը կը զանազանուէր սատրապ-թագաւորներէն, որոնք հարկատու էին իրեն։

Տիգրան մասնաւոր ուշադրութեամբ ուսումնասիրեց երկրի իշխաններուն դիրքը։

Այս ազնուականները իրենց կալուածներու ընդարձակութեան և վայելած հեղինակութեան տեսակէտէն կը նմանէին Հայաստանի մեծ նախարարներուն։ Հայ իշխանի հետաքրքրութեան մասնաւոր առարկան եղաւ սոյն ազդեցիկ ընտանիքներու ամենամեծերուն պետական պաշտօններու կոչուիլը։ Այս կարեւոր պարագայ մ'էր, որ պաշտօնակալները կերպով մը կը սանձէր թէ՛ խիստ պարտականութեան մը զգացումով և թէ դէպի թագը ունեցած պատասխանատուութեամբ։ Այսպէս, զոր օրինակ, Սուրէնա ընտանիքը կը վայելէր ժառանգական իրաւունքը Արշակունիներու թագադիրները ըլլալու, ինչպէս նաեւ ընտանիքին գլխաւորը կ'ստանձնէր Պարթեւ բանակներու ընդհանուր հրամանատարի պաշտօնը։

Տիգրանի վրայ խոր ազդեցութիւն գործեց այս իրողութիւնը, քանզի ակներեւ էր որ վարչական պատասխանատու պաշտօններու բաշխումը մեծ իշխաններու միջեւ՝ անոնց ապստամբական ախորժակները կը բթացնէր և աւելի զօրաւոր հաւատարմութեամբ մը զանոնք կը կապէր թագաւորին, քան էր պարագան Հայաստանի մէջ։

Բայց ամենէն աւելի հայ թագաժառանգին հիացում պատճառած էր Միհրդատի զինուորական ուժը։ Պարթեւները, ռազմիկ ժողովուրդ, բաղդատաբար կարճ ժամանակաշրջանին կ'ստեղծէին բանակ մը, որ դրեթէ երեք հարիւր տարի մերժեց իրեն հաւասարը ճանչնալ բովանդակ արեւմտեան Ասիոյ մէջ. և որ քանի՛ քանի անգամներ ջախջախիչ պարտութեան մատնեց այն բանակները, որ նախ Հանրապետական և յետոյ Կայսերական Հռոմ ղրկեց Եփրատէն անդին։

Իսկ Միհրդատ Բ.ի ձեռքին տակ բանակը ա՛լ աւելի զօրացաւ և ահարկու ճկունութեան մեքենայ մը դարձաւ։

Քանի՜ քանի անգամներ Տիգրան ականատես կ'ըլլար մեծ Թագաւորի բանակին դղրդալի գործունէութեան՝ երբ ան արշաւանքի մը կը պատրաստուէր։ Տէրութեան երկու մայրաքաղաքներուն մէջ, Հէկատօմպիլօսին — հարիւր դռներով քաղաք — կամ առասպելական դարձած Եկպատանին, հայ արքայական իշխանը հանդիսատես կ'ըլլար աղմկալի տեսարաններու, երբ ցեղապետ ցեղապետի ետեւէ կը հասնէր իր վաշտերուն գլուխը անցած, թմբուկներու գոռում գոչումին և փրփրերախ ձիերու տրոփիւնին ընկերակցութեամբ։

Բանակը գրեթէ ամբողջութեամբ կը բաղկանար հեծելազօրքէ։ Հետիոտն զինուորները զանցառելի քանակ մը կը կազմէին։ Իսկ հեծելազօրքը երկու խումբ էր։ Մին սպառազէն ձիաւորներ, որոնց մարմինները պաշտպանուած էին հում կաշիէ շինուած վերարկուներով, որոնք իրենց կարգին պատած կ'ըլլային երկաթէ թերթիկներով. իրենց գլուխը փայլուն սաղաւարտներ՝ Մարկեան գաւառի ընտիր պողպատէն շինուած, աղեղ և նետեր, հաստ նիզակ մը, իսկ իրենց գօտիէն առկախ դանակ մը՝ որով յաճախ թշնամիին գլուխը կը կտրէին։

Իսկ երկրորդ խումբը, թեթեւազէն աղեղնաձիգներ էին, առանց զրահի և առանց նիզակի, մի՛միայն աղեղ մը և խուրձ մը նետեր։ Ասոնք կը ներկայացնէին երկիւղալի պատկեր մը արագ և շլմորեցուցիչ շարժումներու։ Ամիսներու, տարիներու մարզանքը կարծես հեծեալը և ձին ի մի կը ձուլէին, որ սարսափազդու մեքենայի մը պէս էր իր նետաձգութեան մէջ, որքան յարձակումի ատեն նոյնքան ալ նահանջի պարագային։ Այս վերջին տակտիկան ա՛յնքան զարգացուցեր էին, որ առածի կարգ անցած էր և նոյնիսկ Շէյքսփիրէն (Անտոնիոս և Կլէոպատրա) յիշուած.

Կամ, նման Պարթեւին, փախչելով կռուիմ,
Քան անմիտ նահանջեմ :

3.

Փոքր Ասիոյ քաղաքական կացութիւնը ուսումնասիրելուն Տիգրան կուգար այն եզրակացութեան թէ՝ Սելեւկեանները շարունակական վայրէջքի մէջ էին, և թէ մօտ էր ժամանակը երբ Անտիոք պիտի դադրէր Փոքր Ասիոյ ճակատագրին տնօրինողը ըլլալէ, ինչպէս եղած էր երկու հարիւր տարի։

Անոնց տեղ Պարթեւ Արքայից Արքան էր որ կ՚սպառնար հին Պարսկաստանի փառքը և զօրութիւնը վերականգնել զանազան թագաւորութիւնները վերածել հարկատու սատրապութիւններու։

Աշխոյժ թագաժառանգին համար տագնապալի մտածում մ՚էր այս. ինք որ ո՛չ միայն կ՚երազէր Արտաշատ վերադառնալ, այլ այդ քաղաքը դարձնել Մեծագոյն Հայաստանի, անկախ և զօրաւոր, փայլուն մայրաքաղաքը։

Իր մեծ պապուն Արտաշէսի օրերէն ի վեր, հարիւր տարուայ միջոցին, քաղաքական անկախութեան գաղափարը հետզհետէ արմատ կը ձգէր Հայերու մէջ։ Ազնուականութեան մեծ մասը այլեւս համաձայնելի կը գտնէր ա՛յն տեսակէտը թէ՝ ազգային ամրապինդ կազմակերպութիւն մը աւելի ձեռնտու էր պաշտպանութեան քան աւատական անջատ գոյավիճակը։ Այլեւս արքունի ոստանը, Արտաշատ, կը նկատուէր ազգային սիրտը և գլուխը։

Ազգայնական գաղափարի զարգացման մեծապէս կը սատարէր Սելեւկեան տիրապետութեան տկարացումը՝ և իթէ Հայաստան արտաքին յարձակումներէ գոնէ յիսուն տարի ազատ մնար, անտարակոյս պետութիւնը պիտի հանգչէր հաստատ հիման մը վրայ։

Այս թանկագին ժամանակաշրջանը, թէեւ կարճ ազգի մը կեանքին մէջ, Տիգրան կը վախնար որ պիտի զլացուէր Հայաստանի, որովհետեւ Պարթեւաստան, Անտիոքը ճզմելէ վերջ, հայ հորիզոնին վրայ կը բարձրանար աւելի դժնեայ սպառնալիք մը։ Պատանի Տիգրանի աչքին այս վտանգը քաղաքական ամենէն կսկծալի իրականութիւնն էր։

Արքայից Արքայ Միհրդատ Բ.ի կեանքն ու անձը ուսումնասիրելուն, անոր երկար թագաւորութիւնը— աւելի քան քսանըհինգ տարի — բազմաթիւ յաղթական պատերազմները, չարգուշակ հարցում մը կը չարչարէր Տիգրանի միտքը թէ միթէ Մեծն Դարեհի անծայրածիր տիրակալութիւնը պիտի չվերականգնուի՞ յանձին այս Արշակունիի։ Եթէ այո՛, ուրեմն ժամը հասնելուն՝ երբ Տիգրան Հայաստանի թափուր գահը ժառանգէ՝ Արքայից Արքային կողմէ պիտի ղրկուի որպէս սատրապ մը կառավարելու իր հայրերուն երկիրը՝ ըստ քմահաճ ցուցմանց անհեղ Արշակունիի։

Տիգրան, հակառակ պատանդ մ'ըլլալուն, Պարգեւ արքունիքի յարգալի վերաբերման առարկան էր։ Հաւանական է որ բազմակնութիւնը օրինական համարուելուն, Միհրդատ բացառիկ պատիւ մ'ալ ըրած ըլլար արքունի իշխանուհի մը հայ թագաժառանգին կնութեան տալով, աւելի պետական քաղաքականութեան ի հաշիւ քան դէպի Տիգրան տածած տարակուսելի մտերմութեան սիրոյն։

Պարթեւ թագաւորներու համար քաղաքական սկզբունքի պէս բան մ'էր իրենց ձեռքը պատանդ ինկած իշխաններու նրբին կաշկանդումներուն վրան աւելցնել նաեւ ամուսնութեան շղթան։ Յիսուն տարի առաջ երբ Միհրդատ Ա. Անտիոքի թագաւոր Տիմիթրիոս Բ.ը գերի բռնեց, մեծ պատիւով պահեց զայն եւ անոր կնութեան տուաւ իր դուստրը Ռոտակիւն։ Միհրդատ Բ.ն ալ իր անուանակցի օրինակին հետեւելով կրնար արտակարգ պատիւներ շնորհել Տիգրանին։ Քաղաքականութիւն կոչուած մանուածապատ խաղին մէջ պատանդ իշխանը կարողական զէնք մըն է վարպետի ձեռքին, քանզի անոր միջոցաւ յաճախ դերակշիռ դիրք մը կրնայ շահիլ՝ որ ա՛յլապէս միայն արիւնհեղութեամբ կրնար ստացուիլ։ Տիմիթրիոսի պարագան անոր ազդու մէկ ապացոյցը կուտար։ Միհրդատ Ա.ի յաջորդը, Հրահատ, Տիմիթրիոսը օգնական ուժերով Սուրիա ղրկեց իր եղբօր Անտիոքոս Է.ի դէմ։ Թագաւորը սպաննուեցաւ եւ Տիմիթրիոս գահ ելաւ կռթնած Պարթեւին։

Այս միեւնոյն խաղը կրնար պատահիլ Տիգրանին ալ։ Արքայից Արքան կրնար զինք Հայաստան ղրկել, ուր կ՚ակընկալուէր որ ան իշխէր Պարթեւ թագաւորի բարեհաճ թոյլտուութեամբ։

4.

Պատեհ ժամը վերջապէս հասաւ։

95-ին Ն. Ք., Հայոց թագաւորը մեռաւ և գահը թափուր մնաց։ Միհրդատ Բ. յօժար էր թոյլ տալու Տիգրանին վերադառնալ, բայց ի գին որոշ զոհողութեան։

Սոյն գինը որոշելուն, Միհրդատ նկատողութեան առաւ Պարթեւաստանի փոխ յարաբերութիւնը Հայաստանի հետ։

Այդ սկսած էր Միհրդատ Ա.ով, որ պատերազմ հըռչակեց Արտաշէսի որդի Արտաւազդի դէմ։ Առաջին անգամ ըլլալով էր որ Պարթեւ հեծելազօրքը հայկական հողերը կը մտնէր։ Անկէ վերջ յիսուն տարի, Հայաստան ենթարկուեցաւ Պարթեւներու պարբերական յարձակմանց, բայց ամէն անգամուն ալ զօրեղ դիմադրութեան հանդիպելուն, կարելի չեղաւ վճռական և վերջնական պարտութեամբ մը վերջ տալ Հայաստանի անկախութեան (*)։

Հայերու դիմադրական ուժին ծանօթ ըլլալուն, Միհրդատ Բ. խոհեմութիւն համարեց Տիգրանի ազատման համար գտնել այնպիսի պայմաններ, որ այնքան մը խիստ չըլլան՝ որ ապստամբական ախորժակներ գրգռեն, և ո՛չ ալ այնքան մեղմ՝ որ Պարթեւ զօրութեան հանդէպ արհամարհանք յառաջացնեն։ Արքայից Արքան կը հաւատար որ պզտիկցած Հայաստան մը Տիգրանի իշխանութեան տակ՝ լաւագոյն գրաւականն էր կայսրութեան արեւմտեան կողմի խաղաղութեան պահպանման։

Մարական Ատրպատականը որ Միհրդատի գերիշխանութիւնը ճանչցած էր, միշտ կը դանդաղէր Արտաշէսի

(*) Ստրաբոն ԺԱ. I. 19։

կողմէ գրաւուած մարական քանի մը նահանգներու մասին, և հարիւր տարուայ ընթացքին ամէն առիթը ներկայանալուն պահանջ կը դնէր բռնագրաւուած հողերը վերստանալու։ Միհրդատ այժմ կրնար գոհացնել Մարերը։ Այսպիսով աւելի ամուր կերպով իրեն պիտի միացնէր Մարաստանը. և որովհետև այս վերջինը սահմանակից էր Հայաստանի՝ Միհրդատ կը խորհէր թէ Արտաշատի կողմէ ապստամբական կամ ռազմական որևէ քայլ կրնար իր Մար վասալներու միջոցաւ զսպել։

Տիգրան իր փրկագնի պայմաններու մասին բանակցելու դրութեան մէջ չէր։ Ան ստիպուած էր ընդունիլ պարտադրուած պայմանները, ինչ որ ալ ըլլային անոնք։ Պէտք էր վճարէր, և պիտի վճարէր, քանզի մէկ բաղձանք այժմ կը վառէր հոգին. վերադառնալ Հայաստան։

Միհրդատ Բ. որպէս փրկագին պահանջեց հայ հողամասէն որոշ գաւառներ, «Եօթանասուն Հովիտներ»։ Տիգրան համակերպեցաւ։ Ան ընդունեց նաև բոլոր երկրորդական պայմանները համաձայնագրին, որ Պարթևը կարևոր կը համարէր հլու Հայաստան մը ապահովելու համար։

Եւ ըստ ժամանակի սովորութեան, այս դաշնագիրը կը նուիրագործուէր ամուսնական կապով մըն ալ։ Միհրդատ կ'ամուսնանար Տիգրանի դստեր Արիազատ Օթօմայի հետ։ Նոր հարսը տարիքոտ արքային երրորդ թագուհին կ'ըլլար. առաջին երկուքը՝ Սիաքէ և Ազատէ, թագաւորին քոյրերն էին հօր կողմէ։

Տիգրան և իր ընտանիքը Հայաստան կը մեկնէին ընկերակցութեամբ Պարթև պատւոյ գումարտակի մը։ Հայրենիքի սահմաններուն մօտենալուն, պզտիկ գիւղի մը մէջ իրեն ընդառաջ եկաւ հայ պատուիրակութիւն մը, առաջնորդութեամբ նորընտիր թագաւորի եղբօր՝ Կիւրոսի։ Անոնք արքայական խոյրը կը բերէին։

Տիգրան գոհարակուռ թագը գլխին բարձրացնելուն աչքերը պտտցուց շրջապատին։ Բլուրը ուր կանգնած էին, իր ձախին ունէր հեռաւոր գետակի մը սողոսկող ժապա-

ւէնը, մինչ հիւսիսային հորիզոնին կ'երկննար վիթխարի պատնէշը Անդիտաւրոսի։ Այդ բնակառոյց պատուարէն անդին կը տարածուէր իր ժառանգութիւնը, որ շունչը բռնած իրեն կը սպասէր։

Պատանդը այժմ թագաւոր էր։

Օր մը, որոշեց ան ի մտի, այստեղը նշանաւոր պիտի դարձնեմ։

Իր երիտասարդ տարիները այլեւս անցեալին կը պատկանէին։ Քառասունըհինգ տարեկան հասակին վտանգուած գահ մը նստելուն, ի՞նչ յոյսեր կրնար թագաւորը տածել, որոնք իր երիտասարդական տարիներու փառաւոր երազները կրկին բոցավառէին և հորիզոնները հեռու մըղէին իր խիղախ աչքերուն առաջ։

ԵՐՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

(94—93 Ն.Ք.)

Միթէ կրնա՞յ խաղաղ մնալ
Մէկ ժողովուրդ, մէկ տան մէջ,
Երկու տիրոջ հպատակ:
Դժուար է, գրեթէ անկարելի:

ՇԷՅՔՍՓԻՐ, Արքայ Լիր Բ. 4

1.

Զինուոր Տիգրանը դերակշիռ մնաց վարչագէտ Տիգրանին։ Միշտ ձիու վրայ. նոյնիսկ մինչեւ խոր ծերութիւն, ան իր բանակները առաջնորդեց բոլոր այն պատերազմներուն, որոնք մղուեցան իր երկար թագաւորութեան ընթացքին։

Հայաստան վերադառնալուն՝ Թագաւորին առաջին մտահոգութիւնն եղաւ մարտական ոյժ մը ստեղծել։

Պարթեւաստան պատանդի իր օրերուն, երբ ապագայ ծրագիրներ կ'որոճար, Տիգրան կ'եզրակացնէր թէ ամէն բանէ առաջ զօրաւոր բանակ մը պէտք է ունենար։ Պարթեւ զօրախումբերու յաղթանակները զինք համոզեցին որ հայկական բանակը պէտք է վերակազմէր Արշակունի գունդերու նմանողութեամբ։ Թագաւորը այն ատեն դեռ գործնական ապացոյցը և փորձառութիւնը չէր ունեցած հռոմէական լէգէոններու մարտական առաւելութեանց մասին, որպէսզի հետեւէր անոնց օրինակին։ Եթէ նոյնիսկ իր ուշադրութեան յանձնուէր Արեւմտեան Հանրապետութեան բանակներու կազմական սարքը, հաւանական է որ Տիգրան բոլորովին օտարոտի և թէական համարէր զայն։

Ան իր աչքին առջեւ ունէր երկու զինուորական մեքենայ. մին Սելեւկեաններուն, միւսը Պարթեւներուն։ Իր մեծ պապը, Արտաշէս, որպէս երբեմնի Սելեւկեան զօրավար, ամենայն հաւանականութեամբ իր բանակը ջանացած էր կազմակերպել Սելեւկեանի վրայ։

Տիգրանէն առաջ հայկական բանակը մեծամասնութեամբ հետեւակազօրքէ բաղկացած էր։ Սա արդիւնք էր երկրի լեռնային բնոյթին։ Տիգրան բոլորովին յեղաշրջելով այս դրութիւնը իր նոր բանակի ողնայարը ըրաւ հեծելազօրքը։

Նման պարթեւականին՝ հեծեալները բաժնուած էին երկուքի. սպառազէն և թեթեւազէն։ Գուցէ ձիերու, մինչ կա՞ր երկրամաս մը Փոքր Ասիոյ մէջ որ լաւագոյն ձիեր արտադրէր քան Հայաստան։ Բանի տարիէ ի վեր հայկական բարձրավանդակը նշանաւոր էր՝ որպէս ամենալաւ «ձիաբուծարան»։ Իսկ ձին գլխաւոր առարկան էր տարեկան հարկին, որ Հայաստան կուտար նախ Պարսիկներուն, յետոյ Սելեւկեաններուն։ Ամէն տարի Արեւ-աստուած Միթրայի տօնախմբութեանց, Հայաստանի սատրապը Պարսիկ թագաւորին կը ղրկէր քսան հազար ձի, չհաշուելով այն համբաւեալ Նիսէեան նժոյգները, որոնք բացառապէս թագաւորի գործածութեան համար կ'ուղարկուէին։

Իր թագաւորութեան երկրորդ տարին, շնորհիւ Տիգրանի արտակարգ գործունէութեան, Հայաստան կ'օժտուէր հեծելազօրաց բանակով մը։ Եւ որովհետեւ թագաւորին անձնագործութիւնն էր այդ, արքայական կորովի կազմակերպչի ոգին և խանդավառութիւնը կը վարակէին գումարտակներու իւրաքանչիւր զինուոր։

Երկու Հայաստաններու միացումը՝ Արտաշէսի և իր երկու յաջորդներու մեծագոյն նպատակը եղած էր, ինչպէս նաեւ անոնց ամենակնճռոտ հարցը։ Անոնց ջանքերը Արաքսեան և Ծոփաց Հայաստանները միացնելու՝ Արտաշատի գերիշխանութեան տակ՝ ձախողեր էին։

Այս ձախողանքի պատճառը ո՛չ թէ միայն Ծոփաց թագաւորներու ընդդիմութիւնն էր, այլ նաեւ — գրեթէ

Նո՛յնքան ծանրակշիռ պատճառ — Կապադովկիոյ թագաւորութեան յամառ հակառակութիւնը, քանզի այս տեսակ միացում մը Կապադովկիոյ արեւելեան սահմանի երկայնքին պիտի հաստատէր, որպէս մշտակայ սպառնալիք, մեծ և աւելի զօրեղ Հայաստան մը։

Կապադովկեան արքունիքի արտաքին քաղաքականութեան գլխաւոր սկզբունքներէն մին դարձած էր պահպանել Ծոփաց Հայաստանի անկախութիւնը որպէս թումբ մը։ Եւ ամէն անգամ՝ սոյն անկախութիւնը վտանգուելուն՝ Կապադովկիան չէր վարանած խիստ քայլեր առնելու, նոյնիսկ արշաւելու Ծոփաց երկիրը ի պաշտպանութիւն վտանգուած գահին։

Հետզհետէ, տարիներու անցքով, Ծոփաց Հայաստանի բնակիչներու մէջ ալ իրենց անկախութիւնը պաշտպանելու նախանձախնդրութիւնը զօրացաւ։ Այս պարագան ա՛լ աւելի պիտի կնճռոտէր Տիգրանի մտահոգութիւնները։

Քաղաքական այս բաժանումը, մէկ ազգի երկու տարբեր մասեր, առընթեր՝ բայց հեռու, սահմանակից՝ բայց հակառակորդ, երկուքին համար ալ վտանգալի ապագայ մը կը խոստանար։ Խաղաղութեան ատեն քրոնիկ տկարութեան կ'առաջնորդէր, իսկ պատերազմին՝ քաղաքային կատաղի պայքարի։

Այս արուեստական պատուարը պէտք էր խորտակուէր կարելի եղածին չափ շուտ, որպէսզի աճող և զարգացող ինքնայատուկ աւանդութիւններ բոլորովին չօտարացնէին երկուքը։

Որպէս անմիջական նպատակ՝ Տիգրան որոշեց վերացնել այս վտանգաւոր բաժանումը։

Այժմ որ իր հեծելազօրքը պատրաստ էր, Թագաւորը աչքերը դարձուց քաղաքական հորիզոնին՝ ի խնդիր թանկագին պատեհ առիթի։

Իր յարաբերութիւնը Պարթեւաստանի հետ բարեկամական էր։ Ան ստիպուած էր բարեկամ ձեւանալ, հոգ չէ թէ իր հակակրութիւնը դէպի արեւելքի այս կայսրութիւնը՝

րնաւ չէր նուաղած թագաւոր ըլլալէն վերջն ալ։ Ան ո՛չ միայն բարեացակամ վերաբերում ցոյց կուտար, այլ խիստ զգոյշ էր և ասոր ալ պատճառը դէպի Միհրդատ Բ. իր տածած երկիւղն էր։ Տիգրան անձնապէս կը ճանչնար մեծ Արշակունին, և անոր հզօր անհատականութիւնը ու անվիճելի կարողութիւնը՝ խոհեմութեան կը մղէին կորովի հայ թագաւորը, գո՛նէ մինչև Միհրդատի մահը։ Այն իրողութիւնը թէ մեծ Պարթեւը Տիգրանին փեսան էր, երկրորդական նշանակութիւն կը ներկայացնէր Տիգրանի աչքին՝ իրեն համար կարեւոր քաղաքական արդիւնքներ ապահովելու տեսակէտէն։ Այս ամուսնութիւնը շատ շատ պիտի ծառայէր փարատելու Միհրդատի կասկածները Տիգրանի հաւատարմութեան մասին։

Ուրիշ քաղաքա-արքայական ամուսնութիւններ կրնային աւելի վճռական ազդեցութիւն առաջ բերել, ինչպէս հետագային պիտի տեսնենք, բայց այս մէկը անոնցմէ ըլլալու վիճակուած չէր։

Պարթեւաստանի բարեկամական վերաբերումը տեսակ մը կռուան իրեն, Տիգրան աչքերը դարձուց Ծոփաց Հայաստանի կողմը, և իր նայուածքը կանգ առաւ Կապադովկիոյ վրայ։

2.

Երեք տարիէ ի վեր քաղաքական փոթորիկ մը Կապադովկիան կը պահէր սուր տագնապի մէջ, և թագաւորութեան հին թագը կը նետէր մէկ դողդղացող գլուխէն միւսին։

Այս փոթորիկը դուրսէն կուգար։

Հոս տանք համառօտ ուրուագիծը յուզումնալի այն թատերախաղին, որը կրնանք կոչել Կապադովկեան Յաջորդութիւն։

Խաղին գլխաւոր և կատաղի դերակատարն է Պոնտոսի ապշեցուցիչ թագաւորը, Միհրդատ Եւպատոր, քաղաքական այն մոլեգին հրձիգը, որուն շշմեցուցիչ շարժումները քիչ

յետոյ Փոքր Ասիական Թատերաբեմը պիտի լեցնեն ահ ու դողով։ Բաղդատմամբ սոյն դալիք տեսարաններուն՝ Կապադովկեան տրամը դրեթէ անգոյն նախաբան մ'էր։

Միհրդատին ընդդիմադիր դերակատարն է Բիւթանիոյ Թագաւոր Նիկոմէտէս, որ թէեւ կարողութեամբ ստորադաս Եւպատորին՝ սակայն այնքան մը խառնակչական գիծ ունի իր մէջ, որ Միհրդատը կը գրգռէ յանդուգն քայլերու. քայլեր՝ որոնք խաղի կարգ ու կանոնին բոլորովին հակառակ են։

Իսկ այս երկու աղօրիքի քարերուն միջեւ Կապադովկիոյ երեք Թագաւորները, հայր և երկու որդիներ, երեքն ալ Արիարաթէս նուիրականացած անունով։

Թատերաբեմէն անդին յաճախ կը լսուի վրդովեցուցիչ մռլտուքը հռովմէական Ծերակոյտին։

Երբ Միհրդատ՝ Սեւ Ծովու շրջակայ երկիրներու վրայ տարած յաղթանակներէն վերջ՝ կ'որոշէր իր գերիշխանութիւնը տարածել նաեւ Պոնտոսի հարաւը գտնուող հարուստ Կապադովկիոյ վրայ, Արիարաթէս Զ. երեսուն տարիէ աւելի գահի վրայ էր (130 — 96 Ն. Ք.)։

Միհրդատի խորհուրդները կանգ առին յախուռն քայլի մը վրայ։ Թէեւ իր քոյրը Լաւոդիկէ Արիարաթէսի կինն էր, սակայն Պոնտոսի Թագաւորը չէր կրնար իր մտադրած արարքի գործադրութիւնը յանձնել քրոջը։

Որոշուած արարքը Արիարաթէսի սպանութիւն էր։ Անգամ մ'որ Թագաւորը մէջտեղէն վերնար, Միհրդատ կ'ակնկալէր իր ընտրած մէկ խրտուիլակը դնել Կապադովկիոյ գահուն վրայ։

Միհրդատ հաւատարիմ խորհրդական և գործակալ մ'ունէր Կորդիոս անունով։ Այս մարդը միանգամայն խորհըրդատու, նախարար, ծառայ և ընդհանուր գործակատարն էր Թագաւորին, ու պատրաստ էր կատարելու իր տիրոջ ամէն փափաքը՝ առանց անտեղի հարցումներ ընելու։

Կորդիոս որպէս դեսպան ղրկուեցաւ Կապադովկիա։ Իր արքունիք հասնելէն քիչ վերջ՝ Արիարաթէս կ'սպաննուէր։

Սպաննիչը Կորդիոսն էր և ամէնքը գիտէին այդ։ Ուստի Միհրդատ վարպետ քայլ մ'առաւ կերպով մը սիրաշահելու Կապադովկիացիները, և միւս կողմէ ալ զօրացնելու հոն գտնուող իր գործակատարներուն դիրքը։ Ան անմիջապէս Կորդիոսը աքսորի դատապարտեց, այսպիսով ցոյց տալով ժողովուրդին թէ ինք ո՛րքան ցնցուած էր իր դեսպանի դաւաճանական քստմնելի արարքէն։

Մինչ Միհրդատ կը պատրաստուէր Կապադովկիոյ գործերը ուզած ձեւովը կարգադրելու, անդին Նիկոմէտէս անմիջապէս արշաւեց երկիրը, և որպէսզի իր գրաւման իրաւական գոյն մը տայ՝ ելաւ ամուսնացաւ սպաննեալ թագաւորի այրիին, Լաուդիկէի հետ։

Կապադովկիան քաղաքական պատերազմի մը նախօրեակին կը գտնուէր, քանզի թէ՛ Նիկոմէտէս և թէ՛ Միհրդատ կողմնակիցներու ստուար թիւ մ'ունէին։

Սակայն Միհրդատի յանդուգն քայլը աւելորդ դարձուց այդ տեսակ ծանրակշիռ պատահականութիւն մը։ Բիւթանիոյ թագաւորին արարքէն կատղած՝ Միհրդատ անմիջապէս իր բանակը մտցուց Կապադովկիա։ Ան ինքզինքը բնիկներուն ներկայացուց որպէս անոնց ազատարարը Նիկոմէտէսի բռնագրաւումէն, և շնորհիւ իր արագ ու վճռական շարժումներուն ան փախուստի մատնեց Նիկոմէտէսը։

Երբ այսպիսով կացութեան տէր դարձաւ, Կապադովկիացիները սիրաշահելու մտօք՝ իրենց սպաննուած թագաւորին զաւակը գահ նստեցուց որպէս Արիարաթէս Է., յուսալով որ այս վերջինը իրեն հլու գործիք մը կը դառնայ։

Այս երիտասարդը սակայն ջղուտ մէկը դուրս եկաւ, որ իր ինքնիշխան տիրապետութեան դէմ որեւէ ոտնձգութիւն չէր հանդուրժեր։

Երբ Միհրդատ Կորդիոսը աքսորէ վերադարձուց, նոր թագաւորը անիկա իրեն ուղղուած նախատինք մը համարեց, որով իր հօր սպաննիչը ազատ կ'արձակուէր։ Երիտասարդը նոյնիսկ խօսքը ըրաւ պատժական պատերազմի մը։ Ասոր վրայ անհամբեր Միհրդատ՝ որոշեց ա՛նձնապէս լուծել հարցը։

Ան խորհրդակցութեան հրաւիրեց Արիարաթէսը և հակառակ ձեռք առնուած նախազգուշութեանց, Միհրդատ իր հագուստին մէջ պահուած զէնք մը տարաւ տեսակցութեան վայրը, և հոն՝ ի ներկայութեան երկու բանակներու, ան սպաննեց երիտասարդը։

Միջանկեալ յիշենք թէ այն ոճիրի գործադրման կարծես նախաբան ծառայեց Պոնտոսի թագաւորին դաժանօրէն զաւեշտական մէկ ակնարկութիւնը։

Ըստ այն ժամանակուայ սովորութեան, թագաւորներու տեսակցութենէն առաջ, երկուստեք՝ ծառաներ կը խուզարկէին արքաներու անձերը՝ որպէսզի չ'ըլլայ թէ դաշոյն մը կամ ուրիշ մահացու գործիք մը պահուած ըլլայ հագուստներու մէջ։ Դժբաղդ Արիարաթէսին կողմէ ղրկուած պաշտօնեան ուշադրութեամբ կը փնտռէր Միհրդատի վրան գլուխը, որուն վարի հագուստին մէջ դանակ մը պահուած էր։ Երբ պաշտօնեային ձեռքերը թագաւորին մէջքէն վար սկսան շօշափել, Միհրդատ աղմկալի խնդուքով մ'ըսաւ. «Զգոյշ, բարեկամ, կրնայ ըլլալ որ այնպիսի զէնք մը գտնես զոր չէիր ակնկալեր»։ Այս զուեհիկ զաւեշտին պաշտօնեան խնդաց, և ա՛լ փնտռտուքը չշարունակեց։ Այսպէս Միհրդատ դանակը մէջքին կը մօտենար անզէն երիտասարդին, «իր դաւաճանական արարքը զաւեշտով մը քօղարկելով»(*)։

Միհրդատ այլեւս դիմակը մէկդի կը նետէր և Կապադովկիոյ թագը կու տար իր պզտիկ զաւկին, ութը տարեկան մանուկ մը։ Իսկ անոր խնամակալ կը կարգէր Գորդիոսը։ Եղածին ալ կարծես օրինական գոյն մը տալու և կամ Կապադովկիացիներու աչքին փոշի նետելու համար՝ մանուկին անունը կը փոխէր Արիարաթէսի։

Բայց փոշին չկրցաւ կուրացնել բնիկները և անոնք ապըստամբելով՝ սպաննուած թագաւորին եղբայրը իրենց օրինաւոր տէր ճանչցան։ Միհրդատի Պոնտական հզօր բանակը կրկին սահմանը անցաւ, և Արիարաթէս, իր հօր և եղբօր եղերական վախճանը աչքերուն առաջ, փախուստ տուաւ իր հայրենիքէն։

(*) Յուստինոս ԼԸ. 1։

Այս ամէնը տեղի ունեցաւ երեք տարիէն պակաս ժամանակամիջոցի մէջ։

Երբ Տիգրանի նորակազմ բանակը պատրաստ էր, Կապադովկեան Յաջորդութեան վերջին վարագոյրը կ՚սկսէր բացուիլ։ Միհրդատ և Նիկոմիտէս, իրենց կողմնակիցներով, կը դաւէին և կը մրցէին իւրաքանչիւրը իր ուզած անձը բազմեցնելու գահին վրայ։ Մինչ այս պահուն Թատերաբեմը կ՚սկսէր արձագանգել հեռաւոր Ծերակոյտի յայտարարութեամբ, որով Հռոմ կը պնդէր թէ Կապադովկիոյ ժողովուրդն է որ պիտի ընտրէ իր ուզած Թագաւորը՝ առանց արտաքին պետութեանց սադրանքներուն։

Ժամը հասած էր և ան մոլեգին կը հնչէր Տիգրանի ականջին։

Վճռական և արագ յարձակումով մը Տիգրանի հեծելազօրքը և աղեղնաձիգները մտան Ծոփաց Հայաստան։

Վերջին Թագաւորը՝ Արտանէս, սպաննուեցաւ և Տիգրան երկու Հայաստանները հռչակեց մի և անբաժանելի (*)։

Այսպիսով Արտաշէսի երազը կ՚իրականանար՝ իր մահէն վաթսուն տարի վերջ՝ Տիգրանի ձեռքով. և ա՛յն Կապադովկիան որ Արտաշէսը վախցուցած էր՝ անկարող եղաւ նո՛յնիսկ մատ մը արժելու։

Երկիրը գրաւելէն վերջ, Տիգրան արքայական ընտանիքին անդամները, ինչպէս նաև ազդեցիկ ազնուականները Արտաշատ փոխադրեց, և շատերուն պետական պաշտօններ տուաւ։

Իրենց նոր Թագաւորին այս առաջին մեծ յաջողութիւնը՝ մեծ խանդավառութիւն ստեղծեց հայ ժողովուրդի բոլոր խաւերուն մէջ, և ամէնքը կարծես բնազդաբար զգացին որ՝ յանձին երբեմնի պատանդին՝ Արտաշէսին գահը արժանաւոր և կորովի տէր մը կ՚ունենար։ Հարստութեան հիմնադրի մահէն ի վեր՝ այս առաջին յաղթանակն էր որով Հայաստանին կը միացուէր խոշոր երկրամաս մը, հոգ չէ թէ հայկական։ Այս յաջողութեամբ Թագաւորութեան բանակը, վարկը և հարստութիւնը կ՚ունենային մեծ յաւելում։

5

(*) Ստրաբոն. ԺԱ. 14, 15:

Ինչպէս նման պարագաներու յաճախ տեղի կ'ունենայ, այն յաղթանակը, որ կերպով մը ազգային խոստման մը կամ երազի մը իրականացումն էր, ժողովրդային խանդավառ հետաքրքրութեան առիթ կ'ըլլար, և այս հետաքրքրութեան առարկան էր առաւելապէս թագաւորի անձնաւորութիւնը։

Ո՛րքան ժողովրդական՝ այս ցոյցը՝ նո՛յնքան ալ թագաւորի կորովի անհատականութիւնը պատճառ կ'ըլլային, որ դրացի երկիրներու մէջ Տիգրանի անունը ուշադրութիւն գրաւէր։ Յամենայն դէպս, արքունիքի մը մէջ հայ թագաւորին վարկն ու ուժը կշիռքի կը դրուէր և կ'ուսումնասիրուէր։

Այդ Պոնտոսի արքունիքն էր։

Օր մը, 93-ին Ն. Ք., Արտաշատ կը հասնէր դեսպան մը։ Ան ղրկուած էր Միհրդատ Եւպատորի կողմէ քաղաքական յոյժ կարեւոր առաքելութեամբ մը։

Դեսպանին անունն էր Կորդիոս, Արխալաթէս Զ.ի սպաննիչը (*)։

(*) Յուստինոս, ԼԸ. 3։

ՉՈՐՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ՃԱԿԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՋԻՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

(93 Ն.Ք.)

Մին ձախ կ'ընդանայ, միւսը աջ:
Երկուքն ալ միեւնոյն պատրանքը
ունին, բայց տարբեր կը մեկնին:

ՈՐԱՑԻՈՍ, Հեգնանքներ, Բ. 2, 3:

1.

Կորդիոսի պաշտօն տրուած էր իր տիրոջ կողմէ Տիգրանի հետ դաշնակցութիւն մը կնքելու։

Այս դաշինքը որ հայ Թագաւորի առաջին կարեւոր դիւանագիտական արարքն էր, հետագային պիտի ունենար բաղդորոշ նշանակութիւն։

Ի սկզբան Տիգրան սոյն դաշնագրութիւնը նկատեց քաղաքական առաջնակարգ յաղթանակ մը. սակայն յաջորդական տարիներուն, ան յոյժ պիտի վրդովէր արքան և նոյնիսկ պետութեան ապահովութիւնը պիտի վտանգէր։

Եթէ Միհրդատ ճշգրիտ կերպով կանխատեսաւ հայ վեհապետին աճող ուժը և անոր արժէքը՝ որպէս զինակից մը իր վիթխարի զինուորական ձեռնարկներուն, որոնք արդէն ձեւ առած էին իր մտքին մէջ, Տիգրանն ալ իր կողմէ, կը համոզուէր թէ Փոքր Ասիոյ բոլոր թագաւորներուն մէջ՝ ամենէն աւելի հաշուի առնուելիքը Պոնտոսի թագաւորն էր։

Որովհետեւ Տիգրանի երկարամեայ տիրապետութեան շրջանին, Միհրդատ կարեւոր՝ նոյնիսկ ճակատագրական դեր մը պիտի խաղայ, աւելի մօտէն ծանօթանանք իրեն։

Արտասովոր անձնաւորութիւն մըն էր Միհրդատ և իր

կենդանութեան ատեն իսկ՝ իր անձին շուրջ զարմանալի առասպելներ շրջան կ'ընէին Փոքր Ասիոյ ժողովուրդներուն մէջ։

Տիգրանէն ինն տարի պզտիկ, Միհրդատ, Հայ թագաւորի գահ բարձրանալէն առաջ, արդէն զինուորական փայլուն յաջողութիւններու տիրացած էր, որը զինք Եփրատի արեւմուտքին՝ ինչպէս նաեւ Սեւ Ծովու շրջակայ երկիրներու մեծագոյն թագաւորը կ'ընէին։

Հազիւ տասնըմէկ տարեկան էր երբ գահը կը ժառանգէր։ Կը խորհիս թէ այդ մատաղ տարիքին իր խնամակալը պիտի վարէ պետական գործերը, մինչեւ դեռատի պատանին՝ խաղաղ մթնոլորտի մը մէջ կ'ստանայ պէտք եղած ուսումը, որը զինք պիտի պատրաստէ արքայական պատասխանատու պաշտօնին։

Այսպէս չ'եղաւ Միհրդատի պարագային։

Իր խնամակալները, որոնցմէ մին իր մայրն էր, տղու կեանքին դէմ դաւեր լարեցին։ Սակայն իրենց փորձերը ձախողութեան մատնուեցան, շնորհիւ մանուկի շահերուն նուիրուած քանի մը անձնուէր մարդկանց աչալրջութեան։

Դաւադիրները սակայն չ'ընկրկեցան։ Անոնք այլ՛ես չհամարձակեցան բացէ ի բաց Միհրդատը սպաննելու ծրագիրներ որոճալ, այլ սկսան զանազան նենգամիտ ձեռնարկներ, որոնցմէ ո՛րեւէ մին յաջողելու պարագային՝ տղուն մահը արկածի պիտի վերագրուէր։ Այսպէս, զոր օրինակ, մանուկը անզուսպ ձիու վրայ կը նստեցնէին և կ'ստիպէին որ քառասմբակ վազցնէ ու միեւնոյն ատեն ալ՝ իր տարիքին համար ծանր նիզակ նետէ։

Մանկական այդ տարիքին իսկ Միհրդատ օժտուած էր արտասովոր արթնամտութեամբ մը և առաւել չափով ունէր յանդուգն և անվեհեր ոգի մը, որ հետագայ տարիներուն՝ այնքան երկիւղ պիտի պատճառէր Հռովմի։

Պատանին կոյր չէր իր շուրջը անցած դարձածին։ Իր խնամակալներուն ծածկամիտ հնարքները զինք չափազանց կասկածոտ դարձուցին և, ան՝ աւելի քան իր հաւատարիմ

բարեկամները, սատանայական ձեռներէցութիւն ի յայտ բերաւ իրեն դէմ լարուած դաւերը չէզոքացնելու կամ չքացնելու։ Հին արեւելքի մէջ թոյնը մահառիթ զէնքերու գլխաւորն էր։ Միհրդատ բազմատեսակ հակաթոյներու և դեղերու գործածութեամբ իր մարմինը վարժեցուց թոյնե-րու աւերին դիմադրելու։

Թէեւ թոյնի դէմ կարելի էր պաշտպանուիլ, բայց միթէ հակադեղ մը գոյութիւն ունի՞ խաւարի մէջ կուրծքին մխրճուող դաշոյնին դէմ, Միհրդատ վախցաւ որ դաւադիր-ները ճարահատ՝ նման քայլ մը կրնան առնել, ուստի օր մը ան ձգեց արքունիքը և ըսելով թէ իր ամենէն շատ սիրած ժամանցով՝ որսորդութեամբ պիտի զբաղուի առեն մը, ինկաւ լեռները։

Եօթը տարի ան թափառեցաւ Պոնտոսի լեռներուն և անտառներուն մէջ։ Գիշերները կը քնանար քարանձաւնե-րու կամ բաց դաշտի մէջ, բայց երբեք երդիքի մը տակ։

Որպէս արդիւնք այս բացօթեայ չարքաշ կենցաղավա-րութեան, իր մարմինը ա՛յնքան ջղուտ, ամրակուռ և արա-գաշարժ դարձաւ՝ որքան այն վայրի գազաններունը, զորս տարիներով հալածեր և որսացեր էր (*)։ Իր ֆիզիքականը Գողիաթի մը համեմատութիւնները ստացաւ. այնպէս որ երբ տարիներ վերջ, ան իր զրահը նուէր ղրկեց Դելփեան տաճարին՝ դիտողները ապշահար կ'ըլլային ի տես անոր ամեհի մեծութեան (**)։

Երբ մայրաքաղաք՝ Սինոպ վերադարձաւ, Միհրդատ թիկնեղ երիտասարդ մ'եղած էր. որու մարմինին մէջ ամ-բարուած էր ճկուն հսկայի մը ուժը։ Ֆիզիքական այս հոյակապ մեքենային կ'աւելնար անխոնջ հոգի մը և աշ-խոյժ միտք, որոնք Միհրդատին կամքը կը պողպատէին, ու ո՛րեւէ ձեռնարկ՝ հոգ չէ թէ որքան դժուարին կամ ան-գործնական, թագաւորին ընկրկում չէր պատճառեր։

Հակառակ իր արկածալի կեանքին, Միհրդատ հելլե-

(*) Յուստինոս ԼԸ. 2։
(**) Ապպիանոս ԺԲ. 112։

նական կրթութիւն մ'ալ ստացու Սինոպի մէջ, ուր երկար տարիներէ ի վեր բարեկեցիկ և ստուարաթիւ յոյն գաղութ մը գոյութիւն ունէր։ Թէև այս կրթութիւնը խորունկ չէր. բայց բաւական եղաւ Թագաւորին ներշնչելու ա՛յնքան մը յարգանք դէպի յոյն քաղաքակրթութիւնը, որ ապագային տուն կուտար արքային հպարտ յոխորտանքին՝ թէ ինք Հելլէն մշակոյթի աւելի մեծ պաշտպան էր քան իր թշնամի Հռովմը։

Երբ այս բաղդատութեան աւելցնես մշտավառ թունդ փառասիրութիւնն ալ, նոյն ատեն կը համոզուիս որ գործդ անսովոր անհատի մը հետ է։ Եւ Միհրդատ, անկասկածօրէն արտասովոր անձնաւորութիւն մ'էր։

Միհրդատի այս փառասիրութիւնը սնունդ և կրակ կ'ստանար այն գոռոզ ինքնագիտակցութենէն՝ թէ ինք սովորական Թագաւոր մը չէր, անհամբաւ փոքրիկ հարստութեան մը խեղճ ու կրակ մէկ շառաւիղը, այլ աշխարհահռչակ նախնիքներու ժառանգորդ։ Իր հօր կողմէ ան կը սերէր Կիւրոսէն և Դարեհէն, պարսկական կայսրութեան երկու աստղերը. իսկ մօր կողմէ՝ Մեծն Աղեքսանդրէն։

Երբ իր Թագաւորութեան առաջին տարիներուն վայրի Սկիւթացիները պարտութեան մատնեց, իր հպարտ ինքնագովութիւնը աւելի զօրեղ չիշտ մը ստացաւ։ Ուրիշ ո՞ր Թագաւորը կրցած էր այս կատաղի հորդաները ջախջախել, որոնք իրենց երկիւղազդու զէնքերէն և քաջութենէն զատ ալ պաշտպանուած էին անմատչելի անապատներէն և անդամալուծող ցուրտէն, ինչպէս նաև գրեթէ անծանօթ երկրի մը մէջ իրենց վարած Թափառական կեանքէն։ Միայն Դարեհ և Փիլիպպոս, Աղեքսանդրի հայրը, յամարձակած էին Սկիւթիոյ սահմաններէն ներս Թափանցել՝ բայց կը պնդէր Միհրդատ, անոնք չկրցան որևէ յաղթանակ ձեռք բերել, և ստիպուեցան նահանջել իրենց կաշին փրկելու համար։

Մինչդեռ ինք Միհրդատ, տակաւին երիտասարդ, Թագաւորական և ռազմական արուեստներու մէջ դեռ անփորձ, ո՛չ միայն յաղթեց Սկիւթացիներուն, այլ անոնցմէ զօրաբանակ մ'ալ կազմեց իրեն ծառայելու (*)։

(*) Յուստինոս ԼԸ. 7։

Մէկու մը համար՝ որ Կիւրոսը և Աղեքսանդրը իրեն նախնիք կը համարէ, անոնց կայսրութիւնները վերականգնելու փորձութիւնը գրեթէ անդիմադրելի հրապոյր մ'ունի։ Իսկ երբ այդ անձնաւորութիւնը Միհրդատի խառնուածքով մէկն է, այն փորձութիւնը անողորմ կիրքի մը համազօր բան մը կը դառնայ։

2.

Միհրդատ Եւպատորի փառաւորական անձը երկու շրջաններ ունեցաւ։ Առաջինը կը պարփակէ իր իշխանութեան առաջին տասնըեօթը տարիները (110—93 Ն.Ք.)։

Այս շրջանին, Պոնտոսի երիտասարդ վեհապետը, Փոքր Ասիոյ ամբողջական գրաւման հեռանկարովը կլանուեցաւ։ Սեւ Ծով, Արշիպեղագոս և արեւելեան Միջերկրական պէտք է ըլլային իր տիրապետութեան տակ. իսկ Կապադովկիա, Գաղատիա, Փափլագոնիա, Բիւթանիա և միւս պզտիկ թագաւորութիւններ ճանչնալու էին իր գերիշխանութիւնը և Սինոպի հարկատու դառնային։

Երկրորդ շրջանը, աւելի քան քսանըհինգ տարի, որ կը տեւէ մինչեւ իր մահը, Միհրդատը կը մղէ Հռովմի և Հռովմայեցիներու դէմ անմար ատելութեան մը թխած արիւնալի պատերազմներու մէջ։

Այս տեսակ վտանգալի փառասիրութենէ խթանուած գահ բարձրանալուն, երիտասարդ Միհրդատ, առանց իր նպատակը պալատականներուն յայտնելու, գաղտնի հեռացաւ մայրաքաղաքէն։ Իրեն կ'ընկերակցէին քանի մը հաւատարիմ խորհրդականներ միայն։

Իր նպատակն էր երկար լրտեսական ուղեւորութիւն մը կատարել շրջակայ թագաւորութիւններուն մէջ։ Թերեւս պատմութեան առաջին արքայական լրտեսն էր, որ գացած տեղերը լրտեսական բջիջներ ալ պիտի հաստատէր։

Իր ինքնութիւնը յաջողապէս ծածկած՝ Միհրդատ եր-

կար տեն ճամբորդեց Փոքր Ասիա այն անկիւնները, ուր օր մը պիտի արշաւէր իր բանակներուն գլուխը անցած։ Ան դիտեց, քննեց, ընդարձակ տեղեկութիւններ հաւաքեց քաղաքներու, ժողովուրդներու և ի մանաւանդ ռազմագիտական վայրերու մասին։

Այցելած վայրերու բնիկներուն հետ խօսեցաւ իրե՛նց իսկ մայրենի բարբառով, քանզի, կ՚ըսուէր թէ, այս զարմանալի անձը աւելի քան քսան լեզուներու տիրացած էր։ Ու այս ըրած էր առաւելապէս քաղաքական նպատակով։ Իր կասկածոտ բնութիւնը կարծես զինք զգուշացուցեր էր թարգմաններու դաւաճանութեանց դէմ։ Օտար դեսպաններու կամ թագաւորներու հետ իր բանակցութեանց ատեն, կաշառուած թարգման մը կրնար սխալ թարգմանել կամ մեկնաբանել ծանրակշիռ յայտարարութիւն մը, որ ժողովուրդներու ճակատագրին հետ առնչութիւն ունէր, և կամ պատերազմի ու խաղաղութեան վճիռը կրնար շարափոխել։

Երկար բացակայութենէ վերջ Միհրդատ վերադարձաւ իր մայրաքաղաքը։

Դաւաճանական տեսարաններ, յաճախ եղերական և արիւնոտ, որ այս մարդուն փոթորկոտ տարիները կէտկտեցին, իր վերադարձի խրախճանքը պիտի թունաւորէին։

Բնակիչները՝ ի տես իրենց անձնեայ ինքնակալի յայտնութեան՝ մեծ ուրախութեամբ ընդունեցին զինք, մանաւանդ որ կը կարծէին թէ ան մեռած էր։ Սակայն իր թագուհին՝ Լաւոդիկէ, որ նաև իր քոյրն էր, սեւ մօքերու կը մտնուէր։ Ան, խեղճ արարած, կարծելով թէ իր եղբայր-ամուսինը մեռած է, տռփութեան նոր ճանապարհէն շեղած էր և մխիթարութիւն որոնած՝ ինքզինքը ուրիշներու գիրկերը նետելով։ Թագաւորին անակնկալ վերադարձը ահ ու դողի մատնեց Լաւոդիկէն և իր սիրահարները։ Հապճեպով որոշեցին Միհրդատը թունաւորել։ Սակայն հաւատարիմ սպասաւոր մը թագաւորին լուր տուաւ դաւադրութեան մասին, Միհրդատ անվարան հարուածեց, և Լաւոդիկէն ու իր բարեկամները զոհ գացին դահիճի սուրին։

Կարճ ժամանակէն Միհրդատ սկսաւ իր պատերազմական գործողութեանց։ Երեք կարող զօրավարներ կը ծառայէին իրեն, Դիոփանդէս՝ ձեռներէց յոյն մը, Նէօպըտղոմէոս և Արքեղայոս։

Առաջին քանի մը արշաւանքներով, Սեւ Ծովու արեւելեան եզերքի բարբարոս ցեղերը հպատակեցուց իրեն։ Յետոյ անցաւ Կովկասեան լեռնաշղթան։ Իր նաւատորմիղը յարձակում գործեց Խրիմի վրայ և մէկէ աւելի յոյն գաղութներ, որոնք Սկիւթացիներու անմիջական սպառնալիքին տակ շշմած էին, ազատեց ստոյգ փճացումէ։ Այս յունական քաղաքները ողջունեցին զինք որպէս իրենց փրկիչը, և ինչ որ աւելի իր փառքը պիտի շողացնէր, հռչակեցին զինք որպէս մեծագոյն պաշտպանը հելլէն քաղաքակրթութեան։

Իր աստղը կը բարձրանար և ժողովուրդներ սկսան յեղյեղել Միհրդատ անունը։ Սեւ Ծովու հիւսիսային եզերքի երկիրները Պոնտական պետութեան գաւառները դարձան։ Նոյն բաղդը վիճակուեցաւ Վոսփորի Թագաւորութեան։ Դանուբի հովիտը ապրող բարբարոս ցեղերէն դաշնակիցներ ճարեց, ինչպէս Սարմաթեանները և վայրագ քաջութեամբ համբաւ հանած Բաստառնեանները։

Ուր որ չկրցաւ յաղթել կամ պարագաները թոյլ չտուին սուրի կտրուկ և դաժան վճիռը, Միհրդատ զինակցութիւններ կնքեց և իր վտանգաւոր բարեկամութիւնը պարտադրեց։ Առանձնաշնորհեալ կուսակալութիւններ ըստեղծեց, ազդեցութեան գօտիներ հաստատեց և դրացի երկիրներու թագաւորական յաջորդութեանց միջամուխ եղաւ՝ դժգոհ արքայազուններ քաջալերելով, և ըստ պարագային, գաղտնի կամ յայտնի զինուորական օժանդակութիւն տալով, ա՛յն ակնկալութեամբ՝ թէ յաջողութեան պարագային նոր գահակալը իր ձեռքը պիտի լզէ առանց խածնելու մասին մտածելու։

Փոքր Ասիոյ մէջ Միհրդատ դաշնակցեցաւ Բիւթանիոյ թագաւորին հետ, որպէսզի երկուքի հողերուն միջեւ գտնուող Փաֆլականիոյ վրայ յարձակին (104 Ն.Ք.)։ Երբ

Փափլակոնիոյ թագաւորը Հռովմի Ծերակոյտին դիմեց, Միհրդատ շտապով իր դեսպանները փութացուց Հռովմ ահագին գումարով, որպէս կաշառք բարձրաստիճան պաշտօնեաներու։

Հռովմ ջլայնացուց զինք, և այնուհետև մեծ զգուշութեամբ իր զինուորական ձեռնարկները ի գործ դրաւ հոգեբանական ա՛յն ժամերուն՝ երբ Հռովմ զբաղած էր արտաքին կամ ներքին կռիւներով, ինչպէս Կիմբրիական պատերազմը կամ Մարեան ապստամբութիւնը՝ որ Հանրապետութիւնը հիմէն սարսեց։

Միհրդատ դաշնագիրներ պատռելու չտատամսեցաւ երբ իր շահը պահանջեց։ Բիւթանիոյ թագաւորին հետ իր զինակցութիւնը խզեց որպէսզի ազատ ըլլայ Կապադովկիա արշաւելու։

Ամէն առիթը ներկայանալուն, ինքզինքը հռչակեց հարստահարեալ ժողովուրդներու անկեղծ բարեկամը. իսկ Հելլէն քաղաքակրթութեան՝ աւելի մեծ պաշտպանը քան Հռովմայեցիները, որոնք նո՛յն քաղաքակրթութեան կեդրոններէն Կորնթոսը և Կարքեդոնը կործանած էին, և որոնց դրամատէրերը, վաշխառուները և զինուորական պետերը սկսած էին իրենց կեղեքիչ շահարկումներով Փոքր Ասիոյ ագարակապանները և արհեստաւորները թշուառացնել։

Ծերակոյտին յաճախակի միջամտութիւնները Մերձաւոր Արեւելքի խնդիրներուն՝ կը զայրացնէին Միհրդատը, ի մասնաւորի Կապադովկիոյ շուրջ իր ծրագիրներուն դէմ Հռովմի յարուցած խոչընդոտները։

Որքան որ իր ուժը աւելցաւ, այնքան զօրացաւ իր տենչը Հռովմի հետ չափուելու։ Այժմ իր բանակներուն մէջ գրեթէ ամէն ազգէ գումարտակներ կը գտնուէին, մէջն ըլլալով բարբարոսները։ Իսկ շնորհիւ իր շոգեպինդ նաւաշինութեան՝ հսկայ նաւատորմիղ մը կ՚ստեղծուէր, որը Սև Ծովը Պոնտական լիճ մը կը դարձնէր։

Ի տես այս ծաւալող զօրութեան, Միհրդատ ինքզինքը համոզեց թէ կրնար պատերազմիլ Հռովմայեցիներու հետ և ձեռք ձգել այն վերջնական յաջողութիւնը, որ զլացուեցաւ տարաբախտ Աննիբալին։

Ու այսպէս, իր ուղեղը գալիք ոխտանական պայքարի ծրագիրներով ալեկոծ, մինչ Միհրդատի աչքերը յառած կը մնային Արեւմուտք, իր թիկունքը և կռնակը հաւանական թշնամիներու դէմ պաշտպանելու հոգը կ'ստիպէր զինք իր շուրջը նայիլ։

Ան շատ լաւ գիտէր Հռովմէական ոսկիին կախարդական ուժը։ Քանի անգամներ Ծերակոյտը դաշնակիցներ ապահոված էր ոսկիով։ Վճռական բախումի մը պարագային՝ չէզոք թագաւորի մը, ի մասնաւորի ռազմագիտական դիրքի տէր մէկու մը՝ Հռովմի միանալը, կրնար աղէտաբեր ըլլալ Միհրդատի։ Ո՛չ թէ միայն այսպիսի հաւանականութիւն կ'ուզէր արգիլել, այլ որոշած էր՝ ո՛չ մէկ դաշնակից ձգել Հռովմի։ Աւելին, կ'ուզէր բովանդակ Արեւելքը ի մի խմբել իր դրօշին տակ՝ ընդդէմ Արեւմուտքի մեծ Հանրապետութեան։

7.

Իր կռնակին իշխող գլխաւոր պետութիւնը Հայաստանն էր։ Իր հսկայական ձեռնարկի շուրջ խորհած պահուն՝ Միհրդատ չէր կրնար հաշուի չառնել հայ ժողովուրդը, որ Կովկասի և Տաւրոսի միջեւ գտնուող բոլոր ազգերէն զօրաւորագոյնն էր։ Անոնց ռազմունակութեան վճռական ապացոյցը կրնար համարուիլ Պարթեւներու կրկնակի ձախողանքը Հայաստանի դիմադրական ուժը վերջականապէս խորտակելու (*)։

Իսկ նոր թագաւորին՝ Տիգրանին, կորովի անհատականութիւնը, զինուորական բարեկարգութիւնները և Ծոփաց Հայաստանը գրաւելը, հզօրագոյն հայ պետութեան մը խոստումը կուտային. մի՛ պետութիւն, որուն զինակցութիւնը բնաւ արհամարհելի պիտի չըլլար Ծերակոյտին, և պատերազմի պարագային Հռովմ պիտի չտատամսէր գնելու հայկական աջակցութիւնը։

(*) Ստրաբոն ԺԱ. 1. 19:

Այդ իսկ պատճառով Միհրդատի անմիջական նպատակներէն առաջինը եղաւ հայ թագաւորի հետ դաշնակցութիւն (*)։

Պոնտոսի թագաւորը վստահ չէր թէ Տիգրան պիտի համարձակէր ստորագրել դաշնագիր մը, որ պահանջէր հայ թագաւորէն՝ Հռոմէական պատերազմի պարագային՝ իր բանակները միացնելու Պոնտականին։ Հայերը դժգոհութեան ո՛չ մէկ պատճառ ունէին Հռոմէն։ Երկու պետութեանց շահերը խաչաձեւում չունէին։ Ընդհակառակը, Տիգրան բարեկամական, չըսելու համար երախտագիտական, զգացումներ միայն կրնար ունենալ մեծ Հանրապետութեան հանդէպ՝ որ ատենօք Արտաշէսին բարոյական աջակցութիւն ընձեռած էր։

Միհրդատի դեսպան՝ Կորդիոսի՝ Տիգրանի ներկայացած տարին, Փոքր Ասիոյ քաղաքական կացութիւնը չէր արդարացներ այն ենթադրութիւնը, թէ Հռոմ որոշած էր բոլոր փոքրիկ թագաւորութիւնները մէջտեղէն վերցնել ու զանոնք հռոմէական գաւառներու վերածել։ Այս ատեն տակաւին տկար մէկ նշոյլն իսկ չէր երեւար այն յամառ ծաւալապաշտական քաղաքականութեան, որ շուտով պիտի պայթէր և արեւմտեան Ասիան կողոպուտի կրկէս մը դարձնէր հռոմէական ընչաքաղց զօրավարներուն և կայսրերուն։ Ի մասնաւորի Լուկուլլոսի և Պոմպէոսի յաղթանակներէն վերջ։

Անկարելի չէր որ Տիգրան, իր մտահոգ նայուածքը միշտ յառած պարթեւական սպառնալիքին, յօժարակամ ստորագրէր դաշինք մ'որ պարտադրէր զինք հայ բանակները հռոմէական լէգէոններուն դէմ զրկելու։

Տիգրան, Պարթեւաստանի իր փորձառութենէն վերջ, պիտի չանգոսնէր դրացի երկիրներու հետ դաշնագրութիւններ կնքելու, պայմանաւ սակայն որ՝ սոյն քայլով նոր և հզօր թշնամի մը չհանէր իր դէմ, ան ալ Արեւմուտքէն, որ Հայաստանը պիտի դնէր Պարթեւ սատանայի և Հռոմի խորունկ ծովուն միջեւ։

(*) Յուստինոս ԼԸ. 3։

Միհրդատ այս պարագան քաջ գիտնալուն՝ ճարտարութեամբ խաղաց իր քարտերը։ Տիգրանին ըրած առաջարկութեանց մէջ ան չյիշեց Հռովմը։ Դաշնակցութիւնը պիտի ըլլար իրենց Ասիական դրացիներուն դէմ, մասնաւորաբար Կապադովկիոյ։

4.

Միհրդատ ճշդօրէն կը տրամաբանէր թէ Կապադովկեան հարցը յառաջ բերելով՝ ան աւելի դիւրութեամբ պիտի ապահովէր Տիգրանի համաձայնութիւնը։

Ծոփաց Հայաստանը գրաւելէն վերջ, Տիգրան անտարբեր չէր այն սպառնալիքին, որ Կապադովկիայէն կրնար գալ՝ անգամ մ'որ այս վերջինը ազատուէր Թագի շուրջ յարուցուած դժուարութիւններէն։ Կ'արժէ կրկնել թէ Արտաշէսի օրերէն ի վեր՝ Կապադովկիոյ արքունիքին արտաքին քաղաքականութեան գլխաւոր մէկ սկզբունքը դարձեր էր Ծոփաց Հայաստանի անկախութեան պահպանումը։ Առանց անոր, տարակոյս չկար որ ընդարձակուած և զօրաւոր Հայաստան մը՝ Եփրատի ձախ ափին թառած՝ պիտի աչալուրջ սպասէր բախտաւոր պատեհութեան։

Միհրդատ բարեյաջող քաղաքականութիւն մը կը նկատէր Կապադովկիոյ հետ իր հաշիւը մաքրելու որպէս գործիք ծառայեցնել Տիգրանը։ Ծերակոյտը սկսած էր կասկածիլ իր շարժումներէն և հաւանական է որ Հռովմ այնքան ալ խստապահանջ չըլլար, եթէ Միհրդատ հանգիստ մէկդի կանգնէր և ասպարէզը ձգէր հայ Թագաւորին։

Գալով Տիգրանին, ան ալ այս դաշնագիրը համարեց դիւանագիտական առաջնակարգ մի յաղթանակ։ Միհրդատ Փոքր Ասիոյ բոլոր Թագաւորներու մէջ ամենահզօրն է, որուն զինակցութիւնը Հայաստանի համար օգտակար կրնար ըլլալ։ Միթէ Կապադովկիոյ հետ Միհրդատի երկարատեւ վէճերը չէ՞ին որ Տիգրանին պատեհութիւն տուին Ծոփաց երկիրը գրաւելու։

Ինչպէս Հռոմ Միհրդատին մղձաւանջ էր՝ Տիգրանին ալ գլխաւոր մտահոգութիւնը Պարթեւաստանն էր։ Հաւանական բախումի մը պարագային, Տիգրան կ՚ուզէր որքան կողքէն՝ նո՛յնքան և աւելի իր կռնակէն ապահով զգալ· և Պոնտոսը միակ ուժն էր, որ կրնար արեւմուտքէն թշնամական դիրք բռնելով՝ անդամալուծել Տիգրանի ռազմական ձեռնարկները։ Աւելի կարեւոր կէտ մը որ նոյնքան կը վրդովէր հայ թագաւորը՝ էր հաւանականութիւնը Պոնտոսի և Պարթեւաստանի միջեւ կնքուելիք դաշնագրութեան մը։

Հետեւաբար առաջարկուած դաշինքը ամէն տեսակէտէ բարեպատեհ կը թուէր հայ արքային, և Տիգրան Կորդիոսի հետ կ՚ստորագրէր համաձայնագիրը։

Ըստ դաշնագրի, երկու թագաւորներու իւրաքանչիւրին ազդեցութեան գօտին կը ճշդուէր։ Իրենց ապագայ ծրագիրներու փառասիրական ինչպէս նաեւ աշխարհակալական բնոյթը՝ դաշնագրութեան պայմաններէն աղօտ բայց ճանաչելի ուրուագծով մը կարելի էր տեսնել։ Կարծես երկու թագաւորները արդէն իրենք զիրենք Մերձաւոր Արեւելքի տէր, տիրական կը համարէին, և այժմ նստած՝ հանդարտ սրտով իրենց իրաւասութեան սահմանները կը գծէին։

Այսպիսով Տիգրանին գործողութեան շրջան կ՚ընդունուէր Միջագետքը, Սուրիան և բոլոր այն երկիրները, որ Եփրատի արեւելքը կը գտնուէին։ Իսկ Միհրդատ իր գործունէութեան ասպարէզ կ՚ունենար Եփրատէն դէպի արեւմուտք տարածուող հողամասերը։

Ուրիշ յօդուած մ՚ալ կը տրամադրէր որ երկու դաշնակիցներու գործակցութեամբ գրաւուած երկիրները պիտի պատկանէին Միհրդատին, իսկ աւար առնուած հարստութիւնը և գերիները Տիգրանին բաժին պիտի իյնային (*)։

Մարդ և դրամ։ Ասո՛նք եղան և մինչեւ վերջն ալ պիտի մնային Տիգրանի հոգն ու պահանջը։ Կ՚ուզէր Հայաստանի բնակչութիւնը բազմացնել և արքայական գանձը հարստացնել, որպէսզի իր հեղինակութիւնը և ուժը, իբր

(*) Յուստինոս ԼԸ, 2։

հայրենիքի ճակատագրի վարիչ, ուռճանայ և ներքին ու արտաքին դժգոհներու շարժումները կարենայ զսպել, և մասնաւորի հայ հզօր աւատապետ իշխաններուն։

Այս ներքին կնճիռը թագաւորի խորհրդածութեանց գլխաւոր առարկան էր։ Տիգրան գիտէր որ աւատական մեծ ընտանիքներ — նախարարութիւններ — ո՛չ միայն Հայաստանի հողը բաժնած էին իրենց մէջ, այլ երկրի բնակչութիւնն ալ, իրենց ընդարձակածաւալ կալուածներուն վրայ ապրող բազմութիւնները բաժան բաժան ըրած էին և աշիրէթական խմբաւորումներու յատուկ բոլոր անբաղձալի վէճ ու ատելութեամբ՝ տկարացուցած ամբողջական կազմը։

Տիգրան համոզուած էր թէ այս տագնապալի հարցին լուծման մե՛ծապէս պիտի սատարէր՝ եթէ ունենար ժողովրդային բազմութիւն մ՛որ իրմէ զատ տէր չճանչնայ, որուն անբաժան հաւատարմութիւնը նուիրուած ըլլայ մի՛-միայն գահին, և որոնք պատրաստ ըլլան կռուելու և մեռնելու առ ի գործադրութիւն թագաւորին որևէ հրամանին։

Արտաշէսի և իր երկու յաջորդներուն ջանքերը, սանձելու և հնազանդութեան ստիպելու այս կռուազան և կիսանկախ աւատապետները, չէին յաջողած։ Ազգային աւանդութիւնը կրնայ նաև հիմ ծառայել այն ենթադրութեան թէ Արտաշէսի յաջորդ Արտաւազդ՝ յախուռն քայլեր փորձելուն՝ զոհ գնաց սոյն աւատապետ իշխաններու դաւադրութեան։

Թագաւորին հզօր և հաւատարիմ սատար բնակչութիւն մը ունենալու գաղափարն էր, որ Հայ-Պոնտական դաշնագրի մէջ կը զետեղէր պատերազմական գերիներուն Տիգրանին պատկանելու յօդուածը։

Հետագային, երբ անակնկալ յաջողութիւնը Տիգրանը պիտի հասցնէր չ'երազուած բարձրութիւններու, ալ քան միայն գերիներով գոհ պիտի չըլլար, այլ ամբողջ ժողովուրդներ տեղահան պիտի ըլլային իրենց քաղաքներէն և բնագաւառներէն ու հայ բանակի նիզակներուն և մտրակներուն տակ փոխադրուէին ընդարձակուած Հայաստան աշխարհը։

Դաշնագրի ուրիշ կարեւոր մէկ յօդուածն ալ կը տրամադրէր, որ Միհրդատի և Հռովմի միջեւ պատերազմի մը պարագային՝ Տիգրան բացարձակ չէզոքութիւն պիտի պահէր։ Իսկ հայ օժանդակ գումարտակներ պիտի մասնակցէին ո՛րեւէ պատերազմի, որ կը մղուէր Փոքր Ասիական թագաւորութիւններու, մասնաւորապէս Կապադովկիոյ դէմ։

Որպէս հանդիսաւոր վերջաբան կնքուած զինակցութեան, ամուսնական դաշինք մ'ալ կուգար զօրացնելու կապը երկու թագաւորներու միջեւ։ Միհրդատի դուստրերէն մին, Կլէօպատրա, կ'ամուսնանար Տիգրանին հետ։ Ան հազիւ տասնը վեց տարեկան էր, մ'ինչ Տիգրան քառասունըեօթը։

Հաւանական է որ Միհրդատ այս հրապուրիչ խաղալիքը Տիգրանին տալով՝ նպատակը քաղաքական դաշնագրի մը ստորագրումը տօնելէն աւելի, տեսակ մը հակակշիռ և աչալուրջ հսկողութիւն ի գործ դնել էր հաստատակամ փեսային վրայ, որ Միհրդատէն ինն տարու մեծ էր։

5.

Տիգրանի այս Պոնտական դաշինքները, թէ՛ քաղաքականը և թէ ամուսնականը, հակառակ իրենց ի սկզբան բարեբաստիկ բնոյթին, տարիներ վերջ դժբախտութեանց դուռ պիտի բանային։ Անոնք աղետաբեր ոստայն մը պիտի հիւսէին, որը պիտի կաշկանդէր Տիգրանը թէ՛ որպէս թագաւոր և թէ որպէս ամուսին։ Պիտի ցնցէին արքան՝ երբ իր պզտիկ թագաւորութիւնը կայսրութիւն եղած էր, և ամուսինը՝ երբ ան հայր կ'ըլլար։

Իր քառասուն տարի տեւող թագաւորութեան ընթացքին՝ Տիգրանի դիւանագիտական ձեռնարկներուն ամենէն ծանրակշիռը մնաց Միհրդատի հետ իր զինակցութիւնը։ Ու հետագային, իր ծերութեան օրերուն կրած պարտութիւնը՝ կարելի է որոշապէս կապել այս դաշնագրին։ Ատոր արդիւնքն էր առաւելապէս որ Հայաստան, երկար տատամսումներէ

վերջ, մերձուեցաւ կորստաբեր Հռովմէական պատերազմին, այն ալ իր պատմութեան համար այնպիսի ճակատագրական րոպէին, երբ Թագաւորը արմատական միջոցներով ազգը և պետութիւնը վերակազմակերպելու հսկայական աշխատանքին լծուած էր։

Դաշինքը կնքած ատեն Տիգրան չկռահեց իր զինակցին ծրագիրները։ Պոնտոսի Թագաւորը այն ատեն, 93 Ն. Ք., դեռ ցոյց չէր տուած նոյնիսկ տարտամ մէկ նախանշանը այն սարսափելի բաղդախաղին, որ Հռոմի հետ պիտի խաղար և ապշեցուցիչ յամառութեամբ մը պիտի շարունակէր անոր կործանարար ընթացքը քսանըհինգ տարի, մինչեւ այն վայրկեանը՝ երբ իր երակներուն արիւնը, կուլ տուած թոյներէն ծանրաբեռնեալ, մերժեց դադրեցնել դանդաղ շրջանառութիւնը և չլմորած հսկան, Միհրդատ, իր հաւատարիմ սպրուկի սուրին ծայրը գտաւ փրկարար մահը։

Տիգրան կրնայ ամբաստանուիլ փոփոխամտութեամբ. թէ՛ որպէս Թագաւոր և թէ որպէս մարդ։ Սակայն մէ՛կ կէտի մէջ իր հաստատամտութիւնը մնաց անդրդուելի. այն է, Հռովմի հետ պատերազմ չընելու քաղաքականութիւնը։ Իրեն համար սկզբունք դարձած էր այդ։ Եւ երբ իր կեանքի վերջին տարիներուն, պարտուած, փախստական Միհրդատի ետեւէն Հռովմէական պատերազմը Հայաստան կը մտնէր, Տիգրանի համար այլեւս կարելի չէր արգիլել վտանգը։ Հռովմայեցի զօրավարը՝ Լուկուլլոս, մասնաւոր ուշադրութիւն և ճիգ ի գործ պիտի դնէր՝ որ սոյն պատերազմը անխուսափելի դառնայ։

Զարմանալիօրէն, հայ Թագաւորի ընդհանուր քաղաքականութեան այս յոյժ կենսական կէտը՝ զանց առնուած է պատմագիրներու և բանասէրներու գրեթէ բոլորին կողմէ։

Այս զանցառութեան պատճառը ենթադրել կամ կռահել այնքան ալ դժուար չէ։ Միհրդատ Եւպատորի մրրկայոյզ անհատականութիւնը, Հռովմի հետ ունեցած իր երկարատեւ վիթխարի պայքարը, այնպէս մը կը լեցնէ և կը կլանէ ժամանակակից թատերաբեմը ու կը հիպնոսացնէ քանի մը

հին պատմագիրները, որ թէեւ հայ թագաւորը՝ Տիգրան, ճանչցուած որպէս «ամենամեծ թագաւորը դարուն»(*), որ «բազմաթիւ ազգեր նուաճեց և Պարթեւական պետութիւնը նուաստացուց աւելի քան ոեւէ ուրիշ թագաւոր իրմէ առաջ» (**), որ «այդ տարիներուն կ'իշխէր մեծ փառքով, քանզի ան քանիցս պարտութեան մատնած էր Պարսիկները և տիրացած էր Միջագետքի, Սուրիոյ և Փիւնիկէի մէկ մասին»(***), և որ «կ'ընկճէր դրացի ազգեր՝ որոնք անկախ թագաւորներ ունէին, և այս յաղթանակներուն պատճառաւ առած էր Արքայից Արքայ տիտղոսը» (****)։ Ահա ա՛յսպիսի վեհապետ մը, այս Տիգրանը, ստուերի մէջ կը ձգուի։

Շիտակ է որ մեր ձեռքը հասած աղբիւրները խիստ պակասաւոր են թէ՛ մանրամասնութեանց մէջ և թէ անոնցմէ ոմանք՝ ճշդութեան տեսակէտէ։ Ժամանակակից աղբիւրներ բոլորովին կորսուած են, ինչպէս Մեթրոդորոս Սեպսացիի De Rebus Tigranis-ը։ Բաղձալի վիճակ մը ցոյց չեն տար յոյժ սակաւիկ հայ աղբիւրները, որովհետեւ անոնք գրի առնուած են Տիգրանէն վեց, եօթը կամ աւելի դարեր վերջ։

Մեր ունեցածները, Ապպիանոս, Տիոն Կասսիոս և Պլուտարքոս, զոր ստիպուած որպէս աղբիւր պիտի ընդունինք, ապրեցան և գրեցին Տիգրանի մահէն յետոյ և մինչեւ երկու հարիւր տարի վերջ։ Ստրաբոնի կողմէ գրի առնուած Պատմութիւն մը թերեւս աւելի լոյս սփռէր, բայց այդ ալ ամբողջովին կորսուած է։ Մինչդեռ հատուկտոր տեղեկութիւններ՝ զորս հաւաքելու ենք Կիկերոնի, Յուստինոսի, Սալլուստի, Մէմնոն Հերակլացիի, Եւտրոպիոսի, Պատէրկուլոսի, Յովսէփոսի և քանի մը ուրիշներու գրուածներէն, կրնան քանի մը կէտերու մէջ օգնել մեզի՝ որոշելու այն գոյները, որ պիտի վրձինենք պաստառի վրայ, բայց

(*) Վէլլէոս Պատէրկիւլոս, Բ. 33:

(**) Պլուտարքոս, Լուկուլլոս, 26:

(***) Եւտրոպիոս, Զ. 8:

(****) Ապպիանոս, ԺԱ. 8, 24:

յաճախ խառնաշփոթ կը թուին պատմագրին, որ ամբողջական նկար մ'արտադրելու հետամուտ է։

Յետոյ ի մտի պէտք է ունենանք թէ այս հեղինակները, որոնց ակնարկեցինք որպէս մեր գլխաւոր աղբիւրները, ընդհանրապէս գրի կ'առնէին Հռովմի և Հռովմայեցիներու պատմութիւնը։ Անոնք կը յիշատակեն ուրիշ ազգեր և անոնց առաջնորդները՝ միմիայն ա՛յն պարագային՝ երբ այս վերջինները գործ կ'ունենան Հռովմայեցիներուն հետ, այսինքն՝ պատերազմ։ Եթէ չըլլար Միհրդատի քսանհինգամեայ պայքարը Հանրապետութեան հետ, մենք շատ քիչ բան, թերեւս ոչինչ պիտի գիտնայինք Տիգրանի մասին։

Աղբիւրներու այս անգոհացուցիչ վիճակը ա՛լ աւելի կը կնճռոտի պատմագրողներու անհատական կողմնակցութեամբ և նախապաշարումներով։ Տիգրանի պարագային, Պլուտարքոսը։ Իր բարոյախօսական մարզանքները և միջադէպեր որսալու նախասիրութիւնը չէ արգիլած Պլուտարքոսը, որ մասնաւոր ճիգ թափէ Տիգրանը արհամարհելու և նսեմացնելու, որպէսզի աւելի բարձր պատուանդանի մը վրայ զետեղէ իր հերոսը՝ Լուկուլլոս՝ Տիգրանի դէմ կռուող Հռովմայեցի զօրավարը։ Նոյն պատմիչը մեծ յարգանք և սէր կը տածէ առ Լուկուլլոս, որը սիրահար է Հելլէն մշակոյթին, և որուն Յիշատակները անտարակոյս նշանաւոր կենսագիրը աչքի առաջ ունէր՝ երբ կը գրէր Լուկուլլոսի Հայաստան արշաւանքի մասին։

Սակայն, հակառակ մեր նիւթերու ցիրուցան և աղքատիկ վիճակին, երբ Տիգրանին իշխանութիւնը իր ամբողջութեան մէջ նկատի առնենք, կրնանք անվարան եզրակացնել թէ՝ Տիգրանի հետապնդած արտաքին քաղաքականութեան գլխաւոր սկզբունքը եղաւ Հայաստանը հեռու պահել Հռովմէական պատերազմէ։

Նոյնիսկ բաղդորոշ այն ժամուն, երբ քսանըհինգ տարուայ չարունակական յաջողութիւններ և յաղթանակներ Տիգրանը՝ Արքայից Արքան, բարձրացուցած էին փառքի լուսաշող գագաթները և իր անհատականութեան տուած

անդիմադրելի ինքնավստահութիւն և հպարտութիւն, ա՛յդ իսկ ժամուն, Տիգրան կուլ տուաւ Լուկուլլոսի դեսպանին դիտումնաւոր անարգանքը, և փոխանակ Հռովմայեցիին ակնկալած ամբարտաւան մարտահրաւէրին, Տիգրան, ինքնազուսպ ճիգով ժպիտ մը բերաւ դէմքին, իսկ իր տուած պատասխանին չափաւոր շեշտը բոլորովին անհամապատասխան էր կայսրութեան մը սանձարձակ միապետի նկարագրին. ինքնակալ մը, որ մինչեւ այդ օրը ո՛չ մէկ պարտութիւն կրած էր։

Երբ Միհրդատ, Լուկուլլոսի նախորդին և վարպետին՝ Սիւլլայի հետ արիւնալի պատերազմներու շարքի մը կ՚սկսի, Տիգրան հոն չէ իր զինակցին օգնելու, ընդդէմ Հռովմայեցւոց։ Ո՛չ ալ Տարտանոսի դաշնագրութիւնը, կնքուած Սիւլլայի և Միհրդատի միջեւ, յիշատակութիւնը կ՚ընէ հայ Թագաւորին։ Դարձեալ, Սիւլլայի փոխանորդ Մուրէնայի, կամ աւելի ետքը Լուկուլլոսի և Կոթայի դէմ մղուած կռիւներուն, Տիգրան Միհրդատի հետ չէ։ Ու Միհրդատ ինքն ալ վերջէն կը գանգատէր Տիգրանի այս վճռական չեզոքութեան մասին. «Իսկ գալով ինծի,» ան կը գրէր Հրահատ Գ. Պարթեւ Թագաւորին. «Նկատելով որ Հռովմայեցիք իմ դէմ պատերազմը կ՚ուշացնէին իրենց ներքին պայքարներուն պատճառաւ քան թէ դաշնագրի պայմանները յարգած ըլլալու համար, ես անմիջապէս կռիւը սկսայ, թէեւ Տիգրան մերժեց միանալ ինծի» (*)։

Քաղաքական դժբաղդ համաձայնագիր մ՚էր այս հայ Թագաւորին համար, որովհետեւ տարիներ վերջ պարտուած, հալածական Միհրդատ՝ Հայաստանի սահմանը կ՚անցնէր Տիգրանէն ապաստան և օգնութիւն խնդրելու։ Այսպիսով՝ յաղթական Լուկուլլոսին յարմարագոյն պատրուակը կը տըրւէր հարուստ հայ կայսրութեան վրայ յարձակելու։ Լուկուլլոս, որուն արտասովոր ագահութիւնը կը տենչար Տիգրանի հայրենիքին անբաւ գանձը ձեռք ձգել, հակառակ Ծերակոյտէն հրաման չունենալուն՝ Հայաստանի դէմ պատերազմ հռ-

(*) Սալլուստ, Հատուկտորք Դ։

չակելու, Միհրդատը ձեռք ձգելու պատրուակով՝ իր լեգէոնները կ՚առաջնորդէր հայկական սահմաններէն ներս։

Ո՛չ ալ ամուսնական դաշինքը աւելի բարեբաստիկ եղաւ քան քաղաքականը։ Դեռատի հարսը՝ Կլէօպատրա, իր տիրական հօր անսահման հիացող մը, հայ արքունիքի մէջ Պոնտոսեան գործակալի դեր պիտի կատարէր, կին Կորդիոս մը։ Եւ տարիներ վերջ իր երեք մանչ զաւակները այնպիսի քստմնելի տռամներու դերակատարները պիտի ըլլային, որ իրենց արքայական հօր էութիւնը պիտի ցնցէին ու ստիպէին զինք այս տռամներուն հայթայթելու սարսափազդու վերջին արարները։

Հոգեցունց թատերախաղեր՝ Կլէօպատրայի և Միհրդատի ղեկավարութեամբ բեմադրուած....

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ՊՈՆՏՈՍԵԱՆ ԱՆՆԻԲԱԼԸ

(93—84 Ն.Ք.)

Կռիւ կը նետուի եռանդով: Զայրոյթէն իր ուժը կը վերագտնէ: Իսկ ամօթն ու իր խիզախութիւնը կը բոցավառեն իր կարողութիւնները:

ԵՆԷԱԿԱՆ Գիրք Ե.

1.

Միհրդատի համար այժմ Կապադովկիոյ հարցը վըճռական փուլի մը մէջ կը մտնէր։ Անցեալի մէջ իր յանդուգն փորձերը այն երկիրը Պոնտական գերիշխանութեան տակ բերելու՝ խափանուած կամ ձախողութեան մատնուած էին։ Իր մանուկ զաւակը, որ Արիարաթէս Ը. անուան տակ և Հաճոյակատար Կորդիոսի խնամակալութեամբ Կապադովկիոյ գահը նստեցուցեր էր, բնիկներու ընդդիմութեան պատճառաւ վտարուած էր երկրէն։

Իսկ աւելի ծանրակշիռ պարագայ մ'ալ Հռովմի Ծերակոյտին որդեգրած կորովի Արեւելեան քաղաքականութիւնն էր։

Վերջին տարիներու ընթացքին, Հռովմէական շահերը անհամեմատ ծաւալած էին Փոքր Ասիոյ մէջ և Հանրապետութեան ղեկավարները այլեւս խորապէս համոզուած էին այս շահերը պաշտպանելու անհրաժեշտութեան մասին։ Ուստի Ծերակոյտը միջամտելու կ'ըլլար Կապադովկիոյ խնդրին և առաւելապէս իր ստիպմամբ էր, որ այդ երկրի թագը կ'ստանար Արիոբարզան՝ Հռովմի ընդունելի անձիկ իշխան մը։

Այս միջամտութիւնը թէեւ զայրացուց Միհրդատը, բայց

ստիպուած լռեց, քանզի իր զինուորական պատրաստութիւնները դեռ լրացած չէր համարեր։

Զինք զգուշութեան մղող ուրիշ պարագայ մ՚ալ, Հռովմէական աշխարհի խաղաղ ըլլալն էր։ Արտաքին պատերազմներ՝ որոնք այնքան զբաղեալ պահած էին Հանրապետութիւնը, այժմ վերջ գտած էին։ Նումիդեան պատերազմը Ափրիկէի մէջ կը դադրէր խիզախ Յուգուրթայի անձնատուութեամբ։ Յետոյ հիւսիսային բարբարոսներէն Կիմբրիացիք և Տեւտոններ, որոնք իրենց ասպատակութեամբ սարսափ ազդած էին Հռովմի, ո՛չ միայն կը զսպուէին՝ այլ բնաջինջ կ՚ըլլային տակաւին իտալական սահմանը ոտք չկոխած։ Երկու մեծ զօրավարներ, Մարիուս և Սիլլա, որ այս նըշանաւոր յաղթանակները տարած էին, այժմ իրենց զօրութեան գագաթնակէտը կը գտնուէին, և Միհրդատ շատ լաւ գիտէր որ եթէ պատերազմ սկսէր, իր դէմ պիտի գտնէր այս փորձառու զինուորականները և Հանրապետութեան ամբողջ ուժը։

Այս պատճառաւ ան դէպի Տերակոյտը բարեկամական, գրեթէ զիջող վերաբերում ցոյց տուաւ, միաժամանակ աչալուրջ սպասելով ոսկեղէն պատեհութեան։

Հակառակ այս զգուշութեան, Միհրդատ սակայն հանդարտ չէր կրնար մնալ։ Եթէ ինք չէր համարձակեր արմատական քայլ մ՚առնել Կապադովկիոյ շուրջ, ինչպէ՞ս կ՚ըլլար որ ուրիշի մը ձեռքով շագանակները կրակէն հանէր։

Միհրդատ մօտեցաւ Տիգրանին։ Հայ Թագաւորը միթէ իր երկրի ապահովութեան տեսակէտէ շահաւոր չէ՞ր համարեր, որ Կապադովկիոյ թագը վերատանար անոր «օրինաւոր տէրը», Միհրդատի զաւակը։

Տիգրան՝ Ծոփաց Հայաստանը գրաւելէն վերջ, համոզուած էր որ մեծ Հայաստանի արեւմտեան սահմաններուն ապահովութիւնը կը կայանար Կապադովկիոյ անզօրութեան մէջ։ Եթէ հնարաւոր չէր միանգամընդմիշտ խորտակել զայն, գոնէ այնքան մը տկարացնելու էր, որ երկար ատեն Արտաշատի մտահոգութիւն կամ վախ չպատճառէ։

Այս բաղձանքն էր, քան թէ Միհրդատին ծրագիրը գործադրելու միտքը, որ Հայոց արքան մղեց օժանդակ բանակ մը յանձնելու Կորդիոսին, որպէսզի վերադրաւէ Կապադովկիան։

Արիոբարզան որ դիւանագիտական բարեյաջող կարգադրութեամբ մը գահ բարձրացած էր, չուզեց դիմադրաւել վտանգը։ Բնաւորութեամբ երկչոտ մէկն էր և հայ հեծելագնդերուն սահմանը անցնիլը իմանալուն՝ աճապարանօք ձգեց թագ և թագաւորութիւն ու չունչը Հռովմ առաւ, հոն սպասելու Ծերակոյտի կարգադրութեան։

Սակայն Ծերակոյտը չակնկալուած ընդդիմութիւն ցոյց տուաւ, և անմիջապէս հրաման ղրկեց Սիւլլայի, որ այն ատեն Կիլիկիոյ կառավարիչն էր, Արիոբարզանը վերահաստատելու որպէս թագաւոր։

Սիւլլան պարտութեան մատնեց Կորդիոսը և անոր օգնական հայ ուժերը։ Արիոբարզան վերստին մտաւ մայրաքաղաք՝ Մաղակա։ Իսկ Միհրդատ բռնադատեալ լռեց, մինչ Սիւլլան՝ մինչեւ իր Հռովմ վերադարձը, 91-ին Ն.Ք., չարունակեց Ասիոյ գործերը կարգադրել Հռովմի շահերուն համապատասխան։

2.

Սիւլլայի մեկնելէն տարի մը վերջ՝ Միհրդատի աչալրջութիւնը կը վարձատրուէր քաղաքական անցուդարձով մ'որ կրնար իրեն միջոց ծառայել Սիւլլայի հաստատած գոյավիճակը խանգարելու։

Խաղաղութեան տարիներուն Պոնտոսի թագաւորին, ինչպէս բոլոր այն ինքնակալներուն, որոնք վտանգաւոր փառասիրութիւններ կը սնուցանեն, սիրական զբաղումն է պատրուակներ որոնել։

Եւ այժմ չափուած ձեւուած պատրուակ մը կը բախէր Միհրդատի դուռը։

Բիւթանիոյ մէջ արքայազունը, Սոկրատ անուն, Միհրդատի օգնութեան դիմեց։ Իր հայրը Նիկոմիդէս Բ. մեռած էր, և Սոկրատի եղբայրը՝ ինքզինքը թագաւոր հռչակած էր, անշուշտ Հռոմի օրհնութեամբ։ Սոկրատ կը պնդէր թէ թագը իր իրաւունքն էր և կուգար Պոնտոսի թագաւորէն օժանդակութիւն խնդրելու, որպէսզի տիրանայ իր իրաւունքին։ Այս միջադէպը որքա՜ն կը յիշեցնէ Ծոփաց Հայաստանի արքայազունին նմանօրինակ դիմում մը Արտաշէսին։

Միհրդատի աչքին յարմարագոյն պատեհութիւն մ՚էր այս։ Արդէն մեռած թագաւորին դէմ ոխ ալ ունէր։ Ծերունի Նիկոմիդէս, որ յիսուն ութ տարի տիրապետած էր, իր թագաւոր հակառակորդը եղած էր Կապադովկիոյ հարցին մէջ։ Ա՛ն էր որ Միհրդատին ծրագիրները խանգարած էր և նոյնիսկ համարձակած սուր բարձրացնելու։ Ա՛ն էր որ երբ Միհրդատ Գորդիոսի ձեռքով Արիարաթէս Զ. ըսպաննել կուտար և կը պատրաստուէր երկիրը գրաւել, շտապով կ՚ամուսնանար այրի թագուհիին հետ և կը մտնէր Կապադովկիա։ Այժմ մեռած էր և երկու զաւակները իրար ինկած էին։

Միհրդատ ժամը եկած համարեց և Բիւթանիա մտաւ Պոնտական բանակով մը։ Ան Սոկրատը գահ բարձրացուց։ Անկասկած, այս քայլը Ծերակոյտին հաճոյ պիտի չգար և Միհրդատ վստահ էր որ Հռոմ պիտի միջամտէր։ Եթէ միջամտութիւն մը պիտի ըլլայ, թող միւս ցաւատանջ հարցին համա՛ր ալ ըլլայ, որոշեց Միհրդատ, և իր բանակը դարձուց դէպի Կապադովկիա։ Իր երեւնալուն՝ Արիոբարզան դարձեալ Հռոմի ճամբան ձեռք առաւ։

Պոնտոսի անհանդարտ թագաւորը այժմ ինքզինքը պատրաստ կը համարէր անմիջական պայքարի։ Իր նաւատորմիղը հասած էր հսկայական համեմատութիւններու. իսկ մարդու և պաշարի նեղութիւն չունէր, քանզի Սեւ Ծովու շրջակայ գրեթէ բոլոր ազգերը կազմակերպած էր իր պիտոյքները հոգալու։

Բաղդին ժպիտը աւելի պայծառացաւ երբ 90-ին,

Իտալիան դղրդաց յանկարծական ապստամբութենէ մը որ իտալական ցեղեր՝ ռազմունակ Մարսեաններու առաջնորդութեամբ յարուցին Հռոմի դէմ, պահանջելով Հռոմէական քաղաքացիութեան իրաւունք։ Այս տագնապին վրայ կ՚աւելնար նաեւ Գերմանիայէն բարբարոս հորդաներու նորանոր խուժումները հիւսիսային սահմաններուն վրայ։ Այս Մարսեան կամ Ընկերային Պատերազմը թանկագին պատեհութիւն մը կը հայթայթէր Միհրդատին։

Անվարան պէտք է անմիջապէս օգտուիլ առիթէն, յայտարարեց Միհրդատ իր բանակին։ «Հարցը այն չէ թէ մենք պէ՞տք է պատերազմինք կամ ոչ, այլ այն է թէ պատերազմի մտնելու ենք մեզի աւելի նպաստաւոր վայրկեանին քան թէ մեր թշնամիին» (*)։

Միհրդատ գիտէր թէ հակառակ իտալական ներքին խռովութեանց, Ծերակոյտը անհոգ պիտի չմնար Փոքր Ասիոյ կացութեան. և յիրաւի, Հռոմ որոշեց երկու փախստական թագաւորները՝ Արիոբարզանն և Երկրորդ Նիկոմիդէսը, վերադարձնել իրենց գահերը։ Սուլլան ներքին ապստամբութիւնը զսպելու զբաղած ըլլալուն, Փոքր Ասիա կը ղրկուէին Ագիլլիոս և Մանլիոս Մալթինոս։

Թէեւ Միհրդատ վստահ էր իր ուժին, բայց նման ճարպիկ խաղացողի մը՝ ուզեց որ յարձակողական առաջին քայլը թշնամին առնէ։

Հռոմի հետ իր յարաբերութեանց բովանդակ տեւողութեան՝ Միհրդատ զգուշաւոր քաղաքականութեամբ վարուած էր։ Մէկու մը համար, որուն ամբողջ էութիւնը կը թրթռայ Հռոմէացիներու հանդէպ իր ատելութեամբ, այսպիսի զգուշութիւն զարմանալի կը թուի, ի մասնաւորի իր պատրաստակամութիւնը Ծերակոյտի կարգադրութեանց չհակառակելու, կամ պատրաստի չքմեղանքը իր գործակալներու կամ պաշտօնակիցներու արարքներուն։ «Ինչ որ Կորդիոս և Տիգրան կ՚ընեն, ինծի կը վերագրուի», դառնացած կը գանգատի (**)։

Ամենայն հաւանականութեամբ, Միհրդատ այս ընթացքը

(*), (**) Յուստինոս, ԼԸ 5։

որդեգրեց, որպէսզի յաչս Փոքր Ասիոյ ժողովուրդներուն իր դատին արդար ըլլալը ցոյց տայ, անոնց մէջ սերմելով այն տպաւորութիւնը թէ ինք յարձակում կը կրէր և իր կռիւը ինքնապաշտպանութեան կռիւ էր։ Միեւնոյն ատեն ան ինքզինքը կը ներկայացնէր որպէս անոնց ախոյեանը և ազատարարը Հռովմայեցի հարկահաւաքներու և վաշխառուներու անվերջ կեղեքումներէն։

Անգամ մ՚որ համոզուեցաւ թէ պատերազմը անխուսափելի է՝ Միհրդատ նախընտրեց որ միւս կողմը նախայարձակ ըլլայ, որը, ինք վստահ էր, պատճառ պիտի ըլլար ժողովուրդներու իր դրօշին շուրջ համախմբուելուն։

Ուստի ան հանդիսատեսի դեր կատարեց և թոյլ տըւաւ որ Ակիլլիոս երկու թագաւորները հաստատէ իրենց գահերուն վրայ։ Հռովմայեցի երկու պատուիրակներուն բանակները առաւելապէս ասիական զինուորներէ բաղկացած էին՝ որոնց Միհրդատ կրնար յաղթել։ Սակայն յարմար դատեց սպասել թշնամիի կողմէ դրդիչ արարքի մը։

Եւ Միհրդատ երկար չսպասեց։

Երիտասարդ Նիկոմիտէսի համար գահը վերադառնալը բեռ մ՚եղաւ, քանզի Ակիլլիոս իր ծառայութեան համար վճարում պահանջեց, ինչպէս նաեւ որպէս ներկայացուցիչը Հռովմայեցի դրամատէրներուն՝ ստիպեց որ Նիկոմիտէս անոնցմէ ըրած փոխառութիւններուն անմիջական հաշուեյարդարը ընէ։

Բիւթանիոյ գանձը պարապ էր, բայց Ակիլլիոս կը պնդէր։ Որպէս ելքի ճամբայ՝ ան Նիկոմիտէսին հրապուրիչ թելադրութիւն մ՚ըրաւ։ Պոնտոսի քաղաքները հարուստ էին, և որովհետեւ Միհրդատ համակերպող էր, նոյնիսկ երկչոտ զիջողութիւն ցոյց տուած էր, Նիկոմիտէս կրնար Պոնտոսի սահմանը անցնիլ, կողոպտել մէկ կամ երկու քաղաք և մաքրել իր հաշիւը։

Երկնտրանք չունենալուն՝ Նիկոմիտէս համակերպեցաւ։

Սա կարծես այն ազդանշանն էր, որուն Միհրդատ սպասեր էր, և ահարկու եռանդով մ՚էր որ ան ընդառաջ կ՚եր-

թար։ Իւր հայրենի հողերուն վրայ արշաւանք կատարուեր էր, առանց ամենադոյզն պատճառի։ Ինք գրգռողական ո՛չ մէկ քայլ առած էր, և թէ իւր դատին արդարութիւնը բացայայտ պէտք էր ըլլար աշխարհի։

Քուեան նետուած էր, և Պոնտոսի Թագաւորը հրավառ կորովով մը կ'սկսէր իր Աննիբալեան արկածախնդրութեան, որ պիտի տևէր քսանըհինգ տարի։

Ապշեցուցիչ բան մը կայ այս մարդուն Հռոմի հանդէպ սնուցած ատելութեան մէջ։ Ո՛չ թէ կոյր հակառակութիւն մը, այլ գիտակից թշնամութիւն, զոր ինք կը ջանար ներշնչել Մերձաւոր Արևելքի բոլոր ժողովուրդներուն, և որը պիտի չմարէր մինչև որ Հռոմ իյնար, Նինուէի նման, անգամ մ'ալ ոտքի չ'ելլելու պայմանաւ։

Այս ատելավառ կրակը Միհրդատի ճարտասանութեան հատու շեշտ մը կուտար։

Լսենք իրեն։

«Թող Ասիոյ ժողովուրդները իմանան թէ Արևմուտքի այս պետութիւնը, Հռոմ, որուն գիշատիչ ճիրանները կ'երկարին Արևելքի հողամասերուն, միայն մէկ սկզբունք ունի, կողոպուտ։ Իր, Միհրդատի, պատերազմը բացարձակապէս ինքնապաշտպանութեան համար է, Ասիան փրկելու համար ամենակուլ սողէ մը։ Յաղթանակի յոյսը աղօտ իսկ ըլլայ, ուրիշ ելք չկայ՝ բայց սո՛ւր բարձրացնել արիւնկզակ աւազակներուն դէմ։ Ընդհանրացած այն գաղափարը թէ Հռովմայեցիք անպարտելի են, կը վստահեցնեմ ձեզ որ բոլորովին անհիմն չափազանցութիւն մ'է։ Պիրհոս հինգ հազար Մակեդոնացիներով Հռովմայեցիները պարտութեան մատնեց երեք պատերազմներու մէջ։ Յաղթական Աննիբալ տասնըվեց տարի շարունակ Իտալիան ոտնակոխ ըրաւ, և իր աջակիցներու նախանձին սաստկութիւնն էր, ո՛չ թէ Հռովմայեցիներու ուժը, որ արգիլեց իրեն Հռոմ քաղաքը հիմնայատակ կործանել։ Անդրալպեան Կօլերը քաղաքը գրաւեցին, Հռովմայեցիներուն ձգելով միայն մէ՛կ բլուրի գագաթ, և

վերջ ի վերջոյ հռովմէական ոսկին էր, ո՛չ թէ քաջութիւնը, որ ստիպեց անոնց ետ քաշուիլ։

«Կօլերը որ այնքան սարսափ ազդած են Հռովմին, իմ բանակիս մաս կը կազմեն... Վկայ եղէք Ծերակոյտին ինծ ցուցուցած վերաբերումին, մէկ անարդար որոշում միւսին ետեւէ... Այս որոշումներուն սաստկութիւնը չկրցայ մեղմացնել համակերպելով, կամ իմ զիջումս չարգիլեց զիրենք ամէն օր ա՛լ աւելի խիստ քայլեր առնելու ինծ դէմ։ Ի՞նչ կէտի մէջ իրենց պահանջներուն տեղի չտալ... Փռիւգեան և Փափլագոնեան չյանձնե՞ցի։ Զաւակս չհեռացա՞ւ Կապադովկիայէն որ ես գրաւած էի՝ որպէս յաղթական՝ միջազգային օրէնքով։ Բայց յաղթանակիս պտուղը խլուեցաւ ինծմէ այն արարածներէն, որոնք իրենց անունին բան մը չունին բացի պատերազմներով կողոպտածներէն... Ինչ որ Կորդիոս և Տիգրան ըրին, ինծի վերագրեցին։ Այն ազատութիւնը զոր իրենք ուրիշ ազգերէ խլեցին, Ծերակոյտը Կապադովկիոյ շնորհեց մի՛միայն ինծի հարուածելու նպատակով, և երբ Կապադովկիացիները փոխանակ առաջարկուած ազատութեան, Կորդիոսը պահանջեցին որպէս իրենց թագաւոր, մերժուեցան, քանզի Կորդիոս իմ բարեկամս էր... Իրենց ցուցմունքներովն էր որ Նիկոմիդէս պատերազմ հռչակեց իմ վրայ... Եւ հիմակ ալ ինծ դէմ իրենց սկսած պատերազմի միակ պատճառը այն է, որ ես իմ հողերս չի յանձնեցի Նիկոմիդէսին, հասարակ պարուհիի մը զաւկին, որպէսզի անպատիժ և անարգել կողոպտէ։»

Ինք, Միհրդատ, ամենաբարձր արքայական արմատէ կը սերէր՝ Դարեհէն և Մեծն Աղեքսանդրէն, այդ պատճառով ալ ատելի դարձած էր, «քանզի իրենք այդպիսի թագաւորներ ունեցած են, որոնց անունին ի լուր պէտք է ամչնան, խառնածին հովիւներ կամ Սաբինեան բաղդագուշակներ, կամ Կորնթացիներ և կամ Թուսկաններու աղախիններ և ստրուկներ... Ու ինչպէս իրենց հիմնադիր զոյգը գայլի կաթով սնան, այդպէս ալ ամբողջ ցեղը գայլերու խառնուածք ունի, արիւնի և բռնութեան ծա-

րաւի, ու հարստութեան և կողոպուտի հոգի տուող (*)։

4.

Միհրդատի բանակը, նման Սելեւկեան շատ մը միապետներու բանակներուն, կազմուած էր բազմաթիւ ազգերու զօրքերէն։ Այդ աւելի երկիւղ կ'ազդէր իր արտաքին ակնախտիղ երեւոյթով, ոսկեզօծ փայլուն զէնքերու փայլով և հեծելազօրաց շողշողուն սարքով, քան թէ ռազմական ճկունութեամբ։

Իր նաւերը այնքան շլացուցիչ էին։ Զարդարուած պատշգամներով, բաղնիքներով և կանանց համար գեղեցիկ յարկաբաժիններով։

Այսպիսի վիթխարի մեքենայի մը յաջող և ազդու գործունէութիւնը առաւելապէս կախուած էր հրամանատարի հանճարէն և անհատականութենէն։

88-ին, Ն.Ք., Միհրդատ պարտութեան մատնեց երկու Հռովմայեցի առաջնորդները։ Յաղթանակը ընդհանուր ուրախութիւն պատճառեց։ Ժողովուրդներ զինք ողջունեցին որպէս ազատարար և քաղաքներ իրենց դռները բացին անոր առջեւ։ Ան կուգար զիրենք փրկելու Իտալացի հարկահաւաքներու և վաշխառուներու անտանելի և անագորոյն պահանջներէն։

Միհրդատ անակնկալ առատաձեռնութեամբ մը ներում շնորհեց բոլոր պարտքերուն, ըլլա՛յ հասարակական կամ անհատական։ Եւ որպէսզի անոնց շարունակական համատարմութիւնը ապահովէ, գոլիք հինգ տարուայ համար ժողովուրդը ազատ կացոյց որեւէ տուրքէ։

Միտիլին կղզիի բնակիչները բռնեցին ագահ Ակիլլիոսը և Միհրդատին յանձնեցին։ Թագաւորը որ իր պատիժներու մէջ անգութ էր և վայրագ՝ Ակիլլիոսի կոկորդէն վար հալած ոսկի թափել տուաւ։ Այս սարսափազդու նախընթաց

(*) Յուստինոս ԼԸ. 5, 6։

մը կրնար համարուիլ Պարթեւ թագաւորին, որ երեսունը հինգ տարի վերջ միեւնոյն ձեւով պիտի վարուէր իր առջեւ բերուած Հռովմայեցի Եռապետ Կրասոսի գլխին։ Սա տարբերութեամբ որ Աքիլլէս ողջ ենթարկուած էր սոյն անսովոր պատժին։

Գրաւուած քաղաքներու մէջ ամբարուած ոսկին և ա՛յլ գանձերը փոխադրուեցան Միհրդատի գանձարանը։ Խոհեմութիւնը քամիին նետուեցաւ և այս անգամ հասարակաց թշնամիին դէմ Միհրդատին անկուշտ ատելութիւնը արեան ճապաղիք մը սարքեց։

Ան գաղտնի հրաման ղրկեց Փոքր Ասիոյ ամէն մէկ քաղաքը, որով կը հրամայէր բնակիչներուն որոշուած օրը սպաննել իրենց հետ ապրող ամէն իտալացի։ Սոյն օրը հասնելուն՝ գրեթէ ամէն քաղաքի մէջ ահռելի կոտորա՛ծը սկսաւ և հարիւր հազարի մօտ իտալացիներ կորսնցուցին իրենց կեանքը։ Հռովմայեցիներու կամայական շահատակութիւնները ա՛յնքան սպառած էին բնիկներու համբերութիւնը, որ անոնք վրէժխնդիր ուրախութեամբ մը կը գործադրէին յաղթական Պոնտացիին հրամանը։

Սա տեսակ մը յեղափոխութիւն էր որ արագօրէն կը ծաւալէր, և շուտով հեղեղը կ'անցնէր Եւրոպա՝ ողողելով Թրակիան և Յունաստանը։ Իսկ միւս կողմէ նորանոր վաշտեր կ'աւելնային Միհրդատի բանակներուն վրայ։

Հռովմէական դրամագլուխի անհագին շահարկումները այսպէս մէկ օրէն միւսը կը փճանային, ինչպէս նաեւ կը դադրէր տարեկան հարկը։ Հռովմ կը մտնէր սուր տագնապի, բայց շուտով կացութեան տէր կը դառնար։

Մարսեան ապստամբութիւնը կը ջախջախուէր, և այժմ ո՛չ մի խոչընդոտ կը մնար Ծերակոյտին՝ Վեթերան բանակ մը ղրկելու Միհրդատի դէմ, բայց երկու զօրապետներու, Մարիուսի և Սիւլլայի անհաշտ մրցակցութիւնը, որով երկուքն ալ առանձին կ'ուզէին Ասիական բանակին հրամանատարութիւնը։

Պզտիկ քաղաքային պատերազմ մը պէտք եղաւ լու-

ծելու կնճիռը ի նպաստ Սիւլլայի, որ իր լեգէոնականներով Հռոմ կը մտնէր և բիրտ ու կամակոր Մարիուսը կը փախցնէր մայրաքաղաքէն։

Թէեւ Ասիական հրամանատարութիւնը յաջողած էր ձեռք ձգել՝ բայց Սիւլլա, իր երեք տարուայ Իտալիայէ բացակայութեան ընթացքին (87 – 84 Ն.Ք.) ստիպուած եղաւ պայքարիլ յամառ քաղաքական սադրանքներու դէմ, որ իրեն դէմ կը լարուէին թէ՛ Հռոմի և թէ բանակի մէջ։

Իրերայաջորդ դէպքերը կրնանք խտացնել այսպէս։

Երկու վճռական ճակատամարտներու մէջ Սիւլլա պարտութեան մատնեց Միհրդատի զօրավար Արքելաուսը։ Պաշարումէ մը վերջ Աթէնք ինկաւ։ Բաղդը Սիւլլային կը ժպտէր։ Թրակիոյ մէջ տարած այս յաղթանակները ո՛չ միայն իրեն փառք կ'ապահովէին՝ այլ մանաւանդ ոսկի։

Բայց իր յաղթանակի պտուղները քաղելու ժամանակ չէր տրուեր Սիւլլային, քանզի իր քաղաքական հակառակորդները արդէն Հռոմի մէջ կառավարութեան ղեկը ձեռք անցուցած էին։

Կոնսուլ Սիննա՝ Մարիուսեան կուսակցութեան կը պատկանէր։ Ան իր Կոնսուլը, Ֆլակոս, արեւելք ղրկեց Միհրդատեան պատերազմներու ղեկավարութիւնը Սիւլլայէն առնելու։ Ֆլակոսի օգնականը՝ Ֆիմպրիա՝ սպաննեց իր գլխաւորը և անոր տեղը անցաւ։ Սիւլլա մօտիկ չըլլաւ, և Ֆիմպրիա անկախ անկէ՝ կռիւ սկսաւ Միհրդատի դէմ։

Հռովմայեցի զօրապետներու նախանձը մէկ կողմէ. իսկ Սիւլլային անմիջապէս Հռոմ վերադառնալով իր թշնամիներուն հետ հաշիւ մաքրելու որոշումը միւս կողմէ, պարտուած Միհրդատին ի շահ դարձուցին անյոյս կացութիւնը։

Ան կրցաւ Սիւլլայէն ապահովել հաշտութեան մեղմ պայմաններ, որ անկարելի պիտի ըլլար տանիլ եթէ Սիւլլան Հռոմ դառնալու աճապարանքին մէջ չ'ըլլար. մանաւանդ որ Սիւլլայի զինուորները կատղած էին Միհրդատի դէմ, անոր Փոքր Ասիոյ իտալացիներուն ջարդել տալուն համար։

5.

Տիգրան ոեւէ մասնակցութիւն չէր ունեցած Միհրդատի Հռովմայեցիներուն դէմ մղած քառամեայ պատերազմին։ Հաւատարիմ իր քաղաքականութեան, ան բացարձակ չէզոքութիւն պահեց։ Ան դիտած էր Միհրդատի սկզբնական յաջողութիւնները, որով մէ՛կ հարուածով Իտալական ազդեցութիւնը կը չքանար Փոքր Ասիայէն, բայց դիմադրեր էր աժան և առատ գանձեր ձեռք ձգելու փորձութեան և հեռու մնացած էր կռուէն։ Նոյնիսկ չէր յարձակած Կապադովկիոյ վրայ, ինչպէս էր 93-ին։

Որով՝ երբ Սիւլլա և Միհրդատ Տարտանոս քաղաքի մէջ խաղաղութեան բանակցութիւններ սկսան, Տիգրան հոն չէր։ Եթէ հայ թագաւորը իր չէզոքի դիրքին կառչած չմնար, անտարակոյս Սիւլլա, որ խաղաղ Ասիա մը կ'ուզէր ձգել իր ետին, պիտի պնդէր որ Տիգրանն ալ ստորագրէ կնքուելիք դաշինքը։

Պէտք է ի մտի ունենանք խիստ ուշագրաւ պարագայ մը, որ Տարտանոսի մէջ՝ Միհրդատէ և Սիւլլայէ զատ ներկայ էին նաև Բիւթանիոյ թագաւորը Նիկոմիտէս և Կապադովկիոյ Արիոբարզանը։ Ամենայն հաւանականութեամբ, եթէ 93-էն վերջ կամ Միհրդատեան փոթորիկի չորս տարիներու (88—84)՝ Տիգրան որեւէ ռազմունակ կամ սպառնական դիրք բռնած ըլլար Կապադովկիոյ դէմ, Արիոբարզան պիտի պահանջէր, որպէս ապահովութիւն իր թագին, որ Հայաստանի թագաւորն ալ ստորագրէ խաղաղութեան դաշինքը։

Տիգրան Տարտանոս չէր, քանզի թանկագին պատեհութիւն մը անակնկալօրէն եկած էր բախելու իր դուռը։

Ան շարժման մէջ կը դնէր իր հեծելազօրաց գումարտակները։ Փոշիի թաւալուն ամպերուն մէջ պարուրուած՝ հայկական այրուձին կը սուրար դէպի արևելք և դէպի հարաւ։

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

«ԵՕԹԱՆԱՍՈՒՆ ՀՈՎԻՏՆԵՐ» ԵՒ ԱՆԴԻՆ

(88 — 80 Ն. Ք.)

Սահմանք քաջաց՝ զէնն իւրեանց.

որքան հատանէ՝ այնքան ունին:

ԽՈՐԵՆԱՑԻ Ա. 8

1.

Տիգրանի արտաքին քաղաքականութեան գլխաւոր առանցքը կը կազմէր Պարթեւաստանը։ Այս պետութիւնը մտահոգիչ և երկիւղազդու արագութեամբ մը մեծցած էր, շնորհիւ կորովի արքաներու՝ որոնք Պարթեւ գահը բարձրացան, ի մասնաւորի Միհրդատ Բ., և միւս կողմէ ալ Սելեւկեան երբեմնի մեծածաւալ կայսրութեան տկարացման։

Ինչպէս բոլոր մեծ կայսրութիւններու ստեղծման պարագային, հոս ալ զօրութեան աճումը ծաւալապաշտական ախորժակներ կը հրահրէր։ Պարթեւաստան այժմ կ'երազէր վերականգնեցնել Դարեհի Պարսկական Կայսրութիւնը։ Այդ անհետացած պետութեան լայնածաւալ քարտէսը՝ կարծես ագահ Արշակունի միապետներու մտքերը կը յափշտակէր և անոնք սոյն քարտէսի բոլոր երկիրները իրենց ժառանգութիւնը կը համարէին։

Վաթսուն տարիէ ի վեր, 150-էն, Ն.Ք., Արշակունի թագաւորներ Հայաստան արշաւեր էին մէկէ աւելի անգամներ։

Յարձակման իրաւացի պատճառներ ունենալու մասին շատ ալ հոգ չէին ըներ։ Որեւէ պատրուակ, իրական կամ երեւակայական, բաւական էր իրենց հեծելազօրքը շարժման մէջ դնելու։ Հայաստանի և Մարական Ատրպատականի միջեւ

գոյութիւն ունեցող սահմանային վէճերը միշտ կրնային պէտք եղած պատրուակը հայթայթել Պարթեւ արքունիքին, քանզի Ատրպատական պաշտպանեալն էր Պարթեւաստանի։

Ցետոյ, Սելեւկեան Կայսրութեան շարունակական տկարացումը, հայ դիւանագիտութեան բացորոշ ցոյց կուտար, որ Հայաստանի սպառնացող իրական վտանգը Պարթեւ ուժն էր։ Հայ հայրենիքը, որ նախկին Պարսկական Կայսրութեան տասներրորդ սատրապութիւնը եղած էր, կրնար միեւնոյն հարկատու վիճակին ենթարկուիլ Արշակունի վճռական յաղթանակով մը։

Հայաստանի մէջ ո՛չ մէկը այնքան վրդովուած էր այս վտանգալի հեռապատկերով քան ինքը՝ վեհապետը։

Տիգրան ժամանակակիցն էր Պարթեւ Արշակունի հարստութեան ամենամեծ թագաւորին, Միհրդատ Բ.ի, ու իր երկար թագաւորութեան ընթացքին, ո՛չ միայն վերագրաւած էր իր նախորդներուն կորսնցուցած նահանգները, այլ նորանոր երկիրներ աւելցուցած իր ընդարձակ կայսրութեան։ Որպէս արդիւնք այս յաղթանակներուն, բանակը բազմապատկուած էր և արքունի գանձարանը յորդած։ Այս միեւնոյն Միհրդատն էր որ Հայաստան և հայ թագը նուաստացուցեր էր, թագաժառանգ իշխան Տիգրանը պատանդ տանելով։

Տիգրան որպէս թագաւոր՝ իրեն յանձնուած երկրի ապահովութեան և անոր անկախութեան պաշտպանման նախանձախնդիր՝ աւելի մեծ պարտականութիւն մը չէր կրնար ունենալ քան ակնդէտ հետեւիլ Պարթեւի քայլերուն և զանոնք չէզոքացնելու, ու բախտը ժպտելուն, բոլորովին կասեցնելու քաղաքականութիւնը որդեգրել իրեն որպէս սկզբունք։ Իսկ իր երբեմնի պատանդի անձնական դառն փորձառութիւնը՝ անջնջելի կրակ պիտի աւելցնէր իր հակապարթեւ խորհուրդներուն։

Բաղդատմամբ արեւելքէն սպառնացող այս վտանգին, Կապադովկիան շանցաւելի ազդակ մը էր, իսկ Սելեւկեան տէրութիւնը շուարած ոսոխ մը միայն, որուն խածնելու շրջանը անցած էր։ Պարթեւական այս մշտակայ սպառնա-

լիքն էր առաւելապէս, որ Տիգրանը կ'ատիպէր դաշնակցելու Պոնտոսի կրակոտ թագաւորին հետ։ Այս դաշինքով Տիգրան կը հաւատար երեք առաւելութիւններ ձեռք ձգած ըլլալ․ մէկ քարով երեք թռչուն զարնել։ Նախ՝ այդ կ'արգիլէր երկու Միհրդատներու զինակցութիւնը, որը անկասկած ուղղուած պիտի ըլլար նախ իրենց երկիրներու միջեւ գտնընուող պետութեան՝ Հայաստանին։ Յետոյ, այս դաշնադրութեամբ՝ Կապադովկիան տկարացման կամ անշարժութեան պիտի մատնուէր։ Իսկ երկրորդ, հայ թագաւորը իր կռնակը կ'ապահովէր, եթէ, և երբ, իր զինուորական ծրագիրներու գործադրման ժամը հնչէր։

Պարթեւական մտահոգութիւնը այնքան կլանած էր Տիգրանը, որ ան շատ քիչ՝ թերեւս բնաւ ուշադրութիւն չդարձուց Հռովմին։ Ան չէր կրցած նախատեսել Իտալական մեծ հանրապետութեան կարողական սպառնալիքը, որ գալիք յիսուն տարիներու ընթացքին՝ ամբողջ Մերձաւոր Արեւելքը պիտի կաշկանդէր։

Իր թագաւորութեան առաջին տարիներուն՝ Տիգրան չէր հաւատար, որ Հռովմէական լեգէոնները որեւէ ատեն մինչեւ Եփրատ յառաջանան։ Ո՛չ ալ ան կրնար չափել անկուշտ ագահութիւնը, սանձարձակ ընչաքաղցութիւնը և վտանգաւոր փառասիրութիւնը Հռովմայեցի զօրավարներուն, որոնք Փոքր Ասիոյ մէջ պիտի գործէին աննախընթաց կամայականութեամբ, իրենց անհատական փառքն ու հարստութիւնը գերադասելով Հանրապետութեան շահերուն, և մէկէ աւելի անգամներ ալ Ծերակոյտի հրամաններու հակառակ։

Հետագայ տարիներուն, Տիգրան շատ սուղ պիտի վճարէր՝ Հռովմէական վտանգի ճիշդ բնոյթը չկարենալ կանխատեսելուն համար։ Բայց Միհրդատ Եւպատորի հետ դաշնագիրը ստորագրած ատեն՝ Տիգրան Հռովմի հետ բախում մը անհաւանական կը համարէր։

Ան Հռովմի ուժը չէր ստորագնահատեր, ընդհակառակը Պոնտական բանակներու վրայ տարուած յաջորդական յաղ-

թանակները յարգանք կը պարտադրէին Հռոմի քաջավարժ լեգէոններու գերակշռութեան։

Արտաշէսեան Հարստութեան հիմնարկութենէն ի վեր՝ Ծերակոյտին արտայայտութիւնները Հայաստանի հանդէպ եղած էին բարեկամական։ Հայ աշխարհը Հռոմէական շահերու և շահաստաններու սահմանէն դուրս կ'իյնար, և Հռոմ՝ միշտ զբաղած Սպանիոյ, Ափրիկէի, Գաղղիոյ, Գերմանիոյ մէջ, և Դանուբի ու Տնիեպերի հովիտներէն խուժող բարբարոսներով, հազիւ թէ մտածէր Տիգրանի լեռնային թագաւորութեան վրայ յարձակիլ, եթէ ինքը՝ թագաւորը յախուռն քայլով մը մարտահրաւէր չկարդար Հանրապետութեան։

Ո՛չ ալ թագաւորը ի սկզբան կրցաւ կռահել ծանրակշիռ հանգամանքը իր դաշնակից Միհրդատի հակահռոմէական քաղաքականութեան, որով այս վերջինը կատաղի պայքարի պիտի մտնէր Հռոմի դէմ՝ մինչև իր վերջին շունչը։

Տիգրան՝ ո՛չ միայն իր աներոջ հակաիտալական ելոյթին չմասնակցեցաւ, այլ Հայաստանը՝ Արեւմուտքէն գալիք ո՛և է վտանգէ զերծ համարելով, ան Արեւելքի և Հարաւի մէջ սկսաւ առաջինը այն փայլուն զինուորական արշաւանքներուն, որոնք հազիւ տասնեակ մը տարուայ միջոցին զինք պիտի առաջնորդէին փառքի և զօրութեան անհաւատալի բարձունքներուն։

2.

Ծոփաց Հայաստանի գրաւումէն վերջ, 93-ին, կորովի արքային անմիջական ուշադրութեան առարկան դարձաւ երկու Հայաստանները ի մի ձուլելու աշխատանքը, և ի մասնաւորի բանակի վերակազմութիւնը Պարթեւականի նըմանողութեամբ։

Այս ձեռնարկները Տիգրանը զբաղեալ պահեցին վեց տարի։

Հայ թագաւորը ամէն բանէ առաջ զինուորական մ'էր և ան շարունակ ներկայ կ'ըլլար իր բանակի մարզանքներուն և գործողութեանց։

Ծոփաց գաւառներու յաւելումով իր բանակին թիւը կը ստուարանար և թագաւորը, արկածալի արշաւանքի մը պատրաստուող խուզարկուին նման կը մխրճուէր բազմածաւալ պատրաստութեանց ժխորին և գործունէութեան մէջ։ Ան որոշած էր, որ եզական պատեհ ժամը գալուն՝ ինք արթուն և պատրաստ պիտի ըլլար։

Ան Հայաստանի դժուարամատչելի աշխարհագրական կէտերը ընտրեց և հոն ամրոցներ կառուց։ Այս բերդերու մէջ, թագաւորը կ'ամբարէր առատ պաշար և գանձեր։ Անոնք տեսակ մը հսկայական շտեմարաններ էին, ուր թագաւորը կը լեցնէր ոսկեղէն հունձքը՝ որ այնքան անհրաժեշտ է պատերազմներ վարելու։ Սոյն ամրոցներէն երեքը նշանաւոր հանդիսացան։ Բաբերդա և Ոլական, մայրաքաղաք Արտաշատի մօտ. իսկ երրորդ և ամենավիթխարին՝ Արտագերս՝ թառած էր Եփրատի վերև ժայռոտ բարձրութեան մը վրայ (*)։

Պատեհ ժամը վերջապէս հնչեց։

Միհրդատ Բ., Պարթևաստանի Արքայից Արքան մեռաւ և Արշակունի իշխաններ արիւնալի կռուի կը բռնուէին իր գահը ժառանգելու։

Տիգրան անձնապէս ծանօթ էր այս թագախնդիրներուն և անոնցմէ ո՛չ մին, թէ՛ նկարագրով և թէ անհատականութեամբ, կրնար բաղդատուիլ մեռնող ինքնակալի պողպատեայ անձնաւորութեան հետ։

Մինչ Պարթև արքունիքը և Արշակունի ընտանիքը քաղաքական կատաղի խռովութեանց մէջ կ'ընկղմէին, Տիգրան անցաւ արագ յարձակողականի։

Առաջին հարուածը կ'իյնար Մարական Ատրպատականի վրայ, վերագրաւելու «Եօթանասուն Հովիտները», որոնք Հայաստանէն խլուեր էին՝ որպէս փրկագին պատանի Տիգրանի

(*) Ստրաբոն ԺԱ. 14. 6:

հայրենիք վերադարձին, և որոնք՝ Տիգրան կը պնդէր, զուտ հայկական հողամասեր էին։

Մարական արքունիքը՝ Պարթեւաստանի գերիշխանութեան ընձեռած անուանական ապահովութեան ապաւինած, չկրցաւ դիմադրել իր արեւմտեան սահմաններու վրայ եռացող մարտական հոսանքին։

Հայկական բանակը՝ բաղկացած ազնուական դասու սպառազէն հեծելագունդէն և ժողովրդեան թեթեւազէն ձիաւորներէ, սահմանին մէկէ աւելի կէտերէն խուժեց Մարաստան։

Տիգրան, այժմ յիսունը անցած, անձնապէս կը հրամայէր ընդհանուր բանակին, իրեն աջակից ունենալով փորձուած զօրապետներ, ինչպէս ձեռներէց և հաւատարիմ Մակադաս, խիզախ Մեհրուժան, քաջ Մանկիոս, խորամանկ Բարզափրան և կարող Նիւրոս՝ Թագաւորին եղբայրը։

Հայ զումարտակներ առանց մեծ դժուարութեան գրաւեցին «Եօթնասուն Հովիտները» և անդին ալ անցան։

Մարաստան, որ Մեծն Աղեքսանդրի օրերէն ի վեր օտար պետութենէ մը ամբողջովին գրաւուած չէր, այժմ գլուխ կը ծռէր Տիգրանին։

Խաղաղութեան պայմանները Մար Թագաւորին կը պարտադրէին զինուորական օժանդակութիւն տալ Տիգրանին, երբ ան պահանջէ։ Ըստ ընկալեալ սովորութեան, խաղաղութեան դաշինքը կ'ամրացուէր ամուսնական կապով մ'ալ, որով Տիգրանի մէկ դուստրը կ'ամուսնանար պարտուած Թագաւորին հետ։

Այս յաղթանակը թեւեր տուաւ Տիգրանի անհամբեր ձգտումներուն և տենչերուն։ Կայսերապաշտական խորհուրդներու կայծեր, որ իր մտքի մթին անկիւններուն կը պսպղէին, այժմ բոցավառեցան և արքան համոզուեցաւ թէ կրնար զանոնք իրագործել, քանզի Փոքր Ասիոյ քաղաքական ընդհանուր կացութիւնը, որ այն ատեն գոյութիւն ունէր, եզակի և յարմարագոյն պատեհութիւնը կ'ընծայէր։

Միջագետք և Սուրիա, որ դարերով ծառայեցին որպէս հսկայ Թատերաբեմը իրերայաջորդ կայսրութեանց —

Ատրպատական, Բաբելոն, Պարսկական և Սուրիա — Մակեդոնական —, կարծես պատրաստ էին նոր յաղթականի մը։ Արշակունի Մեծն Միհրդատ Բ.ի մահէն յաջորդող քաղաքային կռիւները՝ ա՛յնքան մը զբաղեալ պիտի պահէին Արեւելքի մեծ պետութիւնը, որ հայ թագաւորի զինուորական գործողութիւնները արգիլելու կամ կասեցնելու լուրջ փորձ մը անհաւանական էր։

3.

Տիգրանի յանդուգն ձեռնարկին գլխագրելիք երկրորդ պետութիւնը Սուրիոյ Սելեւկեան թագաւորութիւնն էր։ Սակայն այս երբեմնի մեծազօր կայսրութիւնը քայքայման ողբալի վայրէջքը սկսած էր արդէն։

Անտիոքեան արքունիքը, յանձին արքայական ընտանիքի անդամներուն, այժմ կը ներկայացնէր զզուելի ցուցահանդէս մը եղբայրասպանութեան։

Տիգրան աչալուրջ հետեւեր էր այս ոճրային թատերգութեան յարափոփոխ և անակնկալ արարներուն, որոնք երկրի կենսունակութիւնը կը խաթարէին և կը վտանգէին անոր հարատեւութիւնը։

Տասներկու տարուայ ընթացքին, 95-83, այսինքն Տիգրանի թագաւորութեան առաջին տասներկու տարիներուն, Սուրիացիք ականատես կ'ըլլային ընդվզեցուցիչ եղելութեանց, ուր արքայական իշխաններ իրարու կոկորդ կը բռնէին՝ թագը մէկը միւսէն յափշտակելու։ Իւրաքանչիւրը կը խլէր թագաւորական մականը՝ ձեռներով, որոնք իր եղբօր արիւնով ներկուած էին։ Բայց հազիւ թէ ան ժամանակ կ'ունենար իշխելու, ուրիշ ապստամբ անդամ մը՝ նո՛յն ընտանիքէն՝ արդէն կը բարձրացնէր ոճրագործ սուրը։

Արքունիքը, ուր ատենօք Մեծն Անտիոքոս անվիճելի հեղինակութեամբ իշխեր էր, այժմ քամնելի կրկէս մը դարձած էր, ուր Օսմանեան ձեւով, իշխաններ իրենց եղ-

բայրներուն կեանքը կը վերջացնէին, իրենց հպատակներու շլուանքը աւելցնելով և օտար թագաւորներու փառասիրական և աշխարհակալական ագահ կիրքերը հրահրելով։

Այս թագաւորներէն մին միայն Տիգրան ի վիճակի էր օգտուելու Սուրիական քաոսէն։ Արդէն իր զօրավարները կը շըրջէին Սուրիոյ քաղաքները, գիւղերը, լեռները և երկար տեղեկագիրներ պատրաստելու։ Անոնք Սուրիոյ դժգոհ տարրերուն կը մօտենային իրենց գրգռիչ և միակողմանի թելադրութիւններով, ցոյց տալու թէ օտար հզօր թագաւորի մը կայուն իշխանութիւնը՝ որ ժողովուրդին խաղաղութիւն և բարեկեցութիւն պիտի բերէ, նախամեծար է Սելեւկեաններու պատճառած աղիտաբեր վիճակէն։

Սուրիական տոհմի արիւնլուայ տեսարանները խտացնենք։

Տասներկու տարուայ ընթացքին ութ թագաւորներ։

Տիգրանի գահ բարձրանալու օրերուն՝ Անտիոքոս Ը. Կռիպոս՝ Ծուռ-Քիթը թագաւոր էր։ Թագը իրեն տուած էր մայրը, որ իր կարգին զայն կը խլէր իր մեծ որդին՝ Սելեւկոսը սպաննելէ վերջ։ Այս կինը մտադրած էր իրական իշխողը ինք ըլլալ և Սելեւկոսը ընդդիմացեր էր անոր սանձգութեանց։

Ծուռ-Քիթը գահի վրայ ինքզինքը ապահով զգալուն՝ առաջին գործը եղաւ մայրը թունաւորել։ Եղբայրը, Անտիոքոս Թ. Կիզիկենեա, իրեն դէմ ելաւ։ Երկուքն ալ բազմաթիւ կռիւներ ունենալուն՝ թագաւորութիւնը բաժնեցին իրենց մէջ։ Ծուռ-Քիթը առաւ հիւսիսային Սուրիան, իսկ միւսը՝ հարաւը։

Այն տարին որ Տիգրան Հայաստանի թագաւոր կ'ըլլար, 93-ին, Ծուռ-Քիթը կ'սպաննուէր։ Ի մեծ դժբաղդութիւն Սուրիական ժողովուրդին՝ ան իր ետև կը թողուր հինգ որդիներ։

Անտիոքոս Թ. եղբօրը սպաննումէն վերջ ամբողջ թագաւորութեան տէր ըլլալ կ'ուզէր։ Հինգ զաւակներէն երիցագոյնը՝ Սելեւկոս Զ. կ'ապստամբէր, և Անտիոքոս Թ. պարտուելով կ'սպաննուէր։

Վերջինի որդին՝ Անտիոքոս Ժ. Եւսեբէս, գահուն իրական տէր ինքզինքը համարելով՝ Սելեւկոսի դէմ կ՚ելլէր և զայն պարտութեան մատնելով կը փախցնէր։

Յետոյ, Ծուռ-Քիթի երկու որդիները՝ Փիլիպպոս և Տիմիդրիոս, ատեն մը միասին թագաւորելէ վերջ, կը կռուէին և Տիմիտրիոս պարտուած՝ Պարթեւաստան կը զրկուէր որպէս բանտարկեալ, ուր կը մեռնէր։

Ծուռ-Քիթի ուրիշ մէկ որդին՝ Անտիոքոս ԺԱ. Եպիփանէս, և հինգերորդ որդին՝ Անտիոքոս ԺԲ. Դիոնեսիոս, նման միջոցներով մէկը միւսին ետեւէ գահ կ՚ելլէին։

Այսպէս էր Սելեւկեան թագաւորութեան դրութիւնը Տիգրանի առաջին տասներկու տարիներուն։

Փոքր Ասիոյ քաղաքական պատկերը ամբողջացնելու համար՝ յիշենք թէ կացութիւնը Արեւմուտքի մէջ նո՛յնքան ձեռնտու էր Տիգրանին։

Բոլոր մեծ ու պզտիկ պետութիւններ՝ Միհրդատեան պատերազմներու մէջ խորտակուած էին, ոմանք կամովին, ուրիշներ բռնադատեալ դաշնակցած էին Պոնտոսի թագաւորին ու ծաւալող այս պատերազմի մէջ իրենց ուժերը կը մաշէին։

Պարագաներու և դէպքերու այս բարեպատեհ դասաւորումը, որպէս հազուագիւտ առիթ, կրակ պէտք էր ձգած ըլլալ Տիգրանի մտքին և լսած անոր. «Արի՛, ա՛յս է ժամը՝ որուն կ՚սպասէիր»։

4.

Մարական Ատրպատականէն Տիգրանի բանակները ուղղուեցան հարաւ։ Այժմ հայ թագաւորը կը մտնէր պատմական երկրամասերու, ուր դարերու ընթացքին՝ քանի՜ քանի յաղթական վեհապետներու հռչակը զարնուած էր։

Իր ճամբուն վրայի երկու թագաւորութիւնները, Ադիաբէն և Կորդիէն, Պարթեւաստանի հարկատու էին։ Ադիաբէն ստուար բնակչութիւն ունէր և հարուստ էր բազմաթիւ արօտավայրերով։

Իսկ Կորդւքէն խիստ բաղձալի երկիր մ'էր և Տիգրան իր բոլոր գրաւած վայրերէն՝ ամենէն աւելի Կորդւքէնը կը գնահատէր(*)։ Իրեն նման ռազմիկ թագաւորի մը համար՝ այս պզտիկ թագաւորութիւնը՝ մեկէ աւելի առաւելութիւններ կը ներկայացնէր։ Նախ՝ մեծ քանակութեամբ նաւթ կ'արտադրէր, որ թշնամիին պաշարման մեքենաները վառելու կը գործածուէր։ Յետոյ յուռթի դաշտավայրեր և հովիտներ երկրագործական արտադրութեանց առատութիւնը կ'ապահովէին (**)։

Իսկ ինչ որ ամենէն աւելի երկրի գրաւումը բաղձալի կ'ընծայէր հայ թագաւորին, էր անոր բնակչութեան վարպետ շինողներ ըլլալու հանգամանքը։ Բացի շէնքերէ, անոնք համբաւ հանած էին՝ որպէս ճարտար կառուցանողներ պաշարման մեքենաներու։ Իրենց ճարտարապետական տաղանդին ապացոյցները կրնային համարուիլ Կորդւքէնի քաղաքները և ամրոցները։ Զոր օրինակ, Պինակա, որ թէև որպէս ամրոց շինուած էր, բայց աւելի քաղաք մ'էր։ Երրեակ քաղաք մը, կը վկայէ Ստրաբոն քանզի ան երեք աշտարակներ ունէր, իւրաքանչիւրը իր ուրոյն պարիսպով (***)։

Հայկական բանակը, նման Արեւելքի շատ մը բանակներուն, կը ներկայացնէր գունագեղ ակնապարար պատկեր մը։ Իր հեծելազօրաց փայփլուն սարքը, զարդարուն թամբերը, շողշող սաղաւարտները և գումարտակներու ահազդու բազմութիւնը՝ դիտողին երկիւղ կը ներշնչէին, հոգ չէ թէ ամեհի այս զանգուածը՝ չունէր Հռովմէական լեգէոններու մարտական ճկունութիւնը։

Ահա այս բազմամբոխ բանակը՝ հարաւ դառնալուն՝ առաջին անգամ կը մտնէր Կորդւքէն։ Պարսպապատ քաղաքներ Սարեսա և Սատալքա անձնատուր կ'ըլլային։ Նոյնպէս անկարող դիմադրելու Տիգրանի հեծելագնդի գրոհին, ահարկու բերդաքաղաքը Պինակա կը յանձնուէր։ Հակա-

(*) Ստրաբոն ԺԱ. 1. 19։

(**) Տիոն Կասսիոս ԼԶ. 1։

(***) Ստրաբոն ԺԱ. 1. 24։

ռակ բնիկներու (հին յոյն գրողներէն Կորդուք կոչուած) կատաղի դիմադրութեան՝ Կորդիէն ի վերջոյ կը խոնարհէր Տիգրանին և անոր թագաւորը կը համաձայնէր կառավարել երկիրը՝ որպէս հարկատու վասալը Հիւսիսի ինքնակալին։

Քաջալերուած իր յաջողութենէն, Տիգրան շարունակեց իր յառաջխաղացքը դէպի հարաւ՝ Տիգրիս գետի ձախ ափին ի վար, հաւանաբար գործածելով հին Պարսկաստանի արքայական պողոտան, որ այս կողմերը Տիգրիսին զուգահեռաբար կ'ընթանար։

Արշաւողները Ատիաբէն մտան։

Այժմ Տիգրան պարթեւական հողին վրայ կը գտնուէր (*)։ Բայց ո՛չ Պարթեւ պահակազօրաց մաշտերը, ոչ ալ բնիկներու դիմադրութիւնը կրցան կասեցնել թշնամիին հոսանքը. և հայ ձիաւորներու ալիքներ շուտով կուլ տուին Նինոս և Արբելա քաղաքները ու պատմական այս հողամասերը ենթարկուեցան աւեր ու կողոպուտի։

Տիգրանի աղեղնաձիգներուն ճարպիկ շարժումները և մանաւանդ անոնց մահաթաթախ աղեղներուն սարսափը խուճապ կը յառաջացնէին թշնամի շարքերուն մէջ, ստիպելով այս վերջինները ճարահատ անձնատուութեան։

Երբ մահաթաթախ աղեղներ կ'ըսեմ, հռետորական կամ գրական առումով չէ որ կ'արտայայտուիմ, այլ բառացիօրէն։ Քանզի այս նետերու պատճառած ահը չէ կարելի չափազանցել։ Իւրաքանչիւր նետ երկու ծայրեր ունէր, որոնցմէ երկրորդը այնքան թոյլ կերպով ագուցուած էր, որ նետը վերէն քաշուելուն՝ այս երկրորդ ծայրը մարմինին մէջ կը մնար և ամէն պարագայի տակ մահ կը պատճառէր, քանզի երկու ծայրերն ալ թունաւոր էին (**)։

Թոյներու տեսակներ պատրաստելու արուեստը կատարելութեան հասած էր Արեւելքի մէջ։ Հայեր թունաւոր նետերու գաղտնիքը սորվեցան Սօաններէն, որոնք Կովկասի

(*) Ստրաբոն ԺԱ. 11, 15:

(**) Տիոն Կասիոս ԼԶ. 5:

մէջ՝ Կողքիսի հիւսիսային մասին մէջ ապրող ժողովուրդմ'էին (*)։

Մինչ Պարթեւ արքայական իշխաններու միջեւ քաղաքային կռիւը կը շարունակուէր, Տիգրան՝ Ատիաբէնի գրաւումէն վերջ, խիզախ որոշումը տուաւ Պարթեւստան արշաւելու եւ Արշակունիներու հետ հին հաշիւները մաքրելու։ Իր բանակը հսկայական համեմատութիւններու հասած էր գրաւեալ երկիրներէն նորանոր վաշտերով։

Տիգրան կ'ուղղուէր արեւելք եւ կ'ուզէր դժուարին անցքը Զակրոս լեռնաշղթային։ Իր նպատակն էր հասնիլ տէրութեան երկրորդ մայրաքաղաքը։

Յաղթական Թագաւորի հռչակը արագութեամբ տարածուեցաւ Մերձաւոր Արեւելքի ազգերու մէջ, եւ ի մասնաւորի օտար կամ բռնի բռնակալութեան տակ տառապող ժողովուրդներու աչքին Հայ Թագաւորը կը ներկայանար որպէս ճշմարիտ յաջորդը անցեալի մեծ յաղթականներուն եւ իր անունը հասարակաց երեւակայութիւնը թէ՛ կը հրապուրէր եւ կը խռովէր։

Հաւանական է որ յաչս սոյն ազգերու Թագաւորին ստեղծած հզօր հմայքին կերպով մը կը ստանար այն խռովութիւնը թէ Տիգրան վեհապետն էր «Նոր» ազգի մը՝ Նոր՝ աշխարհակալական իմաստով։

Տիգրանէն առաջ Հայեր իրենց լեռնագաւառներու սահմաններէն դուրս ճանչցուած էին որպէս առեւտրականներ, որոնք ի խնդիր հարստութեան վարժուած էին, ամէն ազգէ աւելի գործածել երկու մեծ գետերը՝ Եփրատ եւ Տիգրիս, որոնց ափերուն կայսերական քաղաքներ իրենց վիթխարի աշտարակները կը բարձրացնէին։ Հերոդոտոս մեզի կուտայ հետաքրքրական պատկերը սոյն առեւտրական գործողութեանց (**)։

Տիգրանի յառաջխաղացքը Պարթեւստանէն ներս կանգ առաւ Նշանաւոր Եկբատանի դռներուն առջեւ, երբ թշնամին

(*) Ստրաբոն ԺԱ. 2, 19։

(**) Հերոդոտոս, հատոր Ա. էջ 259։

խաղաղութիւն խնդրեց։ Արեւելքի այս մեծ կայսրութիւնը՝ իր պատմութեան մէջ առաջին անգամն ըլլալով էր, որ այսպիսի նուաստացման մը կ'ենթարկուէր,

Անպարտելին Պարթեւական այրուձին
Ռազմադաշտէն կորաքամակ փախցուցին (*)։

և այն ալ մէկու մը կողմէ, որ իր թագը կը պարտէր Պարթեւ մեծ Արշակունիին, Միհրդատ Բ.ին, և որ այժմ, Պարթեւ տեսակէտէ, ապերախտ դաւաճանութեամբ կը վճարէր։

Խաղաղութեան դաշնագրի երկու գլխաւոր պայմաններու առաջինով՝ Կորդուէնի հարուստ երկիրը կը դառնար Հայկական նոր կայսրութեան հարկատու և Պարթեւաստան ո՛չ մէկ իրաւունք պիտի ունենար երբեմնի իր վասալի հողերուն կամ քաղաքականութեանը վրայ։ Երկրորդ «Արքայից Արքայ» տիտղոսը, որ մինչեւ այդ օր հպարտ իրաւունքն եղած էր Արշակունիներու, այժմ կը փոխանցուէր Տիգրանին։

Այս երկրորդ պայմանը շատ աւելի նուաստացուցիչ էր քան առաջինը, որովհետեւ այդ ժամանակներուն՝ այս գոռոզ տիտղոսը քաղաքական մեծ նշանակութիւն ունէր, մասնաւորապէս ազգերու փոխ յարաբերութեանց մէջ։ Ան ա՛յնքան մը շաղախուած էր պետական արժանապատուութեան հետ, որ օտար տէրութեան մը կամ դեսպանի մը կողմէ անոր գլացումը կամ ի չարս գործածութիւնը՝ լուրջ քաղաքական բարդութեանց պատճառ կրնար դառնալ։ Արեւելք եկող Հռոմայեցի զօրապետներ՝ շուտով կռահեցին տեղացի վեհապետներու գերզգայութիւնը դէպի այն տիտղոսը, հետեւաբար իրենց շահերու պահանջին համաձայն՝ անոնք մերժեցին, կամ յօժարեցան, ըստ պարագայի, տալ տիտղոսը մէկ կամ միւս թագաւորին։ Այսպէս զոր օրինակ, Պոմպէոս դիտումնաւոր կերպով զանց ըրաւ այդ տիտղոսը Պարթեւ թագաւոր Հրահատին գրած նամակէն, այդպէսով ցոյց տալով իր կողմնակցութիւնը Տիգրանին։

(*) Շէյքսփիր. Անտոնիոս եւ Կլէօպատրա։

Կորդիէնի և Ատիպէնի նուաճումը և Պարթեւական արշաւանքը երեք տարուայ ընթացքին ի կատար հանուած էին (86-83)։ Բաղդատմամբ այս մեծ յաջողութիւններուն՝ Տիգրանի նախկին կռիւները հիւսիսային դրացիներու դէմ՝ Վրաստան, Աղուանք և Մարաստան նախապատրաստական զինախաղեր էին, որոնք կարեւոր կրնային նկատուիլ միմիայն գալիք մեծ դէպքերու որպէս նախափորձեր։ Սկզբնական այս յաջողութիւնները իրենց անմիջական շրջապատէն դուրս՝ շատ քիչ յուզում յառաջացուցեր էին, և առաւելապէս ծառայեր էին թագաւորութեան հիւսիսային սահմանը հաստատելու բնական գծի վրայ, որ էր Կուր գետը։

Բայց Հայ թագաւորի հարաւային և արեւելեան արշաւանքը իր վարկն ու համբաւը կը բարձրացնէր ա՛յնպիսի յանկարծական արագութեամբ, որ Տիգրան հասարակաց բառ մը կը դառնար բոլոր այն ժողովուրդներուն, որոնք դարերով խռնուած էին Միջերկրականի և Պարսկաստանի միջեւ։

Այս ազգերու յիշողութիւնը պահպաներ էր աւանդութիւնները, առասպելները և հերոսապատում դրուագները իրերայաջորդ կայսրութեանց, որոնք այս միեւնոյն թատերաբեմին վրայ իրենց աղմկալի խաղերը և դերերը բեմադրած էին։

Եւ այժմ՝ նոր անպարտելի ինքնակալ մը, նոր Սարգոնի, Կիւրոսի, Դարեհի կամ Անտիոքոսի մը երեւումը, պարտուած ժողովուրդներէ կը մեկնաբանուէր որպէս ապացոյց աստուածներու զայրոյթին, կամ հաճոյքին, նայած թէ ժողովրդեան վիճակը բարելաւ է կամ դժբաղդ, և որոնք նոր վեհապետը կը համարէին ազատարար մը կամ երկնային վրէժխնդիր պատուհաս մը։

5.

Սուրիոյ ժողովուրդին երբեմնի բարեկեցութիւնը և ապահովութիւնը հետզհետէ չքացած էին այն երկարատեւ

և արիւնոտ բախումներէն, զորս Սելեւկեան տան իշխաններն ու անոնց կողմնակիցները մղած էին իրարու դէմ։

Հզօր կեդրոնական կառավարութիւն մը հաստատուած տեսնելու ընդհանուր բաղձանքը՝ իրականանալի ըլլալէ շատ հեռու կը թուէր, քանզի թագախնդիրներուն ամէնն ալ միջակութիւններ էին և միա՛կ մտահոգութիւննին էր թագը ձեռք ձգել ու անկէ վերջ ալ շարունակել պայքարը՝ զայն իրենց անկար գլուխներուն վրայ պահելու։ Թագաւորական արմատը յայտնապէս սպառած էր և ո՛չ մի հետք կը մը-նար երբեմնի այն ներոյժ կորովէն, որ գահին կուտար Նիկատոր մը, Սոտեր մը և Մեծն Անտիոքոս մը։

Ասոր դարմանելու ոչինչ կար, որ Տիգրանի անունը կարծես մտահոգիչ հմայք մը կը ներկայացնէր Սուրիոյ և Փիւնիկէի բնակչութեանց։ Շատեր զինք կը նկատէին «Սպիտակ Ցուլը», որ Սուրիոյ պիտի պարգևէր բաղձացուած խաղաղութիւնը, և խոշտանգուած առևտուրի ու վաճառականութեան ճամբաները պիտի բանար և վերակենդանացնէր։

Տիգրանի գաղտնի գործակալները տենդագին աշխատանքի անցան և բազմաթիւ Սուրիացիներ հաշտ վերաբերմամբ կ'ունկընդրէին նոր կայսրութեան «հինգերորդ զօրասիւն»ի պրոպականտին։ Եւ ամէն օր՝ շուարած և յոգնած ժողովուրդի մէջ կ'աւելնար թիւը անոնց, որոնք երկրի անել կացութեան միակ դարման կը համարէին Մեծն Անտիոքոսի գահին վրայ բազմած տեսնել Հիւսիսի հզօր արքան՝ Տիգրանը։

Սելեւկեան թագաւորութեան հասարակաց կեանքը քաոսային խառնաշփոթութիւն մ'էր, որպէս արդիւնք մէկէ աւելի կուսակցութիւններու իրերամարտ ծրագիրներուն, որով դժբախտ երկրի ընկերային, տնտեսական և քաղաքական չարեաց դեղ ու դարման կ'առաջադրէին։

Զափազանց յատկանշական է՝ որ հասարակ ժողովուրդը ընդհանրապէս փրկութիւն կ'ակնկալէր օտար ձեռքէ մը քան թէ բնիկ առաջնորդներէն։

Կուսակցութիւն մը կը ջատագովէր Եգիպտական օրիէնտացիա և կը պահանջէր որ Եգիպտոսի թագաւոր՝ Պտղո-

մէջը՝ Անտիոքի թագը միացնէ Նեղոսի ոսկին։ Սակայն այս խումբը սակաւաթիւ էր, քանզի Սուրիացիք միշտ կասկածով դիտեր էին Եգիպտոսը, իսկ Պտղոմէոսը կը նկատէին անհաշտ թշնամի Սուրիական շահերուն։

Ուրիշ խմբակցութիւն մը, հմայուած Պոնտոսի թագաւորին սկզբնական յաջողութիւններէն և մարտական ապշեցուցիչ եռանդէն, կ'ուզէր Միհրդատը տեսնել Որոնդէս գետի վրայի գեղեցիկ մայրաքաղաքին մէջ։ Անոր անդամները կը պնդէին թէ զինուորական բացառիկ տաղանդով օժտուած կորովի մէ՛կը պէտք էր՝ Սելեւկեան կայսրութիւնը վերականգնելու համար։

Սակայն ասոնց խանդավառութիւնը խորշակահար կ'ըլլար՝ երբ Միհրդատ կը պարտուէր Սիւղլայէն։ Ցետոյ այդ միեւնոյն տարին, 83-ին, անհանդարտ Պոնտացին՝ դա՛րձեալ պատերազմի կը բռնուէր, այսպէս կոչուած Երկրորդ-Միհրդատեան Պատերազմ, Սիւղլայի փոխանորդ Միւրէնայի հետ։ Սուրիացիներու ստամոքսին շատ ալ դիւր չէր գար՝ իրենց դառնացեալ երկիրը՝ Հռովմէական պատերազմի թատր տեսնել՝ անգամ մ'որ խաղատեաց Միհրդատ Անտիոք հաստատուէր։

Իսկ զօրաւոր «Հայկական» կուսակցութիւն մ'ալ կը ջատագովէր Տիգրանին ընտրութիւնը։

Այս կուսակցութիւնը կը կազմէին առաւելապէս յոյն առեւտրականներ, որոնց վաճառականութիւնը ամենէն աւելի վնասուած էր արքայական ընտանիքի եղբայրասպան վէճերէն։ Անոնք համոզուած էին թէ մեծ թագաւորը, որուն արագ բարձրացող աստղը իր փայլով Արեւմտեան Ասիոյ քաղաքական երկնակամարի վրայի միւս աստղերը կը նսեմացնէր, իրենց վտանգուած և վիրաւոր առեւտուրին պիտի պարգեւէր առոյջ շնչառութեան հրաշք պահը (*)։

Անոնք կը պնդէին որ մի՛միայն Տիգրան կրնար երկրին խաղաղութիւն և բարեկեցութիւն բերել։ Ան երկաթէ թաթով կորովի թագաւոր մ'էր, որ ժամանակի անհաւա-

(*) Յուստինոս Խ, 1։

տալիօրէն կարճ միջոցին մէջ՝ իր պզտիկ թագաւորութիւնը վերածեր էր կայսրութեան մը։ Իսկ իր յաղթական վարկը ա՛լ աւելի ամրապնդեր էր՝ վերջերս Պարթեւաստանի հետ կնքած խաղաղութեան դաշինքով. ա՛յն Պարթեւաստանը, որ առենօք Սուրիական թագաւոր մը գերի տարած էր։ Որքան ատեն որ Տիգրան Սուրիոյ թագաւոր մնար՝ բնակչութիւնը Պարթեւ արքունիքէն վախ պիտի չունենար, ոչ ալ Հռոմի մասին մտահոգուելու պատճառ կրնար ունենալ՝ քանզի Տիգրանի յարաբերութիւնը Արեւմուտքի Հանրապետութեան հետ բարեկամական էր։

Իսկ վերոյիշեալ փաստարկութիւններուն որպէս սպառնալից վերջաբան՝ կը հրամցուէր այն գաղափարը թէ, եթէ Տիգրան որոշէր Սուրիոյ վրայ արշաւել՝ ո՞վ կրնար կասեցնել զինք։ Եւ թէ պատճառ մը չկար հաւատալու թէ Տիգրան յա՛նկարծ պիտի դադրեցնէր իր մինչեւ այդ անպարտելի բանակներուն յաղթական թափը։

«Հայկական» այս ազդեցիկ կուսակցութեան դէմ էին «Ազգայնականները», որոնք բացարձակապէս կը մերժէին օտար միջամտութեան ամէն գաղափար։ Անոնք կը նախընտրէին օրինաւոր Սելեւկեան իշխանը՝ «հրաւիրեալ» օտարականէն։ Վերջ ի վերջոյ, կը պնդէին անոնք, քաղաքային պայքար ու կռիւ պիտի վերջանան և հզօր անհատականութիւն մը երեւան պիտի գայ և հայրենիքը ողողէ երջանկութեամբ։

Հարցը կը լուծուէր Տիգրանի կողմէ միա՛կ, անշեղ և վճռական միջոցով, զինու զօրութեամբ։

Բանակով մը որ ըստ Յովսեփոսի չափազանցեալ նկարագրութեան, կէս միլիոն զինուորէ կը բաղկանար, Տիգրան անցաւ Եփրատ գետը և մտաւ Սուրիա։

Ամէն ընդդիմութիւն կը ջախջախուէր, բացի քանի մը պարսպապատ քաղաքներ, ինչպէս անառիկ Սելեւկիան՝ «Ազգայնականներու» ամրոցը, ուր բուռն դիմադրութիւն կ՚ըլլար հայերուն։ Տիգրանի բանակները կը խուժէին ամէն կողմ, և բացի պաշարեալ քաղաքներէ, արեւմուտքէն մինչեւ Մի-

Ջերկրական, իսկ հարաւէն Դամասկոս՝ երկիրը կ'անցնէր հայ թագաւորին ձեռքը։

Անտիոքոս Ժ. Եւսեբէս, որ այդ պահուն Սուրիոյ թագաւորն էր, յարմարագոյն համարեց գաղտագողի փախուստ տալ երկրէն, քան թէ Տիգրանին դիմադրելու փորձութիւնը յանձն առնել (*)։

Սակայն Թագուհին, Սելէն, իր ամուսնէն աւելի ջղուտ հանդիսացաւ, քանզի ան պաշարուած քաղաքներու և բերդերու պաշտպանութիւնը կազմակերպեց ու գրեթէ տասներեք տարի այս ցրուած ուժերու դիմադրութեան ողնայարը եղաւ։

Այս կինը հետաքրքրական, արկածախնդիր և յամառ փառասիրութեամբ թրծուած անձ մ'եղած պէտք է ըլլի։ Եւ հաւանաբար Սելեւկեան ընտանիքի վէճերու մէջ իր ցուցադրած արտակարգ և խելայեղ մանիակութիւնը՝ կ'ամրապնդէր նաեւ թշնամիին դէմ իր եռանդը, միակ նպատակ ունենալով երկիրն ու արքունիքը միանգամընդմիշտ իր ձեռքերուն մէջ առնել։ Սելէն ամուսնացաւ իր եղբօր հետ, որ ատենօք իր քրոջ ամուսինը եղած էր և ձգուած անոր կողմէ։ Յետոյ մենք կը տեսնենք այս անհանդարտ էակը, որ արքայական ընտանիքի գրեթէ բոլոր էրիկ մարդիկը կ'իւրացնէ։ Ապպիանոս կծող ակնարկութեամբ կը գրէ այս կնոջ վերջին ամուսնոյն՝ Անտիոքոս Ժ. Եւսեբէսի մասին, որ Երկիւղած (Պիոս) մակդիրը կը կրէր։

«Սուրիացիները կը խորհին թէ որպէս արդիւնք իր երկիւղածութեան, ան ազատուեցաւ եղբօրորդւոյն՝ Սելեւկոսի իրեն դէմ սարքած մահափորձէն. այս պատճառաւ ալ ան՝ Երկիւղածն Անտիոքոս կոչուեցաւ։ Իրականին մէջ սակայն, ան կ'ազատուէր պոռնիկի մը կողմէ՝ որ իր գեղեցկութեան սիրահարած էր։ Ինձ կը թուի թէ Սուրիացիները հեգնական ոգիով մը այն մակդիրը տուին իրեն, քանզի այս Անտիոքոսը ամուսնացաւ Սելէնին հետ, որ նախապէս իր հօր՝ Կիզիկենէսի կինը եղած էր, և յետոյ իր հօրեղբօր

(*) Ապպիանոս, ԺԱ. 8, 48։

Կոխպոսին (Ծուռ-Քիթ) հետ ամուսնացաւ։ Ահա այսպէս արարքին համար էր որ աստուածային վրէժխնդրութիւնը հալածեց զինք և ան իր թագաւորութենէն վռնտուեցաւ Տիգրանի ձեռքով»։

Ապպիանոս կը մնայ յիշելու Թագուհիին ուրիշ մէկ ամուսինը, Անտիոքոս Թ. Եպիփանէս, Ծուռ-Քիթի որդիներէն մին, որ Եւսեբէսի կողմէ պարտութեան կը մատնուէր ու Որոնդէս գետի մէջ խեղդամահ կ'ըլլար։

Հակառակ իր ամուսնական վերիվայրումներուն, Սելէն տարիներով պիտի շարունակէր պայքարը Տիգրանի դէմ այնպիսի յամառութեամբ մը, որ կը յիշեցնէր արհամարհուած կնոջ մը կատաղութիւնը։ Կ'երեւի թէ հայ թագաւորը ամուսնական ակնարկ մը չէր ուղղած Թագուհիին։

Մենք պատեհութիւնը պիտի ունենանք դա՛րձեալ հանդիպելու Սելէնին և վերջին նայուածք մը նետելու՝ Տիգրանի հրամանաւ գլուխը կտրուելէ առաջ։

6.

Մէկը միւսի ետեւէ Սուրիոյ և Փիւնիկէի քաղաքներու մէջ Տիգրանի յաղթական արձանները կը բարձրանային։ Բերիա (Հալէպ), Ապամիա, Լաւոդիկի, Պէյրութ, Սիդոն և Տիւրոս։ Մինչ փառապանծ մայրաքաղաքին՝ Անտիոքի մէջ Տիգրանի մեծ զօրապետը՝ Մակադատ պիտի իշխէր երկրին որպէս հայ թագաւորի փոխարքան։

Սա փոքրիկ յաջողութիւն մը չէր։ Երբեմնի հզօր Սելեւկեան կայսրութիւնն էր որ վերջ կը գտնէր, և այդ ալ այն փոքրիկ ազգին կողմէ, որ առենօք Սելեւկեաններու հարկատու եղած էր։ Տիգրան և իր պալատականները վերյիշած պէտք է ըլլային, այն հանդիսաւոր ժամուն՝ երբ յաղթական մուտք կը գործէին Անտիոք՝ Արտաշէս թագաւորը, որ այս միեւնոյն Անտիոքը եկած էր որպէս պատերազմական գերի Սելեւկեան թագաւորի։

Մայրաքաղաքի մէկ հաստատութիւնը գրաւեց հայ արքային ուշադրութիւնը։ Այդ Սելեւկեան թագաւորներու փողերանոցն էր։ Տիգրան մեծ առատութեամբ իր դրամները կոխել տուաւ, և յոյն արուեստագէտներ որ Անտիոքեան թագաւորներու պատկերները անմահացուցած էին ոսկիի և արծաթի վրայ, այժմ միեւնոյն ճարտար մատներով կը փորագրէին Տիգրանի կիսադէմքը՝ հայկական գոհարակիր թագը գլխին։

Մետաղի վրայ յաւերժացուած փոքրիկ պատկերը բովանդակ պատմութիւնը կը ներկայացնէ աւելի՛ պերճախօս քան էջերով գրութիւն. Անտիոքը որպէս կին մը, Որոնդէսի ափին, յաղթականին ոտքերուն առջեւ ինկած...

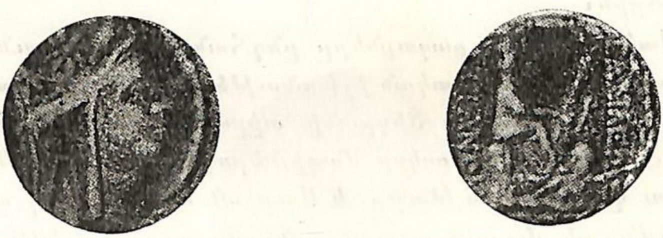

ՏԻԳՐԱՆ 83—69

Չորեքդրամեան, առաջին երեսը անդրին է, հայկական զարդարուն թագով։
Երկրորդ երեսը «Թագաւորին Տիգրանայ» ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ յունարէն մակագրութեամբ։ Պատկերը Անտիոքի *Տիւխէն* է *(բաղդի աստուածուհին)* նստած ժայռի վրայ՝ ոտքերուն տակ Որոնդէսի աստուածը։ Ժայռի եւ դաշտի վրայ՝ Փակագիրը (Monogramm)։

Հայ ժողովուրդի պատմութեան երկար ընթացքին առաջին և վերջին անգամ ըլլալով Հայաստան Միջերկրականեան տէրութիւն մը կը դառնար։ Եւ եթէ բարեբաստիկ ժամանակաշրջան մը վիճակուէր՝ հայ վաճառականը, իր բնատուր ուշիմութեամբ, մեծ ծովու ամէն կողմը հաստատուած վաճառաշահ գաղութներու շուկաներուն մէջ պիտի դառնար ոչ արհամարհելի ուժ մը։

Այս ժամանակաշրջանը սակայն պիտի գլացուէր մեծ Արքային և իր ժողովուրդին։

Տասնըչորս տարի տեւող հայկական գերիշխանութիւնը ձեռնարկէց Մակադատի վարչութեան տակ՝ Սուրիոյ ժողովուրդներուն կը պարգեւէր այնքա՛ն բաղձալի խաղաղութիւնը և վաճառականութեան ու առեւտուրի բարգաւաճումը։ Իսկ Յոյներ իրաւացիօրէն կրնային ինքզինքնին շնորհաւորել իրենց հայ Թագաւորի դատը ջատագովելուն համար։

Իրաւ է որ երկրի ամբողջական գրաւումը ժամանակ առաւ, քանզի հոս հոն, բերդերու և մէկ քանի պարսպապատ քաղաքներու մէջ ամրացած Սելեւկեան «Ազգայնականներ» հայ Թագաւորի աղեղնաձիգները զբաղեալ պահեցին և երբեմն ալ նոյնիսկ Տիգրանի ներկայութիւնը անհրաժեշտ դարձուցին։

Սակայն, մեծ քաղաքները ընդհանրապէս ընդունեցին և հպատակեցան հայկական իշխանութեան մինչեւ այն ատեն, տասնըչորրորդ տարին Տիգրանի տիրակալութեան, 69-ին Ն. Ք., երբ Աղէտը ոսկոր մագիլներովը կասեցուց մեծահամբաւ վեհապետին Թափը. և Սուրիան անգամ մ'ալ սկսաւ այն դժնդակ վայրէջքը, որ քանի մը տարուայ ընթացքին դժբաղդ երկիրը պիտի դարձնէր Հռովմի քաղաքական և մա՛նաւանդ տնտեսական բռնակալութեան մէկ անզօր վասալը, իսկ ժողովուրդի տառապեալ հոգին տրտում մխիթարութիւն մը պիտի ջանար գտնել յիշելով Տիգրանի գերիշխանութեան երջանիկ և բարեբաստիկ տարիները։

Սելեւկեան Թագաւորի պարտութեամբ՝ Տիգրան, որպէս յաղթականի պահանջ կը դնէր այն երկրամասերուն ալ՝ որ Անտիոքի արքունիքին հպատակ և հարկատու էին, այսինքն՝ Կոմմագէնը և Արեւելեան Կիլիկիան։

Այս պահանջին նպատակը հողամասերու գրաւումէն աւելի՝ քաղաքական հարուած մը տալ էր Կապադովկիոյ, որ Պարթեւաստանէն վերջ, Տիգրանի երկրորդ ոսոխն էր։ Կոմմագէնի և Արեւելեան Կիլիկիոյ հողերը Կապադովկիոյ հարաւային սահմանին ամբողջ երկայնքին կից էին։ Անգամ

մ՚որ Տիգրան ամբողջացնէր երկու երկիրներու նուաճումը և հայ բանակը զօրաւոր կայաններ հաստատէր սահմանի զանազան կէտերուն վրայ, այն ատեն Կապադովկիոյ անկախութիւնը մշտական վտանգի տակ պիտի ըլլար, չ՚ըսելու համար պատրական։

Ինչպէս Սուրիական քաղաքներ, նոյնպէս ալ Կոմմագէնի և Կիլիկիոյ յունաբնակ քաղաքները իրենց դռները բացին Արքայից Արքային առաջ։ Սամոսատ, Զէօկմա Օգուստա, Ատանա և Տարսոնը ընդունեցին հայ հեծելազունդերը։ Սօլին, Միջերկրականի վրայ նաւահանգիստ մը, դիմադրելուն, գրաւուեցաւ և աւարի տրուեցաւ (*)։

Մինչ Տիգրանի աստղը այս քանի մը յաղթապանծ տարիներու ընթացքին դէպի զենիթ կը հասնէր, անդին Արեւմուտքի մէջ, Միհրդատ Պոնտացին, Սիւլլայի կողմէ

ՄԻՀՐԴԱՏ ԵՒՊԱՏՈՐ

պարտուելէն և Տարտանոսի դաշինքէն վերջ, հիմա դա՛րձեալ պատերազմի բռնուեր էր Հռովմայեցիներու հետ։ Այս կռիւը սակայն, ինք չէր սկսած, քանզի տակաւին ինքզինքը չէր գտած իր կրած պարտութիւններէն։ Ուրիշ պատճառ մ՚ալ որ զինք պիտի զգուշացնէր կռուելէ, էր Սիւլլայի դիկտատոր հռչակուիլը Հռովմի մէջ։

Այս պատերազմը արդիւնք էր մէկ մարդու ընչաքաղց փառասիրութեան։ Փոքր Ասիան Հռովմայեցի զօրավարներու աչքին կը ներկայանար որպէս համբաւ և ոսկի որսալու երջանկաբեր կրկէս մը։ Քանի մը տարի հոն մնալով՝ անոնք

(*) Տիոն Կասսիոս ԼԶ. 37։

կրնային տուն վերադառնալ ծանրաբեռնուած ոսկիով և գանձերով, որոնք Փոքր Ասիական քաղաքներէ կողոպտած էին. քանզի բոլոր Հռովմէական գաւառներէն ամէնէն հարուստն էր Մերձաւոր Արեւելքը (*)։

Միւրէնա, զոր Սիւլլա Իտալիա մեկնելէ առաջ Ասիոյ գործերուն վերահսկիչ կարգած էր, անհամբեր կ'ուզէր գանձերու և փառքի իր բաժինը ապահովել. ուստի ինքնակամ պատերազմ յայտարարեց Միհրդատի դէմ, պատճառաբանելով թէ Պոնտոսի թագաւորը իր զօրքերը պահանջուած արագութեամբ չէր հեռացներ Կապադովկիայէն։

Միւրէնայի յոյսերը ի դերեւ ելան։ Թէեւ Սիւլլա անմիջապէս հրամայեց թշնամութիւնները դադրեցնել և հաւատարիմ մնալ Տարտանոսի դաշնագրի պայմաններուն, Միհրդատ արդէն ջախջախիչ պարտութեան մատներ էր զինք։

Տիգրան Սուրիոյ գրաւումը լրացուցած էր, երբ լուր բերին իր աներոջ Միւրէնայի վրայ տարած յաղթանակի, ինչպէս նաեւ Հռովմի և Պոնտոսի միջեւ խաղաղութեան վերահաստատման մասին։

Վերջապէս Արեւմտեան Ասիան խաղաղ էր. և Տիգրան միակ վեհապետն էր, որ ո՛չ միայն պարտութիւն չէր ճաշակած, այլ քանի մը տարուայ ընթացքին տէրը կը դառնար կայսրութեան մը, որ մէկէ աւելի թագաւորութիւններ կը պարունակէր և որը կը տարածուէր Միջերկրականէն մինչեւ Զակրոսի լեռնաշղթան, Կովկասէն մինչեւ Պաղեստին և Արաբական անապատները։

Տիգրան Արտաշատ վերադարձաւ՝ որպէս Արքայից Արքայ բազմազգի կայսրութեան մը։ Բաղդատմամբ միւս աշխարհակալներու՝ յաջողութիւնը իրեն եկած էր կեանքի յառաջացած տարիքին։ Վաթսուն տարեկանի մօտեցած էր, թէեւ տակաւին առոյգ։

Այժմ իր հասուն և փորձառու տարիներուն այլեւս սուրին տեղ մականը պէտք էր վեր առնէր, զինուորը տեղի տար վարչագէտին, և ընդարձակածաւալ տէրութեան տեւական վերակազմութեան նուիրուէր։

(*) 13 Կիկերոն, Վասն Մանիլիոյ։

Քանիներ մեծ Արքայի հետեւորդներէն խոհուն զարմանքով մը ջանացեր էին մէկէ աւելի հարցումներու պատասխանները գըտնել։

Արդեօք զինուորական աննախընթաց և արագ յաջողութեանց շարքը, զօրաւոր խմիչքի նման, պիտի չպրկէ՞ր թագաւորի նկարագրին լարերը։ Արդեօք անոնք պիտի կըրնայի՞ն դիմանալ այս գըլխիչ արբշռանքի ճնշման։ Ան պիտի կրնա՞ր իր իշխանութեան տակ ապրող ցեղերը ձուլել հզօր կայսրութեան մը մէջ։ Թագաւորը պիտի կրնա՞ր իր թագաժառանգին, իմացական և բանաստեղծական Արտաւազդին, փոխանցել պետական այս հսկայ կառուցուածքը՝ ամբողջ, ապահով և որպէս մի անբաժանելի միաւոր։

Երիտասարդ թագաժառանգին ուսումն ու կրթութիւնը Տիգրանին նախանձախնդիր հոգերէն գլխաւորը եղած էր, և Արտաւազդ յոյն դաստիարակներու ձեռքին տակ՝ ո՛չ միայն Հելլէն մշակոյթի հարստութիւնները իւրացուցած էր, այլ նաև իր գրական տաղանդով զարմանք պատճառած էր իր ուսուցիչներուն։ Անմահական թատերգութիւնները, պատմութիւններն ու ճառերը արքայական պարմանւոյն միտքը հրդեհեր էին և իր մշտարթուն տաղանդը արդէն կը լծուէր գրական ստեղծագործութեան։ Անոր գրած թատերախաղերը շատ չանցած՝ Փոքր Ասիոյ մեծ քաղաքներուն մէջ պիտի բեմադրուէին յոյն դերակատարներու կողմէ՝ տարիներով (*)։

Գալով իր երեք միւս որդիներու կրթութեան, զաւակներ՝ որ 93-էն վերջ ծնան իր երիտասարդ թագուհի Կլէօպատրայէն, Տիգրան մտահոգուելու պատճառ չունէր։ Միհրդատ Եւպատորի քմայքոտ դուստրը՝ յունական լաւ կրթութիւն ստացած ըլլալուն՝ պիտի կրնար կատարելապէս կրթել մանկիկները։

Եւ երբ այս երեք զաւակները մեծնային ... Ա՜հ, երբ անոնք երիտասարդ տարիքը հասնէին ...։

(*) Պլուտարքոս, Կրասոս, 33։

ԵՕԹԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆ

(80 — 69 Ն.Ք.)

Եւ խիզախեց կեանքի կոչել
իր բարձրամիտ խորհուրդներ:
ՀՈՄԵՐՈՍ, Իլիական, Գիրք Բ.

1.

Աշխարհակալական այս ընդարձակ գրաւումները այժմ կուգային Տիգրանին տաղանդը փորձաքարի ենթարկել։ Ռազմիկ Թագաւորին տեղ յայտնուելու էր կազմակերպող բարենորոգիչը։

Տասնըհինգ տարի առաջուան պզտիկ Թագաւորութիւնը, որ կարծես իր վտիտ անկախութիւնը կը շարունակէր Պարթեւ Արքայից Արքայի բարեհաճ թոյլտուութեամբ, հիմա շնորհիւ Տիգրանի ջանքերուն՝ իր նեղլիկ սահմանները ընդարձակած և տասնեակ մը կամ աւելի ազգեր հայկական գերիշխանութեան տակ բերած էր։

Այս մեծածաւալ պետութիւնը կա՛մ բաժան բաժան պիտի ըլլար, և կամ հսկայական փորձ մը կիրարկուելու էր անոր տեւականութիւնը ապահովելու՝ ո՛չ միայն բանակներու զօրութեամբ, այլ յեղափոխական այնպիսի բարենորոգումներով, որոնք սատար հանդիսանային այլազան և այլացեղ հպատակներէ միատարր ժողովուրդ մը կերտելու աշխատանքին։

Եթէ Տիգրան պատկանէր ասիական յաղթական միա-

պետները այն խումբին, որոնք ազատ փառասիրութեամբ և վայրագ անհատականութենէ մը խթանուած՝ արիւնի և Թշուառութեան ալիքներուն տակ ազգեր կը տրորէին, որոնց միակ ցանկութիւնն է բարբարոս գոհունակութեամբ իրենց յաղթանակի կարճ ժամը ըմբոշխնել, այդպիսի Թագաւորէ մը շինարարական գործ չէր կրնար ակնկալուիլ։ Փոթորիկ մ'էր եկաւ անցաւ, պիտի ըսուէր։

Տիգրան, սակայն, զինուորական յաղթանակներով իր գործը լրացած չհամարեց։ Ան անհամբեր հաստատամտութեամբ մը ձեռնարկեց իր կայսրութիւնը կազմակերպել։ Անոր առած քայլերը յաճախ կամայական էին և բռնազատիչ ձուլումի բնոյթը կը կրէին ու դժուար զանոնք նկատել աստիճանական և կանոնաւոր «Հայացում»ը այն ժողովուրդներուն, որոնց ուսին Թագաւորը իր լուծը դրած էր։

Թերևս իր այսպէս վերաբերմունքին գլխաւոր պատճառը ժամանակի անագորոյն ճնշումն էր։ Տիգրան երբ կայսրութեան մը տէր կը դառնար, այլևս ծեր էր, վաթսունը անցած։ Այնպիսի տարիք մը, երբ մահուան գաղափարը շարունակական յաճախումներով միտքը կը պղտորէ, և աճապարանքով վճիռներ կայացնելու և զանոնք նո՛յնքան արագութեամբ գործադրելու կը մղէ ալեւոր կամքը։

Իր անակնկալ մեծ յաջողութիւնները մեծ փոփոխութեան կ'ենթարկէին Թագաւորի անհատականութիւնը։ Ան բացարձակ միապետ մը կը դառնար, որ թէև իր նախարարներուն և իշխաններու խորհուրդին կ'ունկնդրէ, բայց կը գործէ մի՛միայն իր մտքի թելադրածին համեմատ։ Այս գրեթէ բռնապետական կամքը յատուկ լուծումներ կուտար այն բազմազան և կնճռոտ հարցերուն, որոնք իրար կը հրմշտկէին օրակարգի վրայ։ Արագօրէն մեծցած կայսրութեան մը քաղաքական և ընկերային խնդիրները անտարակոյս դժուարին ու բաղադրեալ հանգամանքներ կը ներկայացնէին, որոնց գոհացուցիչ լուծումը կը պահանջէր վարչագիտական բարձրագոյն տաղանդ։

Կրնանք պահ մը կանգ առնել և մելամաղձիկ խորհիլ

դաժութեամբ մը նկատել թէ, այն ամէն կտրական որոշումները՝ զորս Տիգրան կայացուց և երբեմն կամայական շտապով ու խստութեամբ գործադրեց, եթէ ընդգրկուած ըլլային շրջահայեաց դանդաղութեամբ մ՚որ բնականոն կերպով հասունցնէր և ընդհանուրին ընդունելի դարձնէր առնուած քայլերուն ինչ ինչ դժնդակ տրամադրութիւնները, այն ատեն, ամենայն հաւանականութեամբ՝ հայ կայսրութիւնը պիտի կրնար յաջողապէս դիմադրաւել Հռովմէական փոթորիկին, և այն Երախան որ քիչ վերջ Բեթլեհէմի մէջ պիտի ծնէր, պիտի մեծնար և ապրէր տիրապետութեանը տակ այն ժողովուրդին, որ աշխարհի բոլոր ազգերուն մէջ առաջինը պիտի ըլլար իր Խաչը շալկող։

Որպէս նախատիպար կայսրութեան կազմակերպման Տիգրան թերևս իր աչքին ունէր Աքեմենեան Պարսկաստանը։ Չորս հարիւր տարի շարունակող պարսկական ազդեցութիւնը հայ ընկերական, քաղաքային և կրօնական մարզերուն մէջ խոր ակօսներ բացած էր։ Նոյնիսկ պարսկական աստուածներ հայոց պաշտամունքի նախամեծար առարկայ էին և Անահիտ կը դառնար Հայ Պանթէոնի ամենասիրելի դիցուհին. «Մեծին Անահտայ տիկնոջ, որ է փառք ազգիս մերոյ և կեցուցիչ..., Որ է մայր ամենայն զգաստութեանց, բարերար ամենայն մարդկան բնութեան ... Որով կեայ և զկենդանութիւն կրէ երկիրն Հայոց»(*)։

Մէկը կը կարծէր թէ Կիւրոսի հիմնած կայսրութիւնը՝ որ աւելի քան երկու դար տևած էր, կրնար որպէս նմոյշ ծառայել Հայ մեծ թագաւորին։

Բայց Տիգրան իր կռնակը դարձուցած էր Արևելքին։ Արտաշէսեան իշխաններու մէջ՝ Տիգրան ամենէն աւելի տոգորուած էր դէպի Հելլէն քաղաքակրթութիւնը տածած համակրութեամբ։ Իր հելլէնասիրութիւնը աւելի խորունկ էր քան թէ մէկը կրնայ ակնկալել արևելեան միապետէ մը(**)։

Ցիրուի, Արտաշէս՝ հարստութեան հիմնադիրը, բարձր

(*) Ագաթանգեղոս։

(**) Մ. Ռոստովցեւ, էջ 856։

համար ունէր դէպի հելլէնական մշակոյթ, բայց իր ճիգերը զայն Հայաստանի մէջ տարածելու՝ շատ քիչ յաջողութիւն գտած էին։

Ան յունական աստուածները Հայաստան բերաւ, ընկերակցութեամբ յոյն քուրմերու։ Արտաշէս առաջադրած էր երկրի զանազան մասերուն մէջ հաստատել անոնց տաճարները։ Բայց ան հաշուի չէր առած հայ ժողովուրդի կասկածոտ անտարբերութիւնը և հայ հզօր քրմական դասու յամառ ընդդիմութիւնը։ Յոյն կրօնական պաշտօնեաներ մերժեցին Հայաստանի խորերը երթալ, և հուսկ ուրեմն փոքր ամբոխութեան դատապարտուեցաւ և Ողիմպոսեաններու թանկագին արձանները դրուեցան համբաւաւոր Անի ամրոցին մէջ (*)։

Մեծն Աղեքսանդրէ վերջ, Արեւմտեան Ասիոյ մէջ ծաւալող Յոյն քաղաքակրթութեան հոսանքը՝ հայ լեռնաշխարհէն ներս հազիւ թափանցեր էր։ Յոյն քաղաքներ, ինչպէս նաեւ Փոքր Ասիոյ մէջ Սելեւկեան թագաւորներու կողմէ շինուած բազմաթիւ Անտիոքիաներ և Սելեւկիաներ, որոնք այնքան սատար հանդիսացան այն գերազանց մշակոյթի տարածման, Հայաստանի մէջ գոյութիւն չունէին։ Հայերուն՝ Արեւմուտքի քաղաքակրթութիւնը ծանօթացնող գլխաւոր տարրերը եղած էին շրջիկ յոյն արուեստագէտներ և հայ քաղաքներու մէջ հաստատուած յոյն առեւտրականներու փոքրաթիւ գաղութներ։

Շատ քիչ բան գիտենք Տիգրանի յոյն մշակութային ասպարէզի մէջ ունեցած անձնական փորձառութեան և ուսումի մասին, որպէսզի կարենանք յստակ բացատրութիւն մը տալ իր այս նախասիրութեան։ Բայց գիտենք որ՝ ա՛յնքան զօրաւոր և խորունկ էր իր համակրութիւնը, որ իր ամենամեծ ընկերային բարենորոգման կորիզը կը կազմէր, այն է, կայսրութեան հելլէնացումը։

Այս այնպիսի կարեւոր յեղափոխական քայլ մ'էր, որ հայ ժողովուրդի ճակատագիրը դարերով պիտի կրէր անոր ճանաչելի դրոշմը։

(*) Մ. Խորենացի։

Տիգրան որոշած էր հայ միտքը դարձնել դէպի Արեւմուտք։ Ան կ'ուզէր Արեւելքի հետ իր կապերը խզել և հայ կեանքէն արմատախիլ ընել պարսկականութիւնը։

Եւ հայ ժողովուրդը, սերունդ սերունդի ետեւէ, միշտ հմայուած մնաց Արեւմուտքով, հոգ չէ թէ անպատմելի դժուարութիւններու ենթարկուեցաւ այդ երեսէն։ Ու մէկը՝ խառն զգացմունքներով ականջ կուտար ժողովրդական երգի մը յուսալի բառերուն, որ Հայերը աշխուժով կ'երգէին դեռ երէկ, քսաներորդ դարու սկզբնական օրերուն.

Արեւմուտքէն արեւ ծագեց,
Բաղդը բացեց Հայ ազգին :

2.

Այդ նպատակի իրագործման համար Թագաւորի ձեռնարկները յիշելէ առաջ պէտք է մեր ուշադրութիւնը դարձնենք անոր զուտ ազգային մարզի մէջ կատարած անօրինութեանց։

Որոշ էր որ, իր ծրագրած կայսրութեան կորիզը հայ ազգը պէտք էր ըլլար։ Բնակչութենէն միատարր ազգ մը ձուլելու հարցը, որ հարստութեան հիմնադիր Արտաշէսի գլխաւոր կնճիռը եղած էր, տակաւին կ'սպասէր իր լուծումին։ Այն դժուարութիւնները և խոչընդոտները որ Արտաշէսը շուարեցուցեր էին, իր մեծ թոռան՝ Տիգրանին ալ ճամբան կը խափանէին։

Այս խոչընդոտներու մեծագոյնն էր կիսանկախ ազնուականութիւնը. ա՛յլ բառով, նախարարութիւնները։

Այս աւատապետներէն ոմանք, շնորհիւ իրենց ընդարձակ կալուածներու՝ այնքան մը ուժեղ կը համարէին ինքզինքնին, որ ո՛եւէ ատեն կրնային սպառնալիք դառնալ հայրենիքի խաղաղութեան։ Անոնք իրենց կալուածներու սահմանին մէջ ամենակարող տիրապետներ էին։ Իսկ մէկ քանիները, որոնք երկար դարերու հնութիւն ունէին և ո-

րանց ժառանգական հողերը Հայաստանի մեծագոյն գաւառները կը պարունակէին, թագաւորական հեղինակութիւնը կրնային անգօսնել անվախ։

Պարսկական և Սելեւկեան գերիշխանութեան ժամանակաշրջանին, գրեթէ հինգ հարիւր տարի, այս ազնուականները անկախ գոյավիճակ մը վայելեր էին, որու պահպանութիւնը իրենց ամենամեծ հոգն էր։

Այն մէկէ՛ աւելի ծրագիրները՝ զորս Տիգրան իր թագաւորութեան առաջին քան տարիներուն ի գործ դրաւ, ցոյց կուտան այս հարցին արտակարգ դժուարութիւնը։

Սոյն ծրագիրներու ակնբախ յատկանիշներէն մին այն էր, որ յաճախ մէկը միւսը կը խաչաձեւէր։ Մինչ արքայական մէկ հրամանագիր կամ ձեռնարկ ազնուականները սիրաշահելու բնոյթ ունէր, մէկ ուրիշը տրակոնեան խստութեամբ անոնց դարաւոր առանձնաշնորհումները կոտրել կը ջանար։

Թագաւորի առաջին գործերէն մին եղաւ պաշտօններու ստեղծում նախարարական տուներու գլխաւորներուն համար։ Այսպիսով տէրութեան վարչական մեքենային մէջ կենսական ազդակներ կը դառնային։ Այս պաշտօններէն ոմանք պատուակալ պաշտօններ էին։

Համբաւաւոր այս ընտանիքներէն մի քանին յիշենք։ Բագրատունի, Արծրունի, Սիւնի, Գնդունի, Ռշտունի, Որդունի, Կաթմեան, Ապահունի, Գնունի, Մանաւազեան, Բզնունի եւայլն (*)։

Տիգրանէն հազար տարի վերջ, վերոյիշեալներէն առաջին երեքը՝ մրցակից թագաւորութիւնները պիտի ըլլային։

Այսպէս, արքան Բագրատունեաց ցեղին կը շնորհէր թագաւորը պսակելու պաշտօնը, ինչպէս նաեւ ադամանդակուռ գլխակապ կրելու իրաւունք։ Ռշտունին՝ բանակի հրամանատար, Գնդունին՝ արքունի հանդերձապետ, եւայլն (**)։

Ստեղծուած պաշտօններուն ամենապատասխանատու-

(*) Խորենացի, Բ. 8. 7, 3. 19:

(**) Խորենացի, Բ. 3. 7, 19:

ներէն էր սահմանապահ իշխաններունը։ Թուով չորս էին, համապատասխան հայրենիքի չորս կողմերուն։ Անոնք ճանչցուեցան Բդեշխ անունով, և գրեթէ միշտ թագաւորին կ'ընկերանային։ Թերեւս այս զգուշական քայլ մ'էր, որով ազնուականներու հզօրագոյնները միշտ Տիգրանի աչքին առաջ պիտի ըլլային։

Թագաւորը չտատամսեցաւ ստեղծելու պաշտօններ, որով անոնց պաշտօնատարները պէտք է ձգէին իրենց բնագաւառը և տեղափոխուէին այլուր։ Այսպէս՝ Ծոփաց Հայաստանի գրաւումէն վերջ, ան երկրին ամենաազդեցիկ ազնուականները փոխադրեց տէրութեան հիւսիսային գաւառները։

Անշուշտ կարելի չէր ակնկալել որ՝ նախարարներ Արքային այսպիսի կարգադրութիւնները սիրայօժար պիտի ընդունէին և համակերպէին։ Անոնցմէ փոքրամասնութիւն մը զայրացած էր Տիգրանի այս քայլերուն, բայց թագաւորի հզօր անհատականութիւնը, հռչակը և ժողովրդականութիւնը իրենց դաւադրական եռանդը կը պաղեցնէր և կ'ստիպէր զանոնք՝ հարկադրաբար սպասելու յարմար ժամուն։

Այդ ժամը պիտի գար։

Ազնուականներուն թիւը հարիւրէ աւելի ըլլալուն, ի հարկէ գրեթէ անկարելի էր անոնց ամէնուն համար պաշտօններ ստեղծել. մանաւանդ խաղաղութեան տարիներուն, երբ որսորդութիւն ու զանազան խաղեր իրենց գլխաւոր և սիրական զբաղումներն էին։

Կասկածոտ դէպի նախարարները, Տիգրանի յաջորդ քայլը բոլորովին հակառակն էր զանոնք սիրաշահելու սկզբունքին և իր խստութեամբ կրնար կարծուիլ թէ թագաւորը մարտահրաւէր կը կարդար դժգոհներուն՝ ասպարէզ գալու։

Արքայական այս նոր հրամանը կը պարտադրէր ազնուականներուն և անոնց ընտանիքներուն իրենց բնակութիւնը հաստատել քաղաքներու մէջ. աւելի ճիշդը՝ մասնաւոր քաղաքի մը մէջ, որուն շինութեան Տիգրան արդէն սկսած էր իր սովորական անդիմադրելի կորովով։ Իսկ սոյն հրամանի անսաստողներու ինչքերը պիտի գրաւուէր յարքունիս։

Տիգրանէն հինգ հարիւր տարի վերջ, ուրիշ հայ թագաւոր մը՝ Արշակ, այս միեւնոյն պատմութեան հակամէտ աւատապետներու հետ երկարատեւ պայքարի ընթացքին, որպէսզի արքայական թագի բզքտեալ հեղինակութիւնը կարենայ վերահաստատել, կ'որդեգրէր նման միջոց. քաղաք մը կառուցանել։ Սա՛ տարբերութեամբ որ Արշակ չպահանջեց ազնուականներէն որ հոն հաստատուին, ինչպէս Տիգրան կ'ընէր։ Ընդհակառակը։

Արշակի նպատակն էր ունենալ քաղաք մ'որ Հայաստանի քաղաքներուն ամենէն բազմամարդն ըլլայ։ Քաղաք մ'ուր մարդիկ երկրի ամէն կողմերէն յօժարակամ խուժէին, հրապուրուած թեթեւ տուրքերէ եւ արքայական ներումէ՝ ինչ ինչ յանցանքներու համար։ Այսպիսի հսկայ բազմութիւն մը որպէս իրեն նեցուկ՝ Արշակ կ'ակնկալէր ազնուականութեան զսպումի գործը դիւրացնել։ Սակայն անոնք կռահելով թագաւորի ձեռնարկին ծանրակշիռ բնոյթը, ապստամբեցան, եւ միացեալ ուժերով յարձակեցան նորակերտ քաղաքի վրայ եւ հիմնայատակ կործանեցին զայն։

3.

Հայ Արքայից Արքային կողմէ Տիգրանակերտ քաղաքի շինութիւնը սոսկական ունայնասիրութիւն մը գոհացնելու համար չէր։

Մեծ յաղթողներ, Աղեքսանդրի օրինակին հետեւելով, քաղաքներ կառուցանելը իրենց զօրութեան մէկ հզօր յատկանիշը նկատեցին։ Նոյնիսկ երկրորդական թագաւորներ՝ իրենց անունով քաղաքները՝ լաւագոյն միջոցը համարեցին ինքզինքնին յաւերժացնելու կամ իրենց միջակորեար փառքը բարձրացնելու։

Տիգրանին ալ հպարտ ինքնասիրութիւնը կրնար մեծ հաճոյքով դիտել նոր Նինուէի մը կամ Բաբելոնի մը բարձրանալը, որը պիտի կրէր իր անունը։ Բայց շատ աւելի լուրջ նկատումներ ծերունի արքան կը մղէին հսկայական այս ձեռնարկի գործադրման։

9

Իր թագաւորութեան դէպի հարաւ յանկարծ ընդարձակուիլը՝ մայրաքաղաք Արտաշատը՝ Կայսրութեան հիւսիսային սահմանին մօտ քաղաքի դիրքին կ'իջեցնէր։ Եւ տէրութեան վարչական գործերուն մէջ Կայսրութեան բազմաթիւ նահանգներուն հետ հաղորդակցութիւնը երկար ժամանակ կ'առնէր։

Արքայանիստ նոր քաղաքը պէտք էր զետեղուած ըլլալ այնպիսի կեդրոնական վայր մ'որ դիւրութիւններ ընծայէր նոր նուաճուած երկրամասերը աւելի մօտէն և արագօրէն հսկելու։

Ուրիշ պատճառ մը՝ զուտ քաղաքական էր։

Նոր ոստանը պիտի կառուցանէր նախապէս Պարթեւաստանի գերիշխանութեան տակ գտնուած գաւառի մը մէջ, և տեսակ մը շարունակական սպառնալիք մը պիտի հանդիսանար Տիգրանի գլխաւոր թշնամի Պարթեւաստանին։ Արշակունի արքունիքը այս պարսպապատ և անհարկու ամրութիւններով պաշտպանուած քաղաքին ռազմագիտական նշանակութիւնը բնաւ պիտի չանտեսէին, և դէպի Արեւմուտք անոնց կատարելիք զինուորական երթերուն զսպողական ազդակ մը պիտի ըլլար Տիգրանակերտը։

Միջանկեալ ըսենք թէ՝ երբ 77-ին, Ն.Ք., Տիգրան իր քաղաքի հիմնարկութեան սկսաւ, ան կրնար համարուիլ շնորհաւորական տարօրինակ ժեստ մը այն դողդոջուն ծերունիին, որ այդ միեւնոյն տարին պարթեւ գահը կը բարձրանար։ Արշակունի թագապահանջներու արիւնալի վէճը վերջապէս դադրած էր, և ութսունամեայ Սանատրուկ կը մագլցէր արքայական թագը։

Տիգրանի ուրիշ մէկ նպատակն ալ էր իր նոր քաղաքը դարձնել Հելլէն քաղաքակրթութեան կեդրոն մը։ Անապատի Աղեքսանդրիան, ուրմէ սոյն գերագոյն մշակոյթի ճաճանչները վերջ ի վերջոյ տարածուէին հայկական կայսրութեան ամէն մէկ անկիւնը։ Իր քաղաքը աւելի դերընտիր պիտի ըլլար քան համբաւաւոր Անտիոքը։ Եւ կարծես հելլէնական այս դրոշմը տալու համար էր, որ քաղաքը

կը շինուէր հետեւողութեամբ հին յունական Sinoikismosի հիմնագծին (*)։

Եւ վերջապէս կար նաեւ տնտեսական նկատումը, որը աւագ կարեւորութիւն կըներկայացնէր Թագաւորի որոշման մէջ։ Իր քաղաքը, բազմած Արեւելքէն Արեւմուտք երկարող կարաւանի ճանապարհին, պիտի դառնար առեւտրական եզական կեդրոն մը այդ աշխարհամասի մէջ։ Անոր բազմախուռն շուկաներուն մէջ Արեւելքի և Արեւմուտքի վաճառականներ, իրարու պիտի հանդիպէին։ Իսկ քաղաքը պիտի ծառայէր նաեւ տեսակ մը մաքսատուն՝ փոխանցիկ առեւտուրի և այդպիսով արքունի գանձին ապահովէր տարեկան խոշոր գումար մը (**)։

Տիգրան մտադիր չէր Արտաշատը որպէս մայրաքաղաք թողուլ, այլ ինչպէս Պարթեւաստանի մէջ, հո՛ս ալ երկու արքայանիստ քաղաքներ պիտի ըլլային։ Նոր քաղաքը պիտի ծառայէր որպէս ձմեռնային նստան։ Իսկ Արտաշատը, Արաքսի վրայի գեղեցիկ քաղաքը, «Հայ Կարկեդոնը», ըստ Լուկուլլոսի, պիտի շարունակէր ըլլալ պաշտօնական մայրաքաղաքը։

4.

78-ին, Ն.Ք., Սիւլլա մեռաւ։

Փոքր Ասիոյ մէջ իր անունը երկիւղ և յարգանք կը պարտադրէր։ Իսկ Իտալիա վերադարձէն վերջ, իր վարկը յաչս արեւելեան ազգերու աւելի բարձրացաւ՝ երբ Սիւլլա բռնապետեց իշխանութիւնը Հռոմի մէջ, ինքզինքը դիկտատոր հռչակել տուաւ և սարքեց արեան ճապաղիք մը, որու մէջ կորան իր թշնամիները և իր բարեկամներուն թշնամիները։

Սիւլլայի մահուան յաջորդող խառնաշփոթ շրջանը՝ Տիգրանը քաջալերեց գործադրութեան դնելու ծրագիր մ'որ ան անդադար կ'որոճար Տիգրանակերտի շինութեան՝ սկսելէն ի վեր։

Թագաւորը որոշած էր՝ որ իր նոր քաղաքին բնակչու-

(*) Ռոստովցեւ, էջ 856:

(**) Տես յաւելուած Տիգրանակերտ։

թեան մեծամասնութիւնը յոյներէ բաղկանայ։ Ան կը նայէր Եփրատէն անդին տարածուող Կապադովկիային, որուն քաղաքներուն մէջ յոյն բարգաւաճ գաղութներ կը գտնուէին։

Տիգրան թանկագին պատեհութիւնը եկած համարելով՝ իր հեծելագունդերը Կապադովկիա թափեց, անոր արեւելեան և հարաւային սահմաններու երկայնքին։

Արիոբարզան թագաւոր փախուստ տուաւ և Հռովմի ճամբան բռնեց, ուր Սելեւկեան արքայազուններ իրմէ առաջ փութացեր էին՝ դժկամակ Ծերակոյտի օժանդակութիւնը հայցելու։ Ներքին աւելի կարեւոր հարցերէ կլանուած Ծերակոյտը՝ խուլ ականջ պիտի ձեւացնէր Սելեւկեաններուն և Արիոբարզանին. և Տիգրան գիտէր այդ։

Տիգրան քաջալերուած, արագութեամբ և խստութեամբ շարժեցաւ։

Եղածին պատերազմ անունը չես կրնար տալ, որովհետեւ Կապադովկեան բանակը ո՛չ մէկ իրական դիմադրութիւն ցոյց տուաւ Տիգրանի ներխուժող գումարտակներուն։ Աւելի՝ զինուորական արշաւանք մ'էր, որուն միակ նպատակն էր Արքային որոշած զանգուածային տեղահանութեան ընթացք տալ։

Մին միւսի ետեւէ, տասնըերկու քաղաքներ, մէջն ըլլալով մայրաքաղաք՝ Մազական (Կեսարիա), ինկան հայ թագաւորին, և հայթայթեցին իրենց քօթանները։ Այսպիսով սկսաւ պատմութեան ամենավիթխարի տեղահանութիւններէն մին։ Երեք հարիւր հազար հոգի, շրջապատուած հայ նիզակակիրներու ջոկատներէն, ձգեցին իրենց տուներն ու շուկաները, և անոնց դժկամակ երկար կարաւանները ուղղուեցան դէպի արեւելք և հետզհետէ ողողեցին այն ճամբաները, որոնք Տիգրիսի ձախ ափին մօտ բարձրացող հայակերտ քաղաքին կ'առաջնորդէին (*)։

Միայն Կապադովկիան չէր որ կը զրկուէր ընտրեալ բազմութիւններէ, այլ Կիլիկիա, Սուրիա և Վերին Միջագետք իրենց բաժինները կը զրկէին Տիգրանակերտ։

Փառահեղ համեմատութիւններով ծրագրուած քաղաք

(*) Ապպիանոս ԺԲ. 64։ Ստրաբոն ԺԱ. 14. 15։

մ'էր Տիգրանին նորակառոյց ոստանը։ Տեղի ընտրութեան մէջ ալ՝ թագաւորը կարծես տրամաթիկ շեշտ մը կուտար. քանզի նա ընտրեց այն պզտիկ գիւղը՝ ուր տարիներ առաջ, Պարթեւաստանէ վերադարձին, Հայաստանի թագ ստացեր էր։ Իտէալ վայր մը, գրեթէ իր կայսրութեան կեդրոնին, ուր հայկական լեռներուն զառիվայրերը կուգային կը միանային Միկտոնեան Միջագետքի արգաւաբեր դաշտերուն։

Այս քաղաքը պէտք է գերազանցեր միւս բոլորը՝ մեծութեամբ, բնակչութեամբ և ապարանքներու ու պալատներու ակնապարար շարքով։ Շքեղութեան, առատութեան և հարըստութեան այնպիսի փայլուն համադրութիւն մ'որ՝ իր ակամայ բնակիչներու հոգիներէն վտարելու էր հայրենաբաղձութեան ամէն տրտում հետք։

Ու այս ո՛չ միայն օտարազգի բնակիչներու, այլ նաեւ հայ ազնուականութեան։

Թագաւորը իր նախարարները քաղաքին վարժեցնելու համար՝ շռայլ փարթամութեամբ մը անոնց ժամանցի և հաճոյքի միջոցներ ու վայրեր հայթայթեց։ Նման բոլոր բարձր դասակարգի և բազմահարուստ մարդկանց, երբ պատերազմ չկար, ժամանակը, ծանր կը ճնշէր այս ազնուականներու ուսերուն, եթէ ո՛չ գլուխներուն. միա՛կ հակադեղը հաճոյքն էր։

Տիգրան գիտնալով անոնց որսորդութեան սէրը, որուն ինքն ալ մոլի էր, ընդարձակածաւալ որսորդութեան մարգեր պատրաստել տուաւ քաղաքի շրջակաները։

Կորդուէնի վարպետները իշխանական պալատները շինեցին ինչպէս նաեւ արքունի ընտանիքի բազմաթիւ անդամներուն ապարանքները։ Անոնց ճարտարապետական հանճարը ի մասնաւորի կեդրոնացաւ Միջնաբերդին ու ատոր աշտարակին. և մինչ կ'աշխատէին այս ահագին կառուցուածքներուն վրայ, սոյն կերտողներու մտքի աչքերուն առջեւ բարձրացած ըլլալու էր պատկերը իրենց հայրենի ամրակառոյց քաղաք Պինակային, իր մէջ-մէջի երեք բերդերով, որ անառիկ կարծած էին, բայց որը ինկած էր հայկական գրոհին առաջ։

Մարգագետիններ, պարտէզներ և արուեստական լիճեր ճոխացուցին փայլուն ոստանը։ Իսկ ամենէն ուշ լմնցող շէնքերէն մին կ՚ըլլար արքայական թատրոնը, ուր կ՚ակընկալուէր բեմադրուած տեսնել յունական թատերգութեանց գլուխ գործոցները։

Հուսկ ուրեմն, քաղաքը կը պաշտպանուէր աշտարակաւոր պարիսպով մը, որուն վարի մասերը ա՛յնքան հաստ էին՝ որ բազմաթիւ ամբարանոցներ և ախոռներ շինուած էին մէջը(*)։

Սակայն, այս վիթխարի քաղաքին աստղը հորիզոնէն վեր պիտի չբարձրանար։ Այն որ մշտնջենականօրէն մնալու համար կը կառուցուէր, հազիւ եօթը տարի վերջ՝ պիտի իյնար և ծառայէր որպէս մերամաղձիկ յուշարարը մարդկային մեծութեան անիմանալի փոփոխականութեան։

Իր ընդարձակ կայսրութիւնը ի մի ձուլելու քաղաքականութեան գլխաւոր ազդակներէն մին ալ՝ էր զանազան ժողովուրդներու բռնի կամ կամաւոր տեղափոխութիւնը մէկ տեղէն ուրիշ վայր մը։ Կարծես կայսրութիւնը ահագին ճատրակի տախտակ մ՚էր և Տիգրան իր ծրագիրները գործադրելուն, չէր վարաներ արքայական հրամաններով հսկայական բազմութիւններ արմատախիլ ընել իրենց բնակավայրերէն և տանիլ հեռաւոր գաւառներ։ Իր սոյն շարժումները միայն Տիգրանակերտով չէր լմնար, քանզի տնտեսական և քաղաքական ուրիշ նպատակներ ալ կը հետապնդէր։

Այսպէս, զոր օրինակ, Տիգրան հարաւային Սուրիայէն մեծ թիւով հրեաներ տարաւ հիւսիս և զանոնք բնակեցուց Հայաստանի ամենահին քաղաքներէն Արմաւիրի մէջ և անոր շրջակաները (**). իսկ մէկ խոշոր մասն ալ Վան և ուրիշ հայկական քաղաքներ (***)։

Երբայեցիներուն համար այս տարագրութիւնը Բաբելոնի գերութեան չնմանեցաւ. քանզի անոնք անգամ մ՚ալ իրենց հայրենիքը չվերադարձան, նոյնիսկ Հայ Նաբուգոդոնոսորի մահէն վերջ. հուսկ ուրեմն մնալով Հայաստան՝ մէկէ աւելի քաղաքներու մէջ իրենց ճակատագիրը կապե-

(*) Ապպիանոս ԺԲ. 54։ (**) Խորենացի Բ. 14. 15։ (***) Փաւստոս Դ. 55։

ցին Հայ ժողովուրդի բանակին։ Ըստ Փաւստոս Բիւզանդի, որ չորրորդ դարուն Ե.Ք., գրեց իր Պատմութիւնը, այն հրեաներէն շատ շատեր քրիստոնէութիւն ընդուներ էին։

Ետոյ Տիգրան վերին Միջագետքի Թափառաշրջիկ Արաբ ցեղերը զսպեց, որոնք թէեւ առեւտրական որոշ կարողութեամբ օժտուած, սակայն ապրուստի իրենց գըլխաւոր աղբիւրը ըրած էին կարաւաններ կողոպտել, կամ ծանր հարկեր կորզել ա՛յն ապրանքներէն՝ որ իրենց հողերու մէջէն կը փոխադրուէին։ Այս վրանաբնակները գետերու յարմար անցքերուն կամ կամուրջներու գլխին տեսակ մը կամայական մաքսային դրութիւն հաստատեր էին։ Տիգրան մաքսի գործը օրէնքներով կանոնաւորեց և խիստ հսկողութեան տակ առնելով՝ արքունի գանձին տարեկան եկամուտի նոր աղբիւր մ'ապահովեց։ Իսկ Արաբներուն շատ շատերն ալ, որոնց առեւտրական ձիրքը Տիգրան կը գնահատէր, բնակեցուց Օսրոյէն (Ուրֆա) քաղաքի և Հայաստանի հարաւային սահմաններուն մերձակայ գաւառներուն մէջ։

5.

Այս անսովոր ձեռնարկները Տիգրան ի գլուխ կը հանէր հաստատամիտ բանակալի մը վճռականութեամբ և արագօրէն. այն հաւատքով թէ այս կերպով իր գերիշխանութեան տակ գտնուող ժողովուրդներէն պիտի կրնար ձուլել մէկ հզօր պետական մարմին, որ Արեւմտեան Ասիոյ յաճախակի պատերազմական փոթորիկներուն պիտի յաջողէր կուրծք տալ։

Սոյն գաղափարը իր խորհուրդներուն առանցքը կազմելուն, այդ իրագործելու իր բազմակողմանի ճիգերուն մէջ՝ Տիգրանի առած յաջորդ քայլը բոլոր նախկինները գլեց անցաւ՝ իր արմատական բնոյթով և յանդուգն գործադրութեամբ։

Սա հայ կեանքի մէջ աննախընթաց կրօնական հսկայ

բարենորոգում մ'էր։ Արքայից Արքան կարծես աստուածներուն հետ կը վարուէր ա՛յնպէս ինչպէս իր ազնուականներուն հետ և զանոնք քննութեան կը կանչէր, որպէսզի իւրաքանչիւրը իր արժանիքը ապացուցանէ։

Տիգրան կը ծրագրէր նոր Պանթէոն մը որուն աստուածները կայսրութեան ժողովուրդներուն, ի մասնաւորի Յոյներուն, հրապուրիչ և սիրելի ըլլային ու այս կերպով փութացնէին անոնց ձուլումը։

Արքային հրամանով ութ նոր աստուածներ կու գային բազմիլ Հայկական Պանթէոնը։ Ասոնցմէ եօթը՝ Յոյն աստուածներ էին, մէկը՝ Սուրիական։

Այսպիսով մեծ Զեւսը, Աթենաս, Արտեմիս, Հեփեստոս, Հերակլէս, Ապոլոն և Աֆրոդիտէ իրենց գահերը կը գրաւէին և բնիկ Հայ աստուածներու հետ միասնաբար կը պատրաստուէին նոր ժողովուրդի մը ճակատագրին հսկելու։ Ութերորդ աստուածը՝ Բարշամ, Տիգրան կը բերէր Սիւրիայէն, իր կայսրութեան հարաւէն եկած քօթային համար։

Եօթը Յոյն աստուածներ կը համապատասխանէին եօթ հայ դիքերու։ Զեւսը Արամազդն էր, Աթենաս՝ Նունէ, Արտեմիս՝ Անահիտ, Հեփեստոս՝ Միհր, Հերակլէս՝ Վահագն, Ապոլոն՝ Տիր և Աֆրոդիտ՝ Աստղիկ։ Իսկ Սուրիացին առանձինն էր։

Տիգրան Հայաստանի զանազան վայրերը ընտրեց որպէս սրբատեղի նո՛ր աստուածներու իւրաքանչիւրին։ Անի ամրոցը՝ Հայ արքաներու Ուէստմինիստրի Աբբայարանը՝ կ'ընդունէր Զեւսը։ Թիլ աւանի մէջ կը բարձրանար Աթենասի տաճարը։ Արտեմիսի կը յատկացուէր Երիզան, որ բովանդակ Մերձաւոր Արեւելքի մէջ համբաւաւոր էր Անահիտի զուտ ոսկիէ շինուած արձանով։ Հեփեստոսի մեհեանը՝ Բագայառինջ։ Բարշամ՝ Թորդանի մէջ։ Իսկ Աֆրոդիտ և Հերակլէս՝ երկուքը միասին՝ ամենայն վայելչութեամբ մէկ տաճար՝ կ'ունենային Աշտիշատի մէջ։ Ապոլոնի սրբարանը կը պահպանէր Արտաշատ առաջնորդող զինուորական պողոտան։ Մինչ գեղեցիկ մայրաքաղաքին մէջ առանձինն և ամենազօր կ'իշխէր Անահիտ (*)։

(*) Խորենացի, Բ. 14։

Յոյն աստուածներու հետ միասին Հայաստան կուգային նաեւ անոնց իւրաքանչիւրին քուրմերը, զորս Տիգրան հրաւիրած էր։ Թագաւորը կը յուսար որ այս աստուածներու ներկայութիւնը՝ իր բազմահազար Յոյն հպատակներուն համակրութիւնը դէպի Հայ գահը՝ պիտի զօրացնէր։ Մեծ Ողիմպոսեանները, որոնք Հայաստան բերուած էին ո՛չ որպէս պատերազմական գերիներ, այլ Կայսրութեան ճակատագիրը տնօրինողներ, որոնք հաւասարապէս կը պաշտուէին յաղթական թագաւորի և իր բնիկ ժողովուրդին կողմէ ալ։

Այս կրօնական մեծ յեղափոխութիւնը սակայն, թագաւորը դիւրութեամբ ի գլուխ չկրցաւ հանել։ Վահունի մեծ ընտանիքը, որ քրմապետութեան յոյժ կարեւոր և ազդեցիկ պաշտօնը ժառանգաբար կը վարէր, բուռն կերպով ընդդիմացաւ թագաւորին և ժողովուրդը գրգռեց անոր դէմ։ Տիգրանին քայլը սրբապղծութիւն հռչակուեցաւ, որով ո՛չ միայն օտար աստուածներ Հայաստան կը բերուէին, այլ այս օտարականներուն կը յանձնուէր Հայ ժողովուրդին կեանքը և ապագայ բարօրութիւնը։

Տիգրանին նախանձախնդրութիւնը դէպի իր բարենորոգումները, ի մասնաւորի այս մէկուն հանդէպ, լուրջ էր որ ան իր անընկճելի զայրոյթին զոհ կը դարձնէր Վահունիները։ Զանոնք կը զրկէր իրենց բարձր պաշտօնէն. իսկ անոնց բոլոր կալուածները կը գրաւէր յարքունիս։

Այսպիսով նորեկ աստուածները կը շահէին իրենց առաջին յաղթանակը։

Այնպէս կը թուէր թէ նոր Կայսրութիւնը կ'ուղղուէր դէպի բարեյաջող ապագայ։

Բոլոր նշանները նպաստաւոր էին։ Առատութիւն և հարստութիւն կը ժպտէին Հայաստանի։ Բերդեր և ամրոցներ, որոնք թագաւորին կը ծառայէին որպէս շտեմարան և գանձարան, բազմապատկուած էին, լի՛քը պաշարով և ոսկիով։

Տիգրանի համբաւը և բախտը դէպի զենիթ կը սուրային ապշեցուցիչ արագութեամբ։ Քսանըհինգ տարուայ ընթացքին, ան ո՛չ մէկ պարտութիւն կրած էր, իսկ իր յաղթականի

վարկը նոր քա՛յլ մը կուտար իր ազգին անուան, որ այժմ Մերձաւոր Արեւելքի ամենամեծ պետութիւնը դարձած էր։

Այժմ որ իր կայսրութիւնը կարգի դրած էր՝ Տիգրան կ'ակնկալէր որ խաղաղութեան երկար ժամանակաշրջան մը՝ առիթ պիտի տար ամրապնդելու իր նոր տէրութիւնը։

Ան իրաւունք ունէր հաւատալու թէ այս հրաշագործ շրջանը պիտի ընծայուի իրեն։ Նա Հռոմի հետ ո՛եւէ վէճ չունէր. ո՛չ ալ ամենադոյզն նպատակը ունէր մասնակցելու Միհրդատ Պոնտացիի հակաիտալական սանձարձակ պոռթկումներուն։ Սելեւկեան սպառնալիքը դադրած էր գոյութիւն ունենալէ։ Կապադովկիոյ զօրութիւնը խուզուած էր։ Իսկ մեծ թշնամին, Պարթեւաստան, զառամած ծերունիի մը կողմէ կառավարուած և Տիգրանի հետ ոչ-յարձակողական դաշինք մը ստորագրած, երկար ատեն Հայաստանը առանձին պիտի ձգէր։

Սակայն, այս աներեւակայելի յաջողութիւնը Տիգրանին նկարագիրը կ'ենթարկէր փոփոխութեան։ Հպարտութեան, փառքի և պաշտամունքի գգլխիչ գինովը արբշիռ՝ Արքայից Արքան թոյլ կուտար որ միահեծան ինքնակալի մը բռնակալական քմահաճոյքը և փառասիրութիւնը խորունկ ակօսներ բանան իր բնութեան մէջ։

Իր հրապարակային ունկնդրութիւններն ու շքանցքը փառահեղ պերճանքի ապշեցուցիչ պատկերներ էին։ Անօրինակ շքեղութեան մթնոլորտ մը պարուրած էր զինք,

... Ուր փառահեղ Արեւելքը, ճոխ ձեռքերով
Արքաները կ'ողողէ ադամանդ եւ ոսկիով (*):

Հին պատմիչ Վելլիոս Պատէրքիւլոսի բառերով, Տիգրան այժմ՝ դարուն ամենամեծ թագաւորն էր (**)։ Արդեօք ո՞րքան երկար պիտի տեւէր այս պանծալի վերելքը։

Ա՜հ, իր Հայաստան բերած օտար աստուածները արդէն խրարու աչք կ'ընէին, և որպէս զբօսանք, կը դիտէին հիւսուիլը աղիտաբեր ոստայնի մը, որուն պիրկ թելերը պիտի դային կաշկանդել Արքայից Արքան։

(*) Միլտոն, Դրախտ Կորուստեալ, Գիրք Բ.
(**) Վ. Պատէրքիւլոս, Բ. 3:

ՈՒԹԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ԼՈՒԿՈՒԼԼՈՍ

(78 — 71 Ն.Ք.)

Աւելիին կը յանդգնի.
Իսկ իր միտքը, թէեւ անվախ,
Խիզախութեան կ'ըլլայ մենտոր,
Խոհեմաբար գործելու:
ՇԷՅՔՍՓԻՐ, Մակբէթ, Գ. 1

1.

«Կրակը մարած չէր, այլ մոխիրներու տակ կը քնանար»։

Այսպէս կ'արտայայտուէր Աւրելիոս Կոթա, մին երկու Կոնսուլներէն, երբ Անատոլուի վերեւ թեւածող պատերազմի ամպերուն խուլ դղրդիւնը Հռոմ կը հասնէր։

Ակնարկուած կրակը Պոնտոսի թագաւոր Միհրդատ Եւպատորն էր։

Բայց այս կրակը չէր քնանար, ընդհակառակը անոր մոխիրներու մէջէն կարծես նոր վառելանիւթ կը հաւաքէր և կ'սպասէր այն պատրուակին որ պիտի բոցավառէր զայն։

Միհրդատ՝ Սիւլլայի հետ 84-ին կնքած Տարտանոսի դաշինքը կը նկատէր քաղաքական յաղթանակ մը, և անհամբերութեամբ անոր վաւերացումը կը պահանջէր Ծերակոյտէն։ Այդ մարմինը սակայն, միշտ կը ձգձգէր։

Որքան ատեն որ Սիւլլան ողջ էր և կը շարունակէր մնալ Իտալիոյ դիկտատորը՝ Միհրդատ շատ ալ մտահոգուելու պատճառ չունէր, և կ'ակնկալէր որ վերջ ի վերջոյ Սիւլլայի ճնշման տակ դաշնագիրը պիտի վաւերացուէր։

Երբ 78-ին Սիւլլա մեռաւ, Միհրդատ վրդովուեցաւ։ Ան

անմիջապէս Հերակլէայէն պահանջեց դաշինքի վաւերացումը։ Պատասխանը մերժողական եղաւ։

Միհրդատի աչքին այս մերժումը չյայտարարուած պատերազմի համազօր բան մ'էր։ Ուստի կատաղի եռանդով ան վերստին լծուեցաւ պատերազմական պատրաստութեանց՝ հսկայական համեմատութիւններով։ Ան այլեւս ոեւէ պատրանք չէր սնուցաներ Հռովմէական բանակի գերադաս ուժի մասին։ Սուլլայէն կրած իր պարտութիւնները Թագաւորին աչքը բացեր էին իր ռազմամեքենայի պակասութիւններուն։ Նման ջախջախիչ պարտութիւններ յուսալքում պիտի պատճառէին ո՛եւէ ուրիշ նախաձեռնողի, բայց ո՛չ Միհրդատին։ Երբ խնդիրը Հռովմայեցիներու դէմ կռուելու գար, այս մարդուն ձախորդութիւնները կարծես ա՛լ աւելի կը հրահրէին իր հաստատամտութիւնը եւ «իր դժբաղդութիւնները անոր ոգին կը բարձրացնէին» (*)։

Թագաւորը որոշեց իր բանակը կազմակերպել Հռովմէականին հետեւողութեամբ։ Ան բանակցութեան մտաւ Քինտոս Սերտորիոսի հետ՝ որ Սպանիա կը գտնուէր։

Սերտորիոս Հռովմէական բանակի պաշտօնեայ եղած էր։ Ան տեսած էր թէ ինչպէս Հռովմայեցիներ՝ Սպանիոյ ժողովուրդը անփորձ բանակային շահագործումի կ'ենթարկէին եւ բնիկներու կողմէ ամենաթեթեւ բողոք մը կամ ընդդիմադրութիւն մը կոտորածով կը պատժէին։ Սերտորիոս ապստամբած էր. եւ Սպանիացիներէ կազմած բանակով քանի մը անգամ յաղթած էր Հռովմայեցիներուն։

Երբ 76-ին՝ Միհրդատի դեսպանները Սպանիա կը հասնէին, Սերտորիոս տակաւին կը շարունակէր կացութեան տէրը մնալ եւ իր զինուորական տաղանդով եւ յաջող ընդդիմութեամբ զբաղեալ կը պահէր ո՛չ միայն Մետելլոս Պիոսը, որուն քանիցս պարտութեան մատներ էր, այլ նաեւ երիտասարդ Պոմպէոսը։

Միհրդատի դեսպանները երկու Հռովմայեցի պաշտօնեաներ էին՝ Լուչիոս Ֆանիոս եւ Լուչիոս Մակիոս, որոնք

(*) Ֆլորոս, Գ. 5։

Հռովմէական բանակէն փախած էին և ապաստանած Պոնտոս։ Միհրդատ մեծ պատուով կ'ընդունէր բոլոր Հռովմայեցի զինուորականները, որոնք կա՛մ դժգոհութեան պատճառաւ կամ Միհրդատի ոսկիէն շլացած՝ կը լքէին իրենց գիրքերը և կ'անցնէին Միհրդատի կողմը (*)։

Միհրդատ և Սէրտորիոս դաշինք մը կը կնքէին, որով Պոնտոսի թագաւորը յանձն կ'առնէր Սպանիոյ ապստամբին տալու 4,000 տաղանդ (3,700,000 ոսկի) և քառասուն նաւ։ Ի փոխարէն Սէրտորիոս պիտի ճանչնար Միհրդատի դերիշխանութիւնը Բիւթանիոյ, Փաֆլակոնիոյ և Կապադովկիոյ վրայ. ինչպէս նաև կը համաձայնէր թագաւորին ղրկել Հռովմայեցի զօրապետ մը՝ միականին Մարկոս Մարիոս, որուն պաշտօնը պիտի ըլլար վերակազմել Պոնտական բանակները Հռովմէական լեգէոններու հետևողութեամբ (**)։

Ցետոյ Միհրդատ համաձայնութիւն գոյացուց ծովահէններու հետ, որպէսզի այս վերջինները ի շահ Պոնտոսի թագաւորին գործեն։ Բաշխերուած Միհրդատէն՝ այդ ծովահէնները Միջերկրականի առևտուրին և նաւագնացութեան կատարեալ պատուհաս դարձած էին՝ քանի մը տարուայ ընթացքին։ Հռովմէական նաւերը անոնց չարունակական յարձակմանց ենթարկուելուն՝ Հռովմի ուտեստեղէնի, այսինքն կեանքի գիծը, որ Արևելքի և Եգիպտոսի լիառատ շտեմարաններէն կուգար՝ կ'ենթարկուէր լուրջ վտանգի։

2.

Միհրդատեան այս հսկայական ծրագրի մա՛կ կնճռոտ կէտը՝ Նոր Արքայից Արքայ Տիգրանն էր։

Հարուստ, հզօր և քանի քանի երկիրներու արտադրութեանց տիրացած՝ հայ ծերունի թագաւորը մեծից

(*) Պլուտարքոս, Սէրտորիոս, ԻԴ. 3 5։
(**) » » ԻԴ. 3։

միանալ Միհրդատի Հռովմայեցիներուն դէմ մղելիք պատերազմին։

Տիգրան կլանուած էր իր ընկերային և կրօնական բարենորոգումներով։ Ան, ինչպէս միշտ, կը պնդէր թէ ինք Արեւմուտքի մեծ Հանրապետութեան հետ ոեւէ վէճ չունէր։ Ան ինչպէս Միհրդատը մերժած էր, նոյնպէս ալ իր երիտասարդ Թագուհի Կլէօպատրայի աղաչանքներուն մտիկ չէր ըներ։

Այս ալ մեծ յուսախաբութիւն մ'էր Միհրդատի համար, որ իր դուստրերը կը նկատէր մէկ մէկ թուղթերը իր քաղաքական բաղդախաղին։ Անոնք իրենց հօր ծրագիրներու յաջողութեան համար՝ ակամայ հարսեր կ'ըլլային և կ'երթային օտար արքունիքներ։ Այսօր Հայաստանի արքունիքը, վաղը Կիպրոս և Եգիպտոս, որոնց թագաւորները Միհրդատի փեսաները պիտի ըլլային՝ եթէ վերահաս ողբերգութիւնը յանկարծ չհարուածէր արքայական ընտանիքը։

Առանց յուսահատելու սակայն, Միհրդատ յամառօրէն կը հաւատար թէ Տիգրան տակաւին կրնայ սիրաշահուիլ՝ եթէ յարմար անձը մօտենայ իրեն։ Ուստի ան իր թագաւորութեան ամենախելացի անձը ղրկեց Արտաշատ՝ որպէս իր դեսպանը։ Սա մեծ առաւելութիւն և բարեփոխում մ'էր բաղդատմամբ նկարագիրը բծաւոր Կորդիոսի, որ տարիներ առաջ Հայ-Պոնտական առաջին դաշինքը յաջողցուցեր էր։

Նոր դեսպանը՝ Սեպսացի Մեթրոդորոս, մեծ արժանիքներով օժտուած անձնաւորութիւն մ'էր. փիլիսոփայ, հեղինակ և բազմակողմանի ուսումնական։ Շնորհիւ իր արտակարգ յիշողութեան՝ իր գիտութիւնը առաւելագոյն փայլ մը կ'ստանար։ Ան տէրն էր գրական ինքնայատուկ ոճի մը, որ իր ատենին մեծ ընդունելութիւն գտած էր։ Ան կը կոչուէր Թագաւորի հայրը (*)։

Ամենէն աւելի սակայն, ժողովուրդի մէջ Մեթրոդորոսի համբաւը հիմնուած էր իր արդարասիրութեան վրայ, և Միհրդատ ա՛յնքան բարձր գնահատած էր անոր արժանիքը, որ հակառակ Պոնտոսի բնիկ մը չըլլալուն՝ զայն կը կարգէր

(*) Պլուտարքոս, Լուկուլլոս, ԻԲ. 2:

երկրի Գերագոյն Դատաւորը, որուն վճիռը վերջնական էր և նո՛յնիսկ Թագաւորը չէր կրնար բեկանել զայն։

Այս տեսակ մէկը բնականաբար նախանձորդներ և թշնամիներ պիտի ունենար։ Անոնք իրեն դէմ դաւեր լարելու ետեւէն էին և Մեթրոդորոս կատարուածներուն վերահասու ըլլալուն՝ որոշեց ընդունիլ դէպի Հայաստան ապաքինութիւնը և ճամբայ ելաւ Արտաշատ (*)։

Իր անունն ու համբաւը քաջածանօթ էին Հայ Թագաւորին։

Երբ դեսպանը Միհրդատի անունով Տիգրանի օգնութիւնը ուզեց Հռոմի դէմ, հակառակ այն իրողութեան, որ Տիգրանի համար այն խնդիրը որոշուած և փակուած էր, ան՝ ի յարգանս դիմացինի տաղանդին՝ հարցուց·

«Մեթրոդորո՛ս, այս պարագային դուն ի՞նչ խորհուրդ կուտայիր ինծի»։

«Որպէս դեսպան պիտի խնդրէի որ ընդունիք, բայց որպէս ձեր խորհրդատուն պիտի խրատէի որ մերժէիք (**)։

Մեծ Դատաւորին այս պատասխանը խիստ յատկանշական է, մանաւանդ երբ նկատի առնենք՝ որ Մեթրոդորոսի դէպի Հռոմայեցիները տածած ատելութիւնը ա՛յնքան սաստիկ էր, որ ժողովուրդը Հռովմատեաց անունը տուած էր իրեն։

Սոյն պատասխանը կարեւոր էր նաեւ անո՛ր համար, որ փիլիսոփայ օրէնսդէտն՝ հայ Թագաւորի «Հռոմի-հետախաղաղութիւն» քաղաքականութեան ծանօթ ըլլալուն, կայունութեան և ապահովութեան համար անհրաժեշտ կը համարէր այդ·

Մեթրոդորոս ի մտի ունենալուն իր թշնամիներուն սադրանքները, այլեւս Սինոպ չվերադարձաւ։ Ան բնակութիւն հաստատեց Տիգրանի հելլենացած արքունիքին մէջ և իր ուսումնասիրութեան նիւթ դարձուց մեծ արքային անձը։ Տիգրանի անհատականութիւնը, նկարագիրը և ձեռք բե-

(*) Ստրաբոն ԺԳ. 1, 55։

(**) Պլուտարքոս, Լուկուլլոս, ԻԲ. 3։

րած յաջողութիւնները ա՛յնքան տպաւորեցին Մեթրոդորոսը, որ ան իր տաղանդը ի սպաս դրաւ և գրեց Հայ Արքայից Արքային կենսագրութիւնը, De Rebus Tigranis։

Սոյն գիրքը Տիգրանի ամբողջական կենսագրութիւնը պիտի չըլլար, քանզի անոր մեծանուն հեղինակը՝ Միհրդատի հրամանով մահապատիժի պիտի ենթարկուէր Տիգրանի մահէն տասնըհինգ տարի առաջ։ Թէեւ անկատար, այսուամենայնիւ սոյն գիրքը ամենաարժէքաւոր ժամանակակից աղբիւրը պիտի ըլլար Տիգրանի և Հայ կեանքի մասին։

Դժբախտաբար, ան բոլորովին կորսուած է։

3.

Իր վիթխարի պատրաստութեանց թափը զօրանալուն՝ Միհրդատ սկսաւ պատրուակ որոնել։ Քաղաքականութեան ընթացքը այնքան դանդաղ էր այն ատեն, որ անիրաւ յարձակող մ'իսկ իր արժանապատուութեան չէր կրցներ առանց պատրուակի պատերազմ յայտարարել։

Եւ այս պարագային պատրուակը ակնկալուածէն աւելի շուտ եկաւ։

75-ին Բիւթանիոյ Թագաւորը մեռաւ։ Անշուշտ անսովոր բան մը չէր Թագաւորի մը մահը, բայց մահամերձ Նիկոմիտէս Գ.՝ ինքնակալի մը համար ապշեցուցիչ գործ մը կ'ընէր։

Ան իր կտակը պատրաստել տուած էր և յայտարարելով թէ ինք ժառանգորդ չունի, իր ամբողջ թագաւորութիւնը կը կտակէր Հռոմի։ Սատանայական արարք մ'էր այս։ Հռովմայեցիք, որոնք արդէն տէրն էին Պերկամոսի հարուստ թագաւորութեան, սիրով ընդունեցին կտակը և Ծիրակոյտը անմիջապէս Բիւթանիան հռչակեց Հռովմէական գաւառ մը։ Այսպիսով Հռովմէական Ասիոյ և Պոնտոսի միջեւ գտնուող անկախ իշխանութիւն մը կը վերնար։

Միհրդատ բողոքեց։ Ասով ալ չգոհացած՝ ան յայտ-

նէց որ Նիկոմիտէս իր Նիսա անունով կնոջմէն զաւակ մը ունէր և որքան ատեն որ ժառանգ մը կար, անարդար կտակը պէտք է մէկդի նետուէր և երիտասարդ արքայազունը թոյլատրուելու էր իշխելու։

Հռոմ մերժեց։ Արդիւնքը եղաւ պատերազմ։

Պոնտական բանակները, հարիւր քսան հազար հետեւակ և տասներկու հազար ձիաւոր, առաջին գրոհով ամէն դիմադրութիւն խորտակեցին։ Անգամ մ'ալ Միհրդատ հռչակուեցաւ Փոքր Ասիոյ ազատարարը։

ՄԻՀՐԴԱՏ ԵՒՊԱՏՈՐԻ ԴՐԱՄԸ

Հռովմայեցի հարկահաւաքներն ու վաշխառուները ա՛յնքան անագորոյն կեղեքումի ենթարկած էին բնիկները, որ անոնք սիրով ընդառաջ պիտի երթային մէկուն, որ զիրենք ազատելու փորձ մը կ'ընէր անտեսական այս ահռելի կողոպուտէն։

Որպէս օրինակ այս անսիրտ բեռան, կրնանք յիշել պատերազմական տուգանքը որ Սիւլլան պարտադրեց Ասիական նահանգներուն։ Տուգանքի սկզբնական գումարը քսան հազար տաղանդ էր (աւելի քան 18,000,000 տոլար)։ Ժողովուրդը այս գումարին երկու անգամը արդէն վճարած էր, բայց հարկահաւաքները իրենց տոկոսի դիւային հաշուապահութեամբ՝ տասը տարի վերջ նոյն գումարը բարձրացուցած էին հարիւր քսան հազար տաղանդի։

Միհրդատ իր առաջին յաղթանակներէն արբշիռ՝ թերևս կարևորութիւն իսկ չտուաւ երիտասարդ Հռովմայեցի զինուորականին, երեսունըեօթը տարեկան, որ իրեն դէմ պիտի

կռուէր։ Զօրավարին անունը Լուկիոս Լուկուլլոս էր, և ան մեծ ճիգով միայն յաջողած էր ձեռք ձգել Փոքր Ասիական լէգէոններու հրամանատարութիւնը։

4.

Քանի որ Լուկուլլոս Տիգրանի քաղաքական կեանքին մէջ կարեւոր դեր մը պիտի խաղայ, մօտէն ծանօթանանք իրեն։

Լուկուլլոս Սիւլլային հետ Ասիա եկած էր որպէս վերջնոյն ելեւմտից պաշտօնեան։ Յոյն և Լատին ուսմանց նուիրուած լուրջ երիտասարդ մ'էր, որ հաւատարմութեամբ ծառայեց Սիւլլային։ Բնաւորութեամբ մեղմ էր և յարատեւող. սակայն այս երկու յատկութիւնները հետագային պիտի կորսուէին։

Առաջին Միհրդատեան պատերազմներուն՝ ան աչքառու գործօն դեր ունեցաւ, և Սիւլլային համար նաւատորմիղ մը ճարեց՝ ճամբորդելով արեւելեան Միջերկրականի շուրջ գտնուող մէկ երկրէն միւսը։

Սիւլլայի Հռոմ մեկնելէն վերջ՝ Լուկուլլոս չորս տարի եւս Փոքր Ասիա մնաց։

Ան կը հաւատար թէ ինք Հռոմի գալիք զինուորական առաջնորդը պիտի ըլլայ, և ոչ ոք իրեն վերելքին արգելք պիտի կրնայ հանդիսանալ, բացի Պոմպէոսէն. որ թէեւ իրմէ չորս տարի պզտիկ էր, բայց արդէն զինուորական փառաւոր վարկ մ'ապահոված էր ինքնիրեն։

Պոմպէոս քսանըհինգ չ'եղած, 83-ին, Սիւլլայէն ողջունուած էր Իմպէրատօր տիտղոսով։ Երկու տարի վերջ, 81-ին, Ափրիկէէն վերադառնալուն, ուր դիկտատորը զինք ղրկած էր Մարիուսեան կուսակցութեան պատկանողները ճզմելու, Սիւլլա իրեն կուտար ՄԵԾՆ պատուանունը։ Այժմ, երբ Միհրդատ կ'սկսէր իր մեծ յարձակողականին՝ Պոմպէոս Սպանիոյ մէջ Սէրտորիոսի դէմ կը կռուէր։

Այս երկու փառատենչիկ երիտասարդները, Լուկուլլոս և Պոմպէոս, մէկզմէկէ կը կասկածէին։ Բայց Սիւլլա մե-

ծապէս կը համակրէր Լուկուլլոսի և իր մահէն առաջ՝ ան Լուկուլլոսը կը գերադասէր Պոմպէոսին, որպէս օրինական պաշտպանը իր զաւկին՝ Ֆաւստոսին, իսկ որպէս յարգանքի ժեստ Լուկուլլոսի ուսմունքին, Սիւլլա անոր կը յանձնէր իր Յիշատակները խմբագրելու պաշտօնն ալ (*)։

Ակներեւ էր որ եթէ երբեք այս երկու երիտասարդներու ճամբաները խաչաձեւէին, անոնց հանդիպումը բարեկամական ըլլալէ շատ հեռու պիտի ըլլար։

Ու այդ պիտի պատահէր։

75-ին, Լուկուլլոս և Կոթտա այդ տարուայ համար Քօնսուլ նշանակուեցան։ Լուկուլլոսին յանձնուեցաւ Անդրալպեան Գաղղիոյ կառավարութիւնը (**)։

Այս պաշտօնը իրեն հաճելի չեկաւ՝ քանզի իր միտքն ու սիրտը Ասիական բանակներու հրամանատարութիւնը կը բաղձար ոեւէ բանէ աւելի։

Իր փափաքին հասնելու միակ ճամբան՝ քաղաքական մեքենայութիւններ լարելն էր։ Լուկուլլոս նմանօրինակ գործունէութեանց դեռ անվարժ էր, քաղաքական ասպարէզի խառնաշփոթ ու մանուածապատ մթնոլորտէն հեռու մնացած ըլլալով։

Բայց Հռովմէական լեգէոնները Միհրդատի դէմ առաջնորդելու բաղձանքը՝ որ ըստ օրէ՝ ա՛լ աւելի կ՛աճէր և կը վառէր իր մէջ։ Ան կը հաւատար թէ տրամաբանօրէն ինք միա՛կ անձն էր վարելու այն պատերազմը, քանզի Միհրդատեան առաջին կռիւներուն՝ գործօն մասնակցութիւն ունեցեր էր, իսկ վերջէն ալ չորս տարի Փոքր Ասիա մնացած։

Բաղդը կարծես ժպտաց իրեն։ Այն տարին որ ինք Քօնսուլ ընտրուեցաւ՝ Հռովմէական Կիլիկիոյ Կառավարիչը՝ Օկտաւիան մեռաւ (***)։ Ահաւասիկ պատեհութիւնը, մտածեց Լուկուլլոս։ Թէեւ Կիլիկիոյ պաշտօնին շատ կարեւորութիւն չէր տար, բայց հաշիւ կ՛ըներ. եթէ փոխանակ Գաղղիոյ՝

(*) Պլուտարքոս, Լուկուլլոս, Դ. 2։
(**) » » Ե. 1։
(***) » » Զ. 1։

Կիլիկեան իրեն յանձնուէր, Փոքր Ասիոյ մէջ իր ներկայութիւնը աւելի պիտի դիւրացնէր բանակի հրամանատարութիւնը ձեռք ձգելը։

Իւր մէջ արդէն կամաց կամաց կ'արթննար այն անսահման ընչաքաղցութիւնը և ոսկի դիզելու կիրքը, որ յաւիտեան իր անունին կցորդը պիտի ըլլար։ Իսկ ան ո՞ւր կրնար գոհացնել սոյն կիրքը քան Փոքր Ասիոյ մէջ, որ բոլոր Հռովմէական գաւառներէն ամենահարուստն էր։

Իրեն առատ ոսկի և մեծ փառք խոստացող այս պաշտօնին հեռանկարը այնքան գրաւեց զինք, որ Լուկուլլոս իր պահպանողական սովորութիւնները պահ մը մոռցած՝ շողոքորթի և հաճոյակատարի դերը ստանձնեց Կիլիկեան պաշտօնը իրեն ապահովելու համար։

Նախ ան պէտք էր սիրաշահէր Տրիբուն Կեթեկոսը, ամենակարող միջակութիւն մը Հռովմի մէջ։ Այս նպատակին հասնելու համար պէտք էր ապահովել Կեթեկոսի հոմանիին կողմնակցութիւնը։ Այս կինը, Պրասիա, Պլուտարքոսի վկայութեամբ, «հռչակաւոր էր գեղեցկութեամբ և իր սրամտութեամբ. բայց միւս բոլոր բաներու մէջ հասարակ պոռնիկէ աւելի բան մը չէր»։

Լուկուլլոս թանկագին նուէրներ ղրկեց Պրասիային և առատ գովասանքներ շռայլեց անոր հասցէին։ Կինը չափազանց ուրախացաւ և իր ծանօթներուն կը հպարտանար այսպիսի ծանրաբարոյ ազնուական մը իրեն հլացող ունենալուն համար։

Շատ չանցած ան Կիլիկիոյ կառավարիչ նշանակուեցաւ, և քիչ վերջն ալ, ինչպէս ճշդիւ հաշուած էր, Միհրդատի դէմ մղուելիք պատերազմին ընդհանուր հրամանատար կարգուեցաւ (*)։

Հռովմայեցի զօրավարներու աչքին Արեւելեան հրամանատարութեան հրապոյրը այնքան անդիմադրելի դառնալ սկսած էր որ, միւս Քօնսուլը, Կոթան, նոյնքա՛ն կը տենչար Փոքր Ասիոյ մէջ պաշտօն մը ձեռք բերելու։ Շնոր-

---

(*) Պլուտարքոս, Լուկուլլոս, Զ. 4։

հիւ ի գործ դրած դաւերու՝ ա՛ն ալ հրամանատարութիւն մը ապահովեց, թէև սահմանափակ իրաւասութեամբ։ Կոթային կը յանձնուէր նաւատորմիղ մը, հսկելու Մարմարային և պաշտպանելու Հռովմի նոր նահանգը՝ Բիւթանիան։

Լուկուլլոսի առաջին գործը եղաւ ժողովուրդի համատարած դժգոհութեան պատճառները մէջտեղէն վերցնել։ Ան խիստ օրէնքներով կանոնաւորեց պարտքի և տոկոսի վճարման մինչ այդ գործադրուած կամայական մեթոդները։ Անսաստող հարկահաւաքները և վաշխառուները սաստիկ պատիժներու ենթարկեց, և նոր հրամանատարը ամէն ջանք ի գործ դրաւ բնիկները ապահովցնելու՝ թէ իր պաշտօնավարութեան շրջանին՝ արդարութիւն պիտի գործադրուէր։

Կոթան, սակայն, անհամբեր և Միհրդատը ճզմելու պատիւը իւրացնելու նախանձախնդիր, Լուկուլլոսը կանխեց և յարձակեցաւ։ Բայց Պոնտոսի թագաւորէն պարտուեցաւ թէ՛ ծովու և թէ ցամաքի վրայ։

Այս յաջողութենէն քաջալերուած՝ Միհրդատ պաշարեց Կիզիկոսի նաւահանգիստը։ Լուկուլլոս իր կարգին Պոնտական բանակի պարէնաւորման ճամբաները խափանեց, որով Միհրդատ ստիպուած եղաւ պաշարումը վերցնել՝ իրեն աննպաստ պայմաններու տակ։

Նահանջը աղիտաբեր եղաւ Թագաւորին, քանզի Լուկուլլոսի լեգէոնները ինկան Միհրդատի բանակին վրայ և Սիւլլայէն աւելի արիւնալի պարտութեան մատնեցին զայն։

Կարծես ցամաքի վրայ կրած այս հարուածը չէր բաւեր, մեծ փոթորիկ մը ծովու վրայ՝ գրեթէ ամբողջութեամբ խորտակեց Պոնտական նաւատորմիղը, և Միհրդատ ծովահէններու պատկանող նաւով մը փախուստ տուաւ և Պոնտոսի Հերակլիա քաղաքը հասաւ, մազապուրծ ազատելով իր կեանքը (*)։

5.

Կիզիկոսի յաղթութենէն վերջ, Լուկուլլոս մտաւ Բիւթանիա և յետոյ Գաղատիա։ Ամէն ուր որ գնաց՝ առատ պա-

(*) Պլուտարքոս, Լուկուլլոս, ԺԳ. 3։

չար զտաւ։ Առաջին անգամ ըլլալով իր զինուորները սկսան բողոքել թէ հրամանատարը պէտք եղած արագութեամբ չէր հալածեր թշնամին, թէ ան զուր ժամանակ կը վատնէր գիւղեր և աւաններ գրաւելով, առանց դպնալու մեծ քաղաքներուն, որոնք եթէ յարձակումով գրաւէր՝ անհատնում կողոպուտ ձեռք պիտի ձգէին, և թէ նոյնիսկ շատ մը աւաններ անձնատուութեամբ կ'առնէր, փոխանակ յարձակումի, որով զինուորները կը զրկուէին զանոնք աւարի տալու պատեհութենէն։

Լուկուլլոս թէեւ իր զինուորներու հանդէպ պահպանողական հպարտ ազնուականի մը վերապահ անգոսանքն ունէր, այս պարագային նեղութիւն յանձն առաւ բացատրելու։

«Իմ ուզածս ճիշդ այդ է, և իմ բոլոր գործողութիւններուս նպատակն է որ Միհրդատ ուժ հաւաքէ, ըստ բաւականի ստուար բանակ մը ձեռք ձգէ, որպէսզի տեղ մը կանգ առնէ և մեզի հետ վճռական բախում մ'ունենայ, փոխանակ մեր առջեւէն միշտ փախչելու։

«Չէ՞ք տեսներ թէ ի՛նչ ընդարձակ անապատ և անսահման ամայութիւն կայ իրենց ետին։ Միթէ Կովկասը իր վիթխարի լեռնաշղթայով մօտ չէ՞, որ կրնայ ապաստան տալ իրեն և իրեն պէս բազմաթիւ թագաւորներու, որոնք մեզի հետ պատերազմելէ կը խուսափին։

«Կաբիրներու երկրէն միայն քանի մը օրուայ ճամբայ է Հայաստան, ուր Տիգրան՝ Արքայից Արքան, կ'իշխէ շրջապատուած այնպիսի ուժով մը որ Ասիան Պարթեւներու ձեռքէն խլեց, Յունական գաղութներ Մարաստան տարաւ, Սուրիան և Պաղեստինը նուաճեց, Սելեւկեանները կ'սպաննէ և անոնց կիներն ու աղջիկները գերի կը տանի։ Այս թագաւորը ազգականական կապով մօտ է Միհրդատին. այս վերջինին փեսան է։ Երբ Միհրդատ պարտուած՝ որպէս աղերսարկու Տիգրանին դիմէ և օգնութիւն ուզէ, կը խորհի՞ք թէ Հայը զինք անտես պիտի առնէ։ Ինչո՞ւ ուրեմն պիտի աճապարենք՝ Միհրդատը իր հայրենիքէն դուրս քշելու և Տիգրանը մեզի դէմ հանելու վտանգը դիմագրաւենք՝ որուն համար ան

պարուակի կը նայի։ Եւ աւելի յարմար պատրուակ կրնա՞յ ըլլալ քան դժբաղդացած իր աներին օգնութեան հասնիլ։ Ուրեմն ի՞նչ պէտք կայ մեզի այս խնդիրը հասունցնելու և Միհրդատին իր չգիտցածը սորվեցնելու, անոր մատնանիշ ընելու թէ ո՛ւր զինակիցներ պէտք է փնտռէ, կամ զինք իր անձնական արժանապատուութեան հակառակ՝ մըխլու Տիգրանի բազուկներուն։ Լաւագոյն չէ՞ միթէ իրեն ժամանակ տալ որպէսզի ան թագաւորութեան սահմաններուն մէջ ուժ հաւաքէ, պատրաստութիւններ տեսնէ և մենք մեր առջեւ գտնենք Կոլքիսեանները, Տիպարէնները և Կապադովկիացիները, որոնք յաճախ պարտութեան մատնած ենք, քան թէ ճակատինք Մարերու և Հայերու՝ մեզի անծանօթ ուժերուն դիմաց»։ (*)

Միհրդատ կրկին անգամ ըլլալով, ի գին իր պարտութեան գիտցաւ Հռովմէական հետեւակազօրաց գերակշռութիւնը։ Թէեւ իր գումարտակները Իտալացի մարզիկներու յանձնուած էին, բայց Լէգէոններու տակտիկան կատարելապէս իւրացնելու չափ ժամանակ չէր ունեցած։ Նիկոմիտէս Դ.ը շատ կանուխ մեռած էր։

Մէկը միւսին ետեւէ Միհրդատին ամրոցները, որ թագաւորը առատ պաշար և գանձ ամբարած էր, Լուկուլլոսի ձեռքը կ'իյնային։ Յետոյ իր թագաւորութեան քաղաքները անձնատուր եղան թշնամիին կամ գրաւեցան անկէ։ Մայրաքաղաք Սինոպ, Հերակլիա, Ամասիա, իսկ երկար պաշարումէ վերջ հարուստ և ազնուական քաղաքը Ամասիս, որուն բնակչութիւնը մեծաւ մասամբ Աթէնքէն գաղթած յոյներ էին, կ'իյնային Լուկուլլոսի ձեռքը։

Նոյն ատեն Միհրդատ յաջողած էր նոր բանակ մը մը կազմել, 40,000 հետեւակ և 4,000 ձիաւոր։

Կաբիրայի մէջ երկու բանակները բախեցան և Լուկուլլոս ջախջախեց հապճէպով կազմուած Պոնտական բանակը ա՛յնքան վճռական կերպով, որ քիչ մնաց թագաւորը գերի իյնար Հռովմայեցիներու ձեռքը։

(*) Պլուտարքոս, Լուկուլլոս, ԺԴ. 4 6:

Այժմ դժբախտ թագաւորը խուճապահար փախուստի կը դիմէր։ Իւր թագաւորութիւնը կորսուած էր և իր անհաշիւ գանձերը Լուկուլլոս գրաւելով՝ իր անձին համար պահեց՝ առանց իր պաշտօնեաներուն և զինուորներուն բաժին հանելու։

6.

Յաղթական յաջողութիւններով լի այս երեք տարիները՝ Լուկուլլոսի նկարագիրը մեծ փոփոխութեան ենթարկեցին։

Ագահութիւնը, հարստութեան և պերճանքի անզուսպ տենչ մը պոռթկաց իր մէջ այժմ, որ բազմառատ Փոքր Ասիան իր առջեւն էր։ Այս ոսկի դիզելու կիրքը շուտով իր կարեւոր որոշումներուն մեծամասնութիւնը, եթէ ոչ ամէնը, պիտի կայացնէր։ Թէ՛ զինուորական և թէ քաղաքական ծանրակշիռ որոշումներ։ Այդ իրեն պիտի դրդէր անտես առնել Ծերակոյտի հրամանները, եթէ այդպէս ընելով ոսկի պիտի հոսէր իւր գանձարանին։

Այսպիսի անխրատ արարքի օրինակ կրնանք յիշել իւր Հայաստան արշաւելը։ Ան որ դեռ երէկ Տիգրանի հետ բախումէ կը զգուշանար, թէ՛ զինուորական պատճառներով և թէ Ծերակոյտէ նման հրաման մը չունենալուն, շուտով պատերազմը պիտի բռնադատէր Տիգրանին, որպէսզի պատեհութիւն ստեղծէ հարուստ Հայ աշխարհը աւարի տալու և կողոպտելու մայրաքաղաք Արտաշատը, զոր յատկանշականօրէն կոչեց «Հայ Կարկեդոն»։

Անգլիացի պատմաբան J. A. Froude, Լուկուլլոսի մասին կ'արտայայտուի ա՛յսպէս։

«Լուկուլլոսի վայրագ ագահութիւնը սքանչելի բան մ'ունէր իր սանձարձակութեան մէջ, և իւր յաղթանակներու միջոցին ան կը հաւաքէր և կը դիզէր մեծագոյն հարստութիւնը, որ մինչեւ այդ պատկանած ըլլար ոեւէ ազնուականի կամ հասարակ անձի... Ոչ մէկ բան ճողոպրե-

ցաւ իր ձեռքէն։ Ան ծախու հանած էր իւր բանակի մէջի պաշտօնները։ Տէրութեան գանձէն դրամ քաշեր էր պատերազմական ծախքերու համար։ Այս գումարին մէկ մասով պետական բարձրաստիճան պաշտօնեաներ կաշառած էր, որպէսզի իր հրամանատարութեան ժամանակաշրջանը երկարաձգուի սովորական պայմանաժամէն անդին, մնացած մասը տոկոսով շահարկութեան դրած էր իր անձին համար։ Ան կ'ապրէր կողոպտելով բարեկամ և թշնամի։ իրեն համար Միհրդատը պարտութեան մատնելը երկրորդական նպատակ մ'էր։ Մինակ մէկ հաստատուն նպատակ՝ որմէ երբեք չշեղեցաւ, էր ոսկի և գոհար դիզել (*)։»

Արտակարգ շռայլութեան այն համբաւը, որ պատմութեան մէջ իւր զինուորական գործունէութիւնը ստուերի մէջ պիտի ձգէր և գալիք սերունդներուն իր անունը հոմանիշ դարձնէր Սարդանապաղեան խնճոյքներու և փառամոլական ցոյցերու, այս համբաւը սկիզբ առաւ Փոքր Ասիոյ մէջ։

Միհրդատեան արշաւանքներու ատեն իր դիզած անբաւ հարստութիւնը և ասոր՝ հետագային Լուկուլլոսի կողմէ ծախսուելու և մսխումի կերպերը՝ ապշանք պիտի պատճառէին Իտալացիներուն։

Ամենաշռայլ ձեռքով՝ որ ոչ մէկ կաշկանդում կը ճանչնար, Լուկուլլոս հսկայական հարստութիւններ վատնեց փառայեղ ապարանքներ և զարմանահրաշ պարտէզներ շինելու, որոնք աննման և եզակի պիտի մնային մինչև Օգոստոս կայսեր օրերը, երբ պերճանքը նորաձևութեան կարգ անցաւ Հռոմի մէջ։

Լուկուլլոս Նափոլիի մօտ շէնքեր շինեց ծովու մէջ։ Կամ ցամաքի վրայ կառուցուած հմայիչ աւազաններու մէջի ձուկերուն համար ծովէն ջուր բերաւ լեռները փորելով։ Միսէնումի մէջ վիլլա մը գնելու համար կը վճարէր 1,500,000 տոլար։ Նշանաւոր էին Բինկեանի բլուրին վրայ կառուցանել տուած հոյակերտ սրահները, գրադա-

(*) J. A. Froude, Caesar, New York, 1912.

րանները, ճեմաւայրերը և պարտէզները, ինչպէս նաև Տուսկուլումի իր ընդարձակ կալուածներուն վրայի շքեղ զբօսարաններն ու պալատը։ Կամ ամբողջ Նիսիդա կղզին իրեն ամառանոց շինելը։

Իսկ իր հաճոյքները, իւրաքանչիւրին ծախսը փոքրիկ Թագաւորութեան մը տարեկան եկամուտին հաւասար։ Նոյնիսկ երբ առանձինն կը ճաշէր. «Ի՞նչ, չե՞ս գիտեր որ այս երեկոյ Լուկուլլոսը Լուկուլլոսի հետ կը ճաշէ», իր յանդիմանական բացագանչութիւնը սպասաւորի մը, որ կարծեր էր թէ որովհետև տէրը առանձինն պիտի ճաշէր՝ մեծածախս ճաշի մը պէտք չունէր։

«Հռովմէական հագուստով Քսերքսէսը» Պոմպէոսի այս սրամիտ ակնարկութիւնը՝ կրնայ Լուկուլլոսի երկրորդ շրջանը նկարագրել, և այդ ալ ոչ լիովին (*)։

Ի՜նչ անչափելի տարբերութիւն ա՛յս Լուկուլլոսի և երբեմնի Սիլլայի ելևմտից պաշտօնեայ՝ երիտասարդ Լուկուլլոսի միջև։ Համեստ երիտասարդը, որ Եգիպտոսի Թագաւոր՝ Պտղոմէոսի թանկարժէք և առատ նուէրները մերժեց. իսկ մեկնելու ատեն երբ Թագաւորը իրեն նուիրեց ոսկիով ագուցուած մեծարժէք զմրուխտ մը, որուն վրայ արքային պատկերը փորագրուած էր, Լուկուլլոս ակամայ ընդունեց զայն, վախնալով որ մերժումը կրնար Պտղոմէոսի կողմէ նկատուիլ որպէս անարգանք։

Լուկուլլոսի հրամանին տակ կռուող զինուորները սկսան դժգոհ արտայայտութիւններ և խիստ բողոքներ բառնալ իրենց հրամանատարի անյագ ագահութեան դէմ։ Անոնք բացէ ի բաց կ՚ամբաստանէին թէ Լուկուլլոս աւարի իրենց արդար բաժինը կը կողոպտէր և կ՚իւրացնէր։

Քանի քանի անգամներ այս վէթէրանները, որ բազմաթիւ պատերազմներու մասնակցեր էին, ականատես կ՚ըլլային կառքերու, ջորիներու և ուղտերու կարաւաններուն, բեռցած թանկագին առարկաներով և ոսկիով, որոնք կ՚երթային Հռովմ, մեծ մասամբ Լուկուլլոսի համար, և մաս մ՚ալ

(*) Վ. Պատէրկիւլոս, Բ. 33։

այն աշնուականներու, որոնք Լուկուլլոսի «կռնակ»ն էին մայրաքաղաքին մէջ։ Այս խորունկ դժգոհութիւն պատճառեց լէգէոնականներուն և անտարակոյս, հոգեբանական րոպէին տըրուած գրգռում մը զանոնք ապստամբութեան կրնար մղել(*)։

Լուկուլլոս կարեւորութիւն չէր տար դժգոհութեան մռլտուքներու, իսկ զինուորական կարգապահութեան դէմ կատարուած ամէն թերացում խստիւ կը պատժէր։ Այսպէս, ան յանցաւորները մինչեւ մէջքերը մերկացնել կուտար, անոնց գօտիները կ'առնէր և յետոյ խրամատներ փորել կուտար, մինչ կ'ստիպէր միւս զինուորները ականատես ըլլալ անոնց խայտառակութեան։ Այս իր սովորական պատիժն էր, կ'ըսէ Պլուտարքոս (**)։

Հակառակ իր զինուորական անվիճելի տաղանդին, Լուկուլլոս խստապահանջ և աններող տիսիպլին պարտադրող մ'էր, որ կը պահանջէր իր հրամաններու անմիջական գործադրումը։

Իսկ միւս կողմէ ան զրկուած էր անհատականութեան այն հրապուրիչ բարեմասնութենէն, որ առաջնորդ մը սիրելի կը դարձնէ իր մարդոց։ Լուկուլլոս «ընկերական» մարդ չէր։ Ան միշտ անջատ մնաց իր զինուորներէն, կարծես ջանք մ'ունէր որ իր և անոնց միջեւ խրամատ մը գոյութիւն ունենայ։ Անոր զինուորական մեծ յաջողութիւնները Լուկուլլոսի այս ժխտական յատկանիշները փոխանակ մեղմելու ա՛լ աւելի չեշտեցին (***)։

Երբ անխուսափելի ժամը վրայ հասաւ, և իր անձը, որպէս մարդոց առաջնորդի, փորձի կ'ենթարկուէր, արդէն շատ ուշ էր։

7.

Միհրդատի կացութիւնը յուսահատական էր։

Զարաչար պարտուած, թագաւորութիւնը թշնամիի ձեռքին, անկարելի էր ակնկալել որ խաղաղութեան այն դի-

(*) Պլուտարքոս, Լուկուլլոս, ԼԲ. 2, 3։
(**) » » ԺԵ 7։
(***) Տիոն Կասսիոս, ԼԶ. 16։

բամաշելի պայմանները զորս ատենօք Սիւլլայէն ձեռք ձգած էր, կրնար Լուկուլլոսէն առնել։ Այս պատերազմը Սիւլլայինէն շատ տարբեր է, քանզի այս անգամ ի՛ր իսկ հայրենիքը թշնամիի ոտքին կոխան եղած էր, իր ամրոցները գրաւուած, իր հարուստ քաղաքները կողոպտուած և ինքը, թագաւորը, փախստական դարձած։

Եւ այս բոլոր դժբաղդութիւնները տեղի կ'ունենային երեք տարիէ պակաս ժամանակամիջոցի մէջ։

71-ին, երբ Միհրդատ կը պատրաստուէր Կաբիրայի մօտ իր վերջին պատերազմին, Լուկուլլոս նոյն քաղաքի թագաւորական պալատին մէջ բնակութիւն հաստատած էր։

Իր պարտութեամբը ամէն բան կորսուած թուեցաւ Միհրդատի և այն մտածումը թէ ինք, Ասիոյ Աննիբալը, կրնայ թշնամիին ձեռքը իյնալ և տարուիլ Հռոմ՝ ուր կըրնար ըլլալ Լուկուլլոսի յաղթական շքանցքին գլխաւոր զարդը, շղթայակապ քաշկռտուած փողոցներու մէջէն, Իտալական ամբոխի անարգանքին և լուտանքներուն ենթակայ, իր աչքին ոչ մէկ աղէտ կրնար բաղդատուիլ այսպիսի ստորնացման անբացատրելի սարսափին։

Կաբիրայի ճակատամարտէն վերջ Միհրդատ, թէև Լուկուլլոսէ հալածուած, ժամանակ գտաւ մտածելու իր կիներուն և քոյրերուն մասին։ Վախնալով որ անոնք ատելի թշնամիին ձեռքը կրնան իյնալ, Միհրդատ իր ներքինին՝ Բաղիդէսը Փառնակիա ղրկեց և անոր հրամայեց արքայական ընտանիքի անդամները սպաննել։

Այս դժբաղդներէն չորս հատին ողբերգական վախճանը կրնանք հոս արձանագրել՝ մինչ անոնք դիմագրաւեցին իրենց կեանքի վերջին վայրկեանը։

Անոնցմէ երկուքը թագաւորին չամուսնացած քոյրերն էին, միւս երկուքը՝ անոր կիները։

Քոյրերը՝ Ռօքսանա և Ստատիրա։

Ռօքսանա թոյն խմելէ առաջ մեղադրանաց և հայհոյանքի տարափ մը թափեց եղբօրը հասցէին։ Մինչ Ստատիրան, ընդհակառակը, մեռաւ երախտագիտական բառեր արտասա-

նելով Միհրդատի հայեցին, որ իւր դժուարութեանց մէջ չէր մոռցած իրենց համար ազատ և պատուաւոր մահ մը հայթայթելու։

Թագուհիները՝ Պերիս և Մոնիմէ։

Երկուքն ալ Յոյներ։ Անոնք թագաւորի սիրականներն էին, մանաւանդ Մոնիմէն՝ որ բարձր կրթութիւն ստացած էր։

Իբր իր սիրոյ արտայայտութեան վերջին ժեստ մը՝ Միհրդատ ներքինիին պատուիրեց, որ անոնք իրե՛նք իսկ ընտրեն մահանալու կերպը։

Մոնիմէն ընտրեց գոհարակուռ գլխակապը, որ իւր թագուհիի գլուխը զարդարած էր։ Անով ջանաց ինքզինքը խեղդել, բայց այդ կտրեցաւ։ Մոնիմէ մէկդի շպրտեց կտորները և իւր վիզը երկարեց ներքինիի պատրաստ սուրին։

Պերէնիս ընտրեց թոյնը, սակայն բաւականչափ չխմելուն Բաղխդէս խեղդեց զայն (*)։

71-ի աշնան երբ Լուկուլլոս Տալորա քաղաքը հասաւ, իրեն տեղեկացուցին որ Միհրդատ չորս օր առաջ Հայաստան մտած էր (**)։

Հայկական սահմանէն ներս անցնելուն, Միհրդատ շուտափոյթ լուր ղրկեց Տիգրանին և անյապաղ օժանդակութիւն խնդրեց։

Տալորայի մէջ Լուկուլլոս վերլուծած պէտք է ըլլար այն մտքերը, զորս նախապէս իր զինուորներուն յայտնած էր.

«Երբ պարտուած Միհրդատ որպէս աղերսարկու ներկայանայ, կը խորհի՞ք թէ Տիգրան զինք պիտի անտեսէ և զէնք չբարձրացնէ անոր օգնելու։ Մի՞թէ սա յարմար պատրուակ մը չէ՞ Տիգրանին՝ մեզի հետ կռուելու»։

Պատասխանը պիտի չուշանար։

(*) Պլուտարքոս. Լուկուլլոս, ԺԸ. 2։
(**) » » ԺԹ. 1։

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ՆԵՏԵՐ ԻՐ ՓԵՏՈՒՐԷՆ

Ըստ լիբիական առածի,
Նետահար մի արծիւ,
Երբ նետը քննեց, ըսաւ.
Ափսո՜ս, ի՛մ իսկ փետուրէն շինուած նետը,
Ահա կուրծքս կը պատռէ:

ԷՍՔԻԼԷՍ, Հատուկտոր, 123

1.

Արքայից Արքայի ընտանեկան կեանքը կը ներկայացնէ դասական թատերգութեան մը հզօր և ազդու գծերը։

Հանճարեղ հեղինակ մը ինքզինքը պիտի շնորհաւորէր իր ստեղծագործութեան համար այսպիսի նիւթ մը ձեռք անցնելուն համար, նիւթ մ՚որ դեռ գեղարուեստականօրէն անմշակ վիճակի մէջ իսկ, կը ցոլացնէ յոյն ողբերգութեան մը ահազդու գեղեցկութիւնը։

Թէ հայ գրականութիւնը տակաւին զուրկ է նման գլուխ գործոցէ մը՝ բացատրելի է այն հանգամանքով, որ Մեծն Տիգրանի ամբողջական պատմութիւնը ցարդ գրի առնուած չէ։

Հայկական կայսրութեան մեծ վեհապետը, որուն խօսքը օրէնք էր իր բոլոր հպատակներուն համար, ի՛ր իսկ բազմանդամ ընտանիքի մէկ մասին վրայ ստուերային հեղինակութիւն մը միայն ունէր։ Տիգրան պատճառ մը չունէր կասկածելու՝ թէ իր ընտանեկան յարկին մէջ իրեն հանդէպ կասկածոտ վերաբերում ունեցող կրնար գտնուիլ։ Ան կը հաւատար թէ իր կամքը նոյնքան անժխտելի էր իր պալատին մէջ՝ որքան կայսրութեան ամէն մէկ անկիւնը։

Սակայն արքայի ընտանիքին մէկ մասին հաճոյակատար հնազանդութիւնը կարծես վարագոյր մ'էր, որուն ետեւ ողբերգական տեսիլ մը դանդաղօրէն կը դարբնուէր։ Դաւաճանական սադրանքը արդէն ներս մտած էր կայսերական պալատէն և իր տիրադաւ ծառայութեան կը կոչէր թագաւորին սիրելի և մերձաւոր անձերը։

Ընդհանրապէս, թագաւորական ընտանիքի մը անդամներուն միջեւ՝ վէճերու աւելի տեւող գլխաւոր պատճառը գահի յաջորդականութեան շուրջ կը դառնար։ Եգիպտոսի Պտղոմէոսեան և Սուրիոյ Սելեւկեան ընտանիքներուն մօտ՝ սա մշտագոյ հիւանդութեան մը բնոյթը ստացած էր, ուր նախանձոտ եղբայրը չէր վարաներ իր ոճրային սուրը խրելու թագակիր եղբօր կողին՝ ի խնդիր թագի։

Բայց հայ Արտաշիսեան Հարստութիւնը դեռ երիտասարդ էր, հազիւ երրորդ սերունդին կը գտնուէր և գահի յաջորդականութիւնը եղած էր կանոնաւոր ու առանց կագ ու կռուի։ Արտաշէսի ընտանիքի մէջ երէց որդին կը յաջորդէր հօրը։ Թագաժառանգ իշխանը կը մնար արքային մօտ, մինչ միւս զաւակները կա՛մ գլխաւոր քաղաքներու կառավարիչի պաշտօնը կ'ստանձնէին և կամ, եթէ նման պաշտօն չկար կամ չէր ուզուեր, որոշ գաւառ մը կը յատկացուէր որպէս անոնց բնակավայր (*)։ Այսպէս, Տիգրանի եղբայրը Գուրաս (Խուրս), կառավարիչն էր Վերին Միջագետքի՝ կարեւոր առեւտրական կեդրոն և զինուորական կայան՝ Մծբին քաղաքին (**)։

Թագաժառանգ Արտաւազդ իշխանը Տիգրանի զաւակն էր հայ թագուհիէ մը։ Ներա անունը չենք գիտեր, կրնայ ըլլալ Զօսիմա թագուհին էր, զոր Պոմպէոս Հռովմ տարաւ։

Արտաւազդի յաջորդութեան խնդիրն ո՛եւէ մէկուն կողմէ կասկածի չէր ենթարկուեր, և հզօր Արքան, ի մտի ունենալով իր յամառ Հելլենասիրութիւնը, երիտասարդ իշխանի կրթութեան, ի մասնաւորի յունական մշակոյթի

(*) Խորենացի, Բ. 8։
(**) Պլուտարքոս, Լուկուլլոս, ԼԲ. 4։

մէջ, մասնաւոր խնամք տարած էր։ Ան կը յուսար այս տաղանդաւոր և ուսումնական երիտասարդի մէջ գտնել ո՛չ միայն կարող յաջորդ մը, այլ նաեւ մէկը որ ի գլուխ պիտի հանէ Արքայից Արքայի մեծ և դժուարին ծրագիրը. Հայաստանի Արեւմտականացումը։

2.

Քաղաքական սոյն բազմորոշ հաշիւներու մէջ սակայն, Տիգրան նկատի չէր առած իր երիտասարդ Թագուհին Կղէօպատրան, Միհրդատի դուստրը։

Տիգրան մեծ սէր ունէր դէպի Կղէօպատրա, և Թագուհին գիտէր այդ։ Ան գիտէր նաեւ, որ իր հռչակաւոր ամուսինը իրմէ երեսուն տարի մեծ էր։ Երբ իր հայրը Միհրդատ, 71 թուին, Լուկուլլոսէ պարտուած, Հայաստանի սահմանը կ'անցնէր՝ Տիգրանէն ապաստան և օգնութիւն խնդրելու, Կղէօպատրա հազիւ 40 տարեկան էր, մինչ Տիգրան եօթանասուն։

Թագաւորին իրեն հանդէպ տածած սիրոյն քաջածանօթ, Կղէօպատրա հայ արքունիքի մէջ իրեն համար առանձնաշնորհեալ անկախ դիրք մը կ'ստեղծէր և աչալուրջ կերպով ալ կը պահպանէր զայդ։ Իրականին մէջ, իր դիրքը ստորադաս պէտք էր ըլլար գահաժառանգ իշխանի մօր դիրքին, բայց Կղէօպատրա արհամարհեց նման գաղափար մը։

Ան ինքնավստահ ոգւով տոգորուած կին մ'էր բարձր ուսմունքի տիրացած, կորովի իմացականութեամբ օժտուած խթանող փառասիրութեան մը կրակը միշտ բոցավառ իր կրծքին տակ։

Ինչ որ ամենէն ուշագրաւն է, ան կը բաժնէր իր հօր Միհրդատի աշխարհակալական ահագնադղորդ երազները, նո՛յնիսկ երբ տակաւին դեռատի աղջնակ մ'էր։ Իր հայրը Ասիոյ տէրը պիտի ըլլար, փառայեղ բաղադրութիւնը Դարեհի և Աղեքսանդրի, որոնց երկուքն ալ Միհրդատ հպարտու-

թեամբ իր նախնիքը կը դաւանէր։ Խանդավառ աղջիկը ո՛չ մի զոհողութեան առջեւ պիտի ընկրկէր, եթէ այդպիսով իր հօր երազները յաղթական իրականութիւն դառնային։ Նոյնիսկ եթէ նէ, տասնըհինգ տարեկանին, ստիպուէր երես դարձնել Անատոլեան արքունիքներու երիտասարդ իշխաններէն և երթար նստելու գիրկը մէկու մը՝ որ իր հօրմէն մեծ էր։

Արքայական պալատի մէջ Կղէօպատրա ինքն իր զատ արքունիքը հաստատեց։ Ան ինքզինքը շրջապատեց Յոյն մտաւորականներով և արուեստագէտներով։ Հելլենական կղզի մը, ուր ան կ'իշխէր միահեծան։ Գեղանի, երիտասարդ և հպարտ իշխանուհիի մը քմայքոտ կամայականութեամբ՝ Կղէօպատրա հոգ տարաւ իր այս փոքրիկ աշխարհի ինքնորոշ կղզիացումը պահելու, և բոլոր յոյն արուեստագէտներ, հոգ չէ թէ ինչ արժանիքի տէր, պալատի ընդունելութիւն կը գտնէին հոն։

Նոյնիսկ հռետոր Ամփիկրատէսի նման մեծամիտ մի սոփեստ, թափառաշրջիկ անձ մը, որ իր անտանելի եսապաշտութեան և ունայնամտութեան համար ի՛ր իսկ հայրենիքէն վտարուած էր, ինչպէս նաև ամէն քաղաքէ, ուր ի յարգանս իր ուսմունքին՝ ի սկզբան պատուով ապաստան տուեր էին իրեն։

Այս անձն ալ կ'ընդունուէր Կղէօպատրայէն։ Բայց այս մարդուկը կարծես մասնաւոր տաղանդ մ'ունէր ինքզինքը խոտելի դարձնելու այն ամէնուն, որոնց հետ յարաբերութեան կուգար, և շուտով միւս յոյները խուսափեցան իրեն հետ ո՛ևէ գործ ունենալէ. իսկ ան իր ազգակիցներու այս պօյքօթին պատասխանեց պատմութեան մէջ արձանագրուած առաջին սնունդի գործադուլով։ Անկէ ալ մեռաւ։ Բայց երիտասարդ թագուհին այս ինքնահաւան շառլաթանին փառաւոր յուղարկաւորութիւն մը սարքել տուաւ (*)։

3.

Ամուսնութեան յաջորդող քանի մը տարիներու ընթացքին՝ Կղէօպատրա Տիգրանին կը նուիրէր երեք մանչ

(*) Պլուտարքոս, Լուկուլլոս, ԻԲ. 5:

զաւակներ։ Գիտենք երիցագոյնին և երկրորդին անունները՝ Զարեհ և Կրտսեր Տիգրան։

Իր ծերունի ամուսնոյն դէպի զինք ցոյց տուած թոյլատու կողմնակցութիւնը՝ Կղէոպատրային գործելու ազատութիւն կուտար։ Այս ալ իր կարգին հետզհետէ անոր խորհուրդներուն կուտար աւելի խիզախ շեշտ մը։ Ան կը փորձուէր քաղաքական արկածախնդրութեան հետամուտ ըլլալու, և շնորհիւ Տիգրանի մայրաքաղաքէն երկարատեւ բացակայութիւններուն, փորձութիւնը ա՛լ աւելի գրաւիչ կը դառնար։ Ի մասնաւորի երբ կը տեսնէր իր հօր Միհրդատի մեծաշռինդ յաղթանակները և յետոյ ալ նոյնքան մեծաշռինդ պարտութիւնը։

Ի տես իր երեք մանչ զաւակներուն՝ Միհրդատի դըստեր փառատենչիկ գաղափարները յոյժ յանդուգն գոյն մը կ'առնային։ Այս յանկարծական երևոյթը իր երբեմնի կամայականութեանց վերջ կուտար և անոնց տեղ հզօր խորհուրդ մը յետ այնու իր կեանքին ուրոյն նպատակ մը կը հայթայթէր։ Սա մօր մը իր զաւակները յաջողած տեսնելու բնական փափաքէն աւելի բան մ'էր։

Ինչ որ այժմ կը կլանէր Կղէոպատրայի միտքն ու սիրտը էր՝ Հայկական Կայսրութիւնը լծուած տեսնել իր հօր Միհրդատի ռազմակառքին։

Անցեալին մէջ թագուհին լրջօրէն փորձած էր Տիգրանը համոզելու, որ իւրացնէ Միհրդատի հակահռովմէական քաղաքականութիւնը։ Սակայն իր բոլոր հնարամիտ ջանքերը ձախողեր էին։ Երբ խնդիրը պետական քաղաքականութեան կը վերաբերէր՝ Կղէոպատրայի քմայական խաղերը և հրապոյրը կը կորսնցնէին իրենց ազդեցութիւնը։ Տիգրանի որոշումը իր յախուռն աներէն անկախ գործելու՝ չափազանց զօրաւոր էր և կնոջ մը խորամանկութիւնը և արցունքը չէին որ պիտի մոլորեցնէին արքայական միտքը։

Իսկ այժմ Կղէոպատրայի երեք զաւակները կը մեծնային։

Այլեւս իրեն համար որոշ էր որ Միհրդատ յուսախաբ

եղած էր Տիգրանէն, և թէ իւր հօր փայփայած այն մեծ յոյսը թէ՝ օր մը պիտի կրնայ ձեռք անցնել իւր հայ դաշնակցի ընդարձակածաւալ կայսրութեան նիւթական և զինուորական աղբիւրները՝ այնպէս կը թուէր թէ օգը պիտի գտնէին։

Միհրդատ կ'զգար թէ ուրիշ պատճառ մ'ալ իր յոյսը անիրականանալի պիտի դարձնէր։ Տիգրան տիրացեր էր հսկայական զօրութեան մը, ան դարուն ամենամեծ թագաւորը եղած էր և անմտութիւն էր ակնկալել, որ ան քաղաքական տխմարութիւնը պիտի ունենար ուրիշ թագաւորի մը զօրացման և հարստացման սատար ըլլալու։

74-ին, Կղէօպատրա իզուր ջանացեր էր համոզել Տիգրանը որ միանայ իր հօր և միասին կռուին Հռովմէացիներու դէմ։

Երկու տարի վերջ, երբ Միհրդատ կը պարտուէր Լուկուլլոսէն, երիտասարդ թագուհին կրկին աղաչեր էր Տիգրանին, որպէսզի փոխէ իր դիրքը։ Ան կրկնած էր իր հօր փաստարկութիւնները թէ ագահ Հռովմէացիները՝ Միհրդատը ճզմելէ վերջ՝ պիտի յարձակէին հարուստ Հայաստանի վրայ։ Այս անգամ Կղէօպատրայի պաղատանքին շեշտը այնքան հզօր եղած էր, որ թագաւորը կը խոստանար նոր դաշնակցութեան մը մասին բանակցութիւններու մտնել՝ երբ պատեհ առիթը ներկայանայ (*)։

Սակայն թագուհիին այս փորձն ալ ապարդիւն մնաց։ Հռովմէացիներու հետ բախում չունենալու քաղաքականութիւնը, որուն Տիգրան հաւատարիմ մնացեր էր քանի տարի, ա՛յնքան այլեւս անխախտելի սկզբունքի համազօր բան մ'եղած էր Արքայի համար, որ ան դժկամակեցաւ շեղիլ իր ընտրած ճամբայէն։

Երբ Կղէօպատրա համոզուեցաւ որ Տիգրան անդրդուելի է, յանդուգն գաղափար մը կրակեց իր անհամբեր փառատենչութիւնը։ Եթէ Հայաստանի թագը կարելի ըլլա՞ր զետեղել իր զաւակի գլխին, իր երեք զաւակներէն որեւէ միոյն գլխին։ Ո՛րքան դժուարին էր, գրեթէ անկարելի։ Թագաժառանգ Արտաւազդի իրաւունքը ամենէն ճանչցը-

ուած էր և Կղէօպատրայի մեքենայութիւնները, որքան ալ ճարպիկութեամբ ի գործ դրուած, անզօր պիտի ըլլային գոյավիճակը փոխելու։

Անգամ մը որ Արտաւազդ գահը զրուէր՝ այլեւս Կղէօպատրա և իր երեք զաւակները յաւիտեան պիտի զըրկուէին։ Եւ երեւակայել թէ մահը կրնար ուէ րոպէ տանի՛լ ծերունի ինքնակալը։ Որքան մռա՛յլ թուեցաւ կացութիւնը Կղէօպատրայի. և իր զաւակները դեռ պատանեակներ էին։

Եթէ իր երէց զաւակ՝ Զարեհի քնացող փառասիրութիւնը հրահրուէր։ Ան կրնայ գահի թեկնածու համարել ինքզինքը և իրեն հետեւորդներ ու գաղափարակիցներ ճարել։ Ա՜հ, ճամբայ մը կարելի է գտնել եթէ միայն կամեցողութիւնը չ'ընկրկէր։

Հայաստանի աւատապետ իշխաններու մէջ, չհաշուելով Տիգրանէն դրուած երկիրներու դժգոհ աւագանին, կը գտնուէր փոքրամասնութիւն մը, որ գաղտնապէս հակառակ էր մեծ Արքային և ի սրտէ կը բաղձար փրկութեան ժամը։ Իրենց հակառակութեան պատճառները ի՛նչ ալ եղած ըլլային, այն իշխանները եկած էին մէ՛կ եզրակացութեան՝ թէ այլեւս Հայաստանի գահին փոփոխութեան վայրկեանը եկած էր։ Թագաւորը ալեւոր էր և որքան ծերանար՝ այնքան աւելի կը խստանար իր տրամադրութիւնը։

Կղէօպատրա վերահասու եղաւ այս թաքուն ընդդիմութեան։ Նա պատրաստ էր ժպտերես քաջալերութեան, և հետզհետէ քանիներ այդ իշխաններէն կ'այցելէին թագուհիին յարկաբաժինը, ուր Կղէօպատրայի կարեկից և խրախոյսով զեղուն ընդունելութիւնը թեւ պիտի տար անոնց յոյսերուն և սրէր իրենց զգոյշ խիզախութիւնը։

Պարագայ մը, որ մեծապէս կ'ամրապնդէր իրենց դեռ անկազմակերպ յանդգնութիւնը էր՝ Տիգրանին մայրաքաղաքէն երկարատեւ բացակայութիւնը։

Հակառակ իր յառաջացած տարիքին, Տիգրան տակաւին ըստ առաջնոյն գործի լծուած էր՝ ա՛նձնապէս վա-

րելով պետական գործերը։ Եւ ասոնք բազմապիսի էին։
Գրուեցաւ նահանգներէն մէյն կամ միւսին մէջ ապստամբ-
բութիւն մը, Տիգրանակերտի կառուցման հսկայական աշ-
խատանքները, հպատակ թագաւորներու քաղաքներէն և
բերդերէն ոմանց դժկամակութիւնը՝ հնազանդելու. Արքա-
յից Արքայի տնօրէնութեանց և քաղաքական ու վարչական
այլազան խնդիրներ։

Կղէօպատրա դժուարութիւն չունեցաւ իր երեք զա-
ւակներուն դիւրագրգիռ փառասիրութիւնը բոցավառելու։
Բաւական էր Զարեհի և իր եղբայրներուն պատմելու իր
հօր և անոնց մեծ հօր Միհրդատի պատմութիւնը։ Բանից
անոնց պատմած պէտք էր ըլլար խանդագրգիռ ոճով մը
այն զարմանալի քաջագործութիւնները, զորս Միհրդատ
կատարած էր դեռ երիտասարդ տարիներուն իսկ չհասած՝
թէ, ան տասներմէկ տարեկանին թագաւոր էր, և քանի՞ն
արդէն երկիրներու յաղթող աշխարհակալ մը։ Նոյնիսկ
պատանի Միհրդատի մասին ժողովուրդի մէջ շրջան ընող
պատմութիւնները ունէին հրապուրող և ներշնչող այնպի-
սի հզօր շեշտ մը, որ դեռատի իշխաններու հոգիներուն
մէջ կրակ կ'իյնար։

Անոնք բաղդատութեան դրին պատանի Միհրդատի
սխրագործութիւնները իրենց հօր՝ Տիգրանի անհետաքրքիր
երիտասարդ տարիներու և Պարթեւ արքունիքի մէջ պա-
տանդի անուր կեանքին հետ։ Եւ շնորհիւ Կղէօպատրայի՝
Զարեհի փառասիրութիւնը թեւեր առաւ։

Ա՜հ, եթէ պատեհութիւն ներկայանար իրեն...։

4.

Մեծ զգուշութեամբ դաւադրութիւն մը կազմակեր-
պուեցաւ Տիգրանի դէմ, և դաւադիր իշխանները իրենց
առաջնորդ ընտրեցին Զարեհը։ Իրենց գործողութիւնները
շարունակեցին ամենամեծ գաղտնապահութեամբ, քանզի

գիտէին որ Թագաւորի անհամար աչքերը և ականջները ամէն տեղ էին։ Անոնք կը գիտակցէին որ դաւադրութեան անժամանակ հրապարակումը, երբ տակաւին իրենք անպատրաստ էին ապստամբութեան դրօշը պարզելու, պիտի խեղդուէր իրե՛նց իսկ արիւնով։

Գաղտնապահութեան այս գաղափարը այնքան գերի-վէր էր իրենց մտքին մէջ, որ անոր ուսդ կարեւորութիւնը իւրաքանչիւրին տպաւորելու համար՝ դաւադիրները իրենց աջ ձեռքերէն արիւն հանեցին և խմեցին (*)։ Սարսափազդու արարողութիւն մը, որ պիտի ծառայէր որպէս մշտադոյ յուշարար։

Սակայն իրենց բոլոր մանրակրկիտ զգուշութիւնները ի դերև ելան։ Թագաւորի գործակալները արթուն էին և դաւը տակաւին չհասունցած հրապարակուեցաւ, որով դաւադիրներուն ուրիշ բան չէր մնար՝ բայց հապճեպով ապստամբութեան դիմել։

Ծերունի վեհապետին համար երկիւղալի փորձառութիւն մըն էր տեսնել ի՛ր իսկ զաւակը դաւադիրներու առաջնորդ։ Տիգրան անձամբ ղեկավարեց պատժական զօրախումբը և ապստամբութիւնը խեղդուեցաւ Զարեհի և իր բարեկամներու արեան մէջ։ Հօր ձեռքը հարուածեր էր զաւակին, և թագը կարծես ա՛լ աւելի ամուր կը կպէր ալեհեր գլխուն, որ այժմ կը կքէր մինչև այդ անծանօթ կսկծալի թախիծի մը ծանրութեան տակ։

Կ'ակնկալուէր որ Զարեհի ողբերգական վախճանը զգաստացուցիչ փրկարար ազդեցութիւն մը պիտի ունենայ իր երկու եղբայրներու վրայ։ Այդպէս չեղաւ։ Ընդհակառակը, իրենց եղբօր եղերական բաղդը կարծես ա՛լ աւելի հրահրեց իրենց վայրի փառասիրութիւնը։ Երկու եղբայրներ ապերասան յանդգնութեամբ նետուեցան Զարեհի հետեւած ճամբին։

Երկրորդ փորձը, աւելի ճիշդ պատահարը, անմիտ բան մ'էր։ Ծերունի Արքան որսի ելած էր, որը իր ամենասիրելի ժամանցն էր։ Երկու եղբայրներ ընկերացան իրեն։

(*) Ապպիանոս ԺԲ. 104։

Որոշ չէ թէ անունք ծրագիր մը մշակա՞ծ էին իրենց միջեւ։ Պարզ է սակայն որ՝ յաջորդող տեսարանի մէջ Կղէօպատրայի երկրորդ զաւակը անճարակ մէկը դուրս եկաւ, մինչ պզտիկը՝ Կրտսեր Տիգրան, կարծես ի յայտ բերաւ այն ձեռներէց և չարամիտ խորամանկութիւնը, որ տարիներ վերջ իր հօր և իր հայրենիքին դէմ արինալի դաւաճանական սադրանքներ պիտի հիւսէր։

Որսորդութեան պահուն թագաւորին ձին խրտչեցաւ և զինք վար նետեց։ Ծերունին նուաղեցաւ։ Երբ ուշքի եկաւ տեսաւ որ՝ արքայական խոյրը և թագակապը անհետացեր էին։ Կրտսեր Տիգրան մեծապէս յուզուած ցոյց տուաւ ինքզինքը իր հօր արկածին համար։ Ան դորովալի կարեկցութեամբ օգնեց թագաւորին ոտքի կանգնելու, և երբ Տիգրանի յուզմունքը հանդարտեցաւ՝ Կրտսերը իրեն հաղորդեց, որ իր եղբայրը խոյրն ու թագակապը գլխուն դնելով ինքզինքը Հայաստանի թագաւոր հռչակած էր։

Կրտսեր Տիգրանի վարմունքը, Շէյքսպիրի ողբերգութեան Եակօն կը յիշեցնէ։ Բայց Տիգրան, նման Օթէլլօի, միեւնոյն անխորհուրդ շայրոյթով ընդունեց տրուած տեղեկութիւնը։ Այնպէս թուեցաւ ծերունի Արքային թէ՝ Զարեհի դաւաճանութիւնը որ վերջնականապէս ճնշուած կը կարծէր՝ այժմ կրկին գլուխ կը բարձրացնէ ա՛լ աւելի յանդուգն փորձով։

Սարսափելի շայրոյթի մէկ վայրկեանին՝ ան հրամայեց իր զաւկին ձերբակալումը, և երբ երիտասարդը իր առջև բերուեցաւ՝ մահուան դատապարտեց զայն։

Կղէօպատրայի երկրորդ զաւկի արարքին պատճառած դառն կսկիծէն՝ Տիգրան գնաց միւս չափազանցութեան։ Ան յոյժ ուրախացաւ Կրտսեր Տիգրանի ցոյց տուած որդիական սիրալիր վարմունքէն և որպէս վարձատրութիւն, ինչպէս նաև դժգոհները սիրաշահելու քայլ մը, խորամանկ երիտասարդին պարգևեց Ծոփաց Հայաստանի փոխարքայական թագը։

Իր երկու զաւակներու դաւադիր փորձերէն դառնացած

Տիգրան՝ առաջին անգամ ըլլալով՝ լուրջ կասկած ունեցաւ որ Կլէօպատրայի և Միհրդատի մասը կար այս բոլորին մէջ։ Ծերունի վեհապետը տակաւին ինքզինքը չէր գտած այն ցնցումէն, որ ընտանեկան սոյն ողբերգութիւնը պատճառած էր իրեն, երբ Միհրդատի պատգամաւորները եկան յայտնելու, որ իրենց տէրը չարաչար պարտուած էր Լուկուլլոսէն և այժմ՝ Հայաստան ապաւինած՝ օգնութիւն կը խնդրէր Տիգրանէն։

Սա՝ Հայ Թագաւորը նեղ կացութեան մէջ կը դնէր։ Իր արտաքին քաղաքականութեան գլխաւոր սկզբունքը, Հռոմի դէմ պատերազմ չընել. աւելի քան քառորդ դար հաւատարիմ մնացած էր, այժմ վտանգի կ'ենթարկուէր։

Ան ստիպուած էր արագ որոշում մը տալ, քանզի Միհրդատ իր պետութեան սահմաններէն ներս կը գտնուէր։

Կար անձ մը, որ աւելի անհամբերութեամբ կ'սպասէր իմանալու թագաւորին այդ որոշումը քան դժբախտ Միհրդատը։

Այդ անձը Լուկուլլոսն էր։

ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ՊԱՐՏԱԴՐՈՒԱԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

(69 Ն. Ք.)

Ահաւասիկ սպառնագիրը. ա՛ռ, կարդա՛,
Գրաւ կը դնեմ, հոն բացախ եւ պղպեղ կայ։

ՇԷՅՔՍՓԻՐ, Տասներկրորդ Գիշեր, Գ. 4

1.

Փոքր Ասիոյ մէջ Հռովմայեցի զօրապետին ձեռք բերած յաջողութիւնը ապշեցուցիչ էր իր կատարելութեամբ։

Գրեթէ քառորդ դար, Միհրդատ Հռովմի կատաղի հակառակորդը եղած էր։ Անոր ձեռնարկները վիթխարի համեմատութիւններ կ'առնային։ Յաղթանակի պարագային ան չափազանց անագորոյն էր։ Իսկ պարտութեան պահուն անգամ՝ այս արտասովոր անձը երկիւղ կը ներշնչէր իր բոցավառ աշխուժութեամբ, որով անմիջապէս նոր և աւելի մեծ ուժ մը ձեռք ձգելու աշխատանքին կը լծուէր։ Կարծես ձախողութիւնը տեսակ մը շաղախ էր վերապնդելու իր կամքը, նման կայծքարի մէջ պահուած կրակին՝ որ միայն ծեծելով ի յայտ կու գայ։

Լուկուլլոս գերագոյն գոհունակութիւնը ունեցած պէտք էր ըլլար այսպիսի թշնամիին վրայ ջախջախիչ և վճռական յաղթանակ մը տարած ըլլալուն համար։ Իր նախորդներէն և ոչ մին, ո՛չ իսկ իր երևելի գլխաւորը՝ Սիւլլա, կարողացեր էր Պոնտոսի թագաւորութեան սահմաններէն ներս անցնիլ։ Այժմ ամբողջ Պոնտոսը Լուկուլլոսի լեգէոն-

ներուն ոտքի կոխան կ՚ըլլար։ Իսկ Միհրդատի Հայաստան փախուստը բովանդակ Անատոլուն կուտար Հռովմայեցիին։

Յաջողութեան գագաթնակէտին՝ Լուկուլլոսի փառատենչութիւնը արագօրէն կ՚ուռճանար։ Ան դեռ երիտասարդ էր, հազիւ քառասուն տարեկան, և արդէն պատմական հարուստ աշխարհամասի մը տէրը կը դառնար։

Այժմ իւր յաղթական արշաւը Եփրատէն անդին տանելու տենչը կը կլանէր զինք եւ կը տանջէր միտքը։ Բարեբաստիկ նման դիրքի մը մէջ գտնուող մէկու մը համար ինչպէս ինք, որ իր զինուորական տաղանդին կը միացնէր սանձարձակ վայրի ագահութիւն մը, նորանոր յաղթանակներու փորձութիւնը անդիմադրելի կը դառնէր։

Բայց փառքը որ իրը պիտի ըլլար որպէս յաղթողը դարու ամենամեծ թագաւորին՝ Տիգրանին, ինք պիտի տէր դառնար Արքայից Արքայի դիզած անբաւ հարըստութեան։ Եւ Լուկուլլոսին, «իր հարստութիւնը բազմապատկելու կիրքին գերի մը» (*), այս վերջին պարագան վճռական էր։ Թերեւս այս կէտի մասին խորհրդածելուն՝ նմանութեան եզրեր ալ գտած ըլլալու էր իր և մեծանուն Մակեդոնացիին միջեւ։ Թէեւ Լատին մը, ինքն ալ Աղեքսանդրի նման Հելլէն մշակոյթը կը սիրէր։ Ինքն ալ տիրացած էր պատերազմելու արուեստին, ինքն ալ Արեւելեան մեծ վեհապետ մը պարտութեան մատնած էր, և թէ իւր յառաջխաղացքին ոեւէ արգելք չկար, բայց իւր իսկ կամեցողութիւնը։

Թէեւ Ծերակոյտէն իր յանձնառութիւնը անոր իրաւունք չէր տար Միհրդատէն ուրիշ ոեւէ թագաւորի դէմ պատերազմ յայտարարելու, Լուկուլլոս հաշիւ ըրաւ որ կրնար անպատիժ անգոսնել Ծերակոյտի հրամանը։ Հրամանատարի այնչափ շահաբեր պաշտօնը պահպանելը իր աչքին ամէն բան էր, և այդ պատճառով ալ մայրաքաղաքի մէջ գտնուող իր քաղաքական գործակիցները առատ նուէրներով և կաշառով լծուած կը պահէր իրեն։ Լուկուլ-

(*) Վ. Պատէրկիւլոս, Բ. 33:

լոս վստահ էր որ իր դիրքը ամուր էր։ Ծերակոյտը մեծամասնութեամբ բաղկացած էր Ազնուապետական կամ Պահպանողական կուսակցութեան անդամներէն։ Սիւլլայի ոգին դեռ տիրապետող էր Հռոմի մէջ, անոր հրամանները և հաստատած օրէնքները ի զօրու էին, և Լուկուլլոս չէր ակնկալեր որ ինքնագլուխ պատերազմ մը հռչակելուն Տիգրանի դէմ, մայրաքաղաքի քաղաքական ասպարէզը պիտի փոթորկուէր։

Հիմա որ Միհրդատ, պարտուած և փախստական, Հայաստան կ'ապաստանէր, Լուկուլլոս համոզուած էր որ Տիգրան պիտի օգնէր իւր աներոջ, որպէսզի այս վերջինը վերագրաւէ տէրութիւնը։

Սա այն եզական պատեհութիւնն էր, որուն Լուկուլլոս ամբողջ հոգիով կը բաղձար, քանզի այդպիսով պատերազմը Տիգրա՛ն սկսած պիտի ըլլար և Լուկուլլոսի կողմնակիցները պիտի պնդէին թէ ան պաշտպանողական կռիւ կը մղէր, որով Ծերակոյտի հրամանին դէմ երթալու խնդիր չկար։

2.

Լուկուլլոսին կ'սպասէր մեծ յուսախաբութիւն։

Երբ Միհրդատի պատգամաւորները Տիգրանի ներկայացան և պատմեցին եղելութիւնը, անոնք նշմարեցին որ Հայ թագաւորի տրամադրութիւնը փոխուած էր, որը իրենց պարտուած տիրոջ համար յուսատու ըլլալէ բոլորովին հեռու էր։

Տիգրան մերժեց Միհրդատի հետ անձնական տեսակցութիւն մ'ունենալ, և ոչ ալ թոյլ տուաւ որ անոր պատգամաւորները հայ զինուորական ժամանակութեան մը խօսքը ընեն։

Բայց Միհրդատ հայ հողին վրայ կը գտնուէր և Տիգրան ստիպուած էր որոշում մը տալ և անոր դիրքը ճշդել։

Տիգրանին որոշումը չափազանց դաժան եղաւ։

Ան հրամայեց Միհրդատը աքսորել Հայաստանի արևելեան հեռաւոր գաւառներէն մին գտնուող ամրոց մը,

որ յետ այնու անոր բնակարանը պիտի ըլլար։ Պոնտոսի տէրը իրաւունք չունէր ապրելու Արտաշատ, Տիգրանակերտ, Անտիոք կամ կայսրութեան ոեւէ ուրիշ մէկ քաղաքը։ Իրականին մէջ ան իր փեսային բանտարկեալն էր։ Եւ ինչ որ առաւելս ծանրակշիռ էր, գաւառը որ Միհրդատի բնակավայր ընտրուած էր՝ ծանօթ էր իր վատառողջ կլիմայով։

Տիգրանի այս խիստ քայլին տուն կուտային թէ՛ անձնական և թէ քաղաքական նկատումներ։

Անձնական տեսակէտէ, հայ թագաւորը իր երկու որդիներու դաւաճանական արկածախնդրութենէն վերջ՝ լրջօրէն կը կասկածէր թէ Միհրդատ ձեռքի տակէ քաջալերը կը հանդիսանար սոյն մեքենայութեանց։ Տիգրանի համար այլեւս գաղտնիք մը չէր իր աներոջ փափաքը Հայաստանի գահին վրայ տեսնելու մէկը, որ յօժարակամ կատարէր իր հրամանները կամ Պոնտական սրնգի եղանակին համեմատ պարէր։

Միհրդատի այս կերպ արգելափակումը՝ մէջտեղէն կը վերցնէր Տիգրանի մեծութեան և ապահովութեան սպառնացող վտանգաւոր մրցակից մը։ Փոքր Ասիան այլեւս նեղ կուգար երկու հզօր վեհապետներու։ Եթէ Միհրդատ Լուկուլլոսը ջախջախած ըլլար, այն ատեն ամենայն հաւանականութեամբ, ան Տիգրանի գլխին պիտի դառնար փորձանաւոր զօքանչ մը քան խորամանկ աներ մը, որ իր թոռներուն դաւաճանական խորհուրդներ կը ջամբէ։ Բայց քաղաքական նկատումը կը գերակշռէր անձնականին։ Անգամ մը որ Միհրդատ Արեւմտեան Ասիոյ քաղաքական կրկէսէն հեռացուէր, Հռովմէական միջամտութեան մը սպառնալիքը կը չքանար։ Նիկոմիդիա, Կապադովկիա և նոյնիսկ Պոնտոս կայուն խաղաղութեան շրջան մը պիտի սկսէին Հռովմի վերին հսկողութեամբ։

Գալով Հայաստանի, Ծերակոյտը ոեւէ պատճառ չունէր պատերազմի։ Եթէ մեծ հասարակապետութիւնը Տիգրանի դէմ դժգոհութիւն կամ բողոք ունենար, ըստ ընկալեալ սովորութեան՝ որով Ասիոյ Հռովմայեցի կառավարիչները

կը համբէին բոլոր իրական և երեւակայական ապարքները՝ որոնք Հռովմէական շահերուն վնասած էին, պիտի յայտարարուէին։ Ոչ մէկ բան ըսուած էր։

Ծերակոյտը միշտ Միհրդատը նկատեց գլխաւոր դերակատարը Ասիական խառնիճաղանճին, և կրցաւ գնահատել իրական բնոյթը Հայ-Պոնտական դաշինքին, որով Հայ Թագաւորը հեռու պիտի մնար Հռովմի դէմ առնուելիք ուեւէ քայլէ։

Կրնար ըլլալ որ ապագային Հռովմէական և Հայկական շահերը լուրջ բախում ունենային, քանզի Տիգրանի Կայսրութիւնը մինչև Սուրիա և Փիւնիկէ տարածուելով՝ Հայաստան Միջերկրականեան պետութիւն մը կ՚ըլլար։ Բայց այն շրջանը որ երրորդ Միհրդատեան պատերազմի վախճանը տեւաւ, ապահովաբար Հայ-Հռովմէական պատերազմի մը ժամը չէր։

Միհրդատի հրապարակէն հեռացուելովը, Տիգրան Փոքր Ասիան վրդովող պատերազմական վիճակը վերջնականապէս լրացած համարեց։

Արեւմտեան Ասիոյ անմիջական խաղաղութեան համար իր համոզումը այնքան զօրաւոր էր որ, այդ մասին բոլորովին անհոգ՝ Տիգրան արշաւեց Սուրիա և Փիւնիկէ, հին տարիներէ ի վեր իր իշխանութեան ընդդիմացող քանի մը քաղաք և ամրոցներ միանգամ ընդ միշտ ճզմելու։ Այս ընդդիմութեանց գլխաւոր մղիչ ոգին Սելէն Թագուհին էր, որուն առաջ հանդիպեցանք, Սելեւկեան իշխանազուններու հետ կնքուած յաջորդական ամուսնութիւններու հերոսուհին։ Ան աւելի կորով ցոյց կուտար քան թագաւորական տան իշխանները, որոնցմէ ոմանք Հռովմ փախան և միւսները, մէջն ըլլալով Անտիոքոս Թագաւորը, Կիլիկիոյ մէջ պահըուած էին։ Իգական անդրդուելի յամառութեամբ՝ Սելէն կը ղեկավարէր ապստամբութեան ցրուած կեդրոնները՝ Հայ Թագաւորին դէմ։

Բայց հետզհետէ կորանցուցած Սուրիոյ մէջ գտնուող իր ամրոցները, Սելէն կը քաշուէր Միջերկրականի եզերքէ

Պտղոմայիս բերդաքաղաքը և տարրեց կը կորզար հիւսիսի Սարդոնին։

3.

Միհրդատի վերադարձը Տիգրանին անակնկալ քայլ՝ յոյժ վարանումի մատնեց Լուկուլլոսը։ Ասիկա քայլ մ՚էր որ Հռովմայեցին ո՛չ կանխատեսեր էր՝ ոչ ալ կրնար յուսալ։

Լուկուլլոս չէր կրնար անզբաղ ժամանակ վատնել Փոքր Ասիոյ մէջ։ Միհրդատ խորտակուած էր եւ անհաւանական էր որ կրկին սպառնալիք դառնար Հռովմի. միւս կողմէ Պոնտոսի մէջ պաշարուած քանի մը քաղաքներու գրաւումը չէր կրնար հրամանատարին բորբոքող փառամոլութեան բաւականաչափ սնունդ հայթայթել։

Եթէ Տիգրան միտքը չփոխէր և Միհրդատ մնար իր աքսորավայրին մէջ, Լուկուլլոս կրնար տուն վերադառնալ։ Ան իր յոյսը դրաւ Միհրդատի վրայ։ Ո՜վ գիտէ թերեւս այս ձեռներէց թագաւորը կերպ մը կը գտնէր Տիգրանը համոզելու և պատերազմը վերսկսելու։

Բայց Լուկուլլոս սպասեց ամիս ամիսի ետեւէ։ Տարի մը անցաւ։ Տիգրան զբաղած էր Սելէն թագուհիի ապստամբները ճզմելու, Միհրդատ կը մնար իր հեռաւոր վատառողջ արգելավայրին մէջ, և այս ամէնը Հռովմայեցի զօրավարին չուարումը իրական և տագնապալի մտահոգութեան փոխեցին։ Այլեւս անկարելի էր իրեն համար աւելի սպասել, մանաւանդ որ վրդովեցուցիչ լուրեր կը հասնէին Հռովմէն։ Այս լուրերը պատճառ եղան որ Լուկուլլոս որոշէ Տիգրանի վրայ յարձակիլ։

Մայրաքաղաքէն եկած լուրերը կ՚ յայտնէին թէ իր մրցակիցը, երիտասարդ Պոմպէոս, որ Սպանիայէն Հռովմ վերադարձած էր, Կրասոսի հետ միասին նոյն տարուան (70-ին) Քոնսուլ ընտրուած էր։ Պոմպէոսին տրուած արտասովոր պատիւ մ՚էր այս, և կանոնէ ալ դուրս, քանզի ան սոյն

պաշտօնի համար պահանջուած տարիքի նախապայմանը չէր լրացներ։ Բայց անոր համբաւը և վայելած մեծ ժողովըրդականութիւնը կարելի ըրած էին իր ընտրութիւնը։

Լուկուլլոս այժմ մտատանջութեան լուրջ պատճառ ունէր իր հրամանատարի պաշտօնին համար։ Պէտք էր աճապարել։

Ան որդեգրեց ընթացք մը, որ անտարակոյս, Հայ-Հռովմէական պատերազմ մը անխուսափելի պիտի ընէր։

Լուկուլլոս, որպէս դեսպան՝ Տիգրանին կը ղրկէր իր կնոջ եղբայրը՝ Ապպիոս Կլոդիոսը։ Այս երիտասարդին տրուած գաղտնի հրահանգները զինք դեսպանէն աւելի բան մը կ'ընէին։ Անոր պաշտօն տրուած էր, որ հայ հողը ոտք կոխելէն անմիջապէս վերջ՝ դառնար գաղտնի գործակալ, խռովարար և լրտես, որուն գլխաւոր պարտականութիւնն էր բնիկ և օտար իշխանները Տիգրանի դէմ ապստամբեցնել, ոմանք ոսկիով սիրաշահելով, ուրիշներ ալ խոստումներով։

Իսկ Ապպիոսի պաշտօնական առաքելութիւնն էր Տիգրանէն պահանջել Միհրդատի յանձնումը Հռովմայեցիներուն որպէս պատերազմական գերի։ Սա վարպետ քայլ մ'էր։ Որքան ատեն որ Ծերակոյտէն իր յանձնառութիւնը Միհրդատի դէմ մղուելիք պատերազմն էր, այժմ Միհրդատը պահանջելով՝ Հայկական պատերազմը իր յանձնառութեան սահմանին մէջ բերել կը կարծէր։ Գոնէ իր կողմնակիցները պիտի պնդէին թէ Միհրդատ խիստ վտանգաւոր ոսոխ մ'էր և որքան ատեն որ Հռովմայեցիներու շղթայով կապկապուած չէր՝ կրնար նորանոր արիւնհեղութեանց պատճառ ըլլալ։

Երիտասարդ դեսպանը Տիգրանին ներկայանալու իր դերը պիտի կատարէր գոռոզ և արհամարհական եղանակով մը, որպէսզի հպարտ Ինքնակալի արժանապատուութիւնը վիրաւորուի և պատերազմը անխուսափելի դառնայ։

Ապպիոս յարմար անձն էր այս տեսակ պաշտօնի մը համար։ Իր նկարագրին համար բարենիշ չէիր կրնար տալ։

իսկ հետագային, որպէս Կիլիկիոյ կառավարիչ, ան շղունելի բռնակալ մը պիտի հանդիսանար։

Թերեւս իր կրտսեր եղբայրը Պուբլիոս Կղոդիոս, որ նոյնպէս Լուկուլլոսի հրամանին տակն էր, շատ աւելի յարմար մէկը ըլլար բաղձացուած արդիւնքը ձեռք բերելու։ Սա ի ծնէ խառնակիչ մ'էր, հնարամիտ էնթրիկներ ածելու, և յանդուգն ջանք գործադրելու մէջ, վարպետ ճառագիր մը, անսկզբունք՝ բայց չափազանց դիւրաթեք իւրացնելու ո՛եւէ սկզբունք, որ իր անմիջական նպատակին կրնայ ծառայել, բարոյապէս ա՛յնքան ինկած որ չտատամսեցաւ բռնաբարելու ի՛ր իսկ քոյրերը, որոնցմէ մին Լուկուլլոսի կինն էր։ Պատեհապաշտ, դրամաշորթ, ստորագրութիւններ կեղծող, սպառնալիքով դրամ կորզող, վերջապէս Հռովմի քաղաքական ասպարէզի առաջնակարգ ճկուն աւազակը։ Մենք շատ չանցած պիտի հանդիպինք իրեն, երբ կարճատեւ բացակայութենէ վերջ, պիտի երեւնայ Լուկուլլոսի բանակին մէջ։

Ապպիոսը սահմանը անցնելուն, երկրին անծանօթ Միհրդատի գաղտնի գործակալներուն հանդիպեցաւ՝ որոնք առաջարկեցին ծառայել իրեն որպէս առաջնորդ։ Անոնք կերպով մը կռահած էին Հռովմայեցիի առաքելութեան նպատակը, ուստի դարձդարձիկ ճամբաներէ տարին զինք, որպէսզի ժամանակ շահին։ Վերջ ի վերջոյ Ապպիոս իր խաբուած ըլլալուն մասին տեղեկացաւ Սուրիացիէ մը, որ զինք տարաւ Անտիոք(*)։

Տիգրան Փիւնիկէ գտնուելուն, Ապպիոսի ըսուեցաւ սպասել Անտիոք մինչեւ Հայ Արքային վերադարձը։

Սա անակնկալ պատեհութիւն մ'էր Հռովմայեցիին համար, որ սկսաւ տեղացի իշխաններու հետ յարաբերութիւն մշակել, մանաւանդ այնպիսիներուն հետ՝ որոնց երկիրները Տիգրանի կողմէ գրաւուած էին։ Ասոնց մէջ գլխաւորն էր Կորդուէնի թագաւոր՝ Զարբիանոս։ Հռովմայեցին մոռնալով իր դեսպանի հանգամանքը՝ այժմ կը շահագործէր թանկագին շաբաթները խռովարարական աշխատանքի լծուելով։ Գաղտնի

(*) Պլուտարքոս, Լուկուլլոս, ԻԱ. 1, 2։

բանակցութիւններ իրարու կը յաջորդէին։ Առատ խոստումներ եղան։ Այս կամ այն իշխանի գործօն օժանդակութիւնը կամ բարեացակամ չէզոքութիւնը ծախու առնուեցաւ։ Ապըստամբական գիտում ունեցողներուն ըսուեցաւ սպասել Լուկուլլոսէ տրուելիք նշանին։

Այն քանի մը ամիսները որ Ապպիոս Անտիոք անցուց Տիգրանի գալուն սպասելով, մեծապէս վարձատրեցին իր գաղտնի աշխատանքները։ Ու հետագային, երբ Տիգրանի ներկայանար, Ապպիոս ներքին գոհունակութիւն մը զգացած ըլլալու էր այս ամենակարող Թագաւորին ուժը աստիճան մը խաթարած ըլլալուն և Հայկական գերիշխանութեան պատնէշին վրայ ճեղքեր բացած ըլլալուն համար։ Թերեւս Տիգրանի Անտիոքեան բազմամբոխ արքունիքի մէջ Հռովմայեցին այդ հանդիսաւոր ժամուն ճանչցաւ մէկէ աւելի ազնուականներ, որոնք պատերազմի մը պարագային իրենց դէմքի շողոքորթ ժպիտը պիտի փոխանակէին դաւաճան արտայայտութեամբ մը։

4.

Հայ Թագաւորի և Ապպիոսի տեսակցութիւնը նկարագրելուն՝ Պլուտարքոս ցոյց կուտայ իր նախապաշարեալ պատմիչի հանգամանքը։

Լուկուլլոսի մասին իր գրութիւնը աւելի գովաբանութիւն մ'է քան թէ պատմութիւն։ Լուկուլլոս ազնիւ Հելլէնասէրն է և գլխաւոր հերոսը յոյն գրողին աչքին։

Թէեւ Պլուտարքոս կը յիշատակէ որպէս իր աղբիւրները Սալլիւստ, Լիվիոս, Ստրաբոն և Քորնէլիոս Նեպոս, բայց աւելի օգտուած է Լուկուլլոսի Յիշատակներէն : Ան մեծ ճիգ մ'ունի սրբացնելու իր հերոսը, անոր «երեսը ճերմկցնելու»։ Գրական նրբութեանց տէր և շնորհալի ոճով մը օժտուած այս վարպետը՝ կը յաջողի նկարել մեծոյարգ անձնաւորութեան պատկերը՝ փայլուն գոյներով։ Ան գիտէ

նաեւ որ իր հերոսը բարձրացնելու ազդու կերպիրէն մէկն ալ է, բայց Լուկուլլոսի առաքինութեանց յիշատակումէն, անոր թշնամիներուն, մանաւանդ Տիգրանին, յոռի, չար և բռնակալական բնոյթ և կամայականութիւն տալ։

Այսպիսով, իր կուռքին հոյակապ արձան մը բարձրացնելու նախանձախնդրութենէն տարուած, Պլուտարքոս իր գոյները կը խառնշտկէ և Տիգրանը կը ներկայացնէ մէկ կողմէ որպէս բարբարոս մը, որ ո՛չ մէկ առաքինութիւն ունի, այլ՝ համակ ամբարտաւան գոռոզութեան մարմնացում մը։ Ցնտոյ, բռնակալ, պատերազմիկ, փախկոտ, միւս կողմէ անձ մը որ քաղաքներ կը կառուցանէ, ժողովուրդներ տեղահան կ'ընէ, անպատի թափառաշրջիկ ցեղերը քաղաքներու մէջ կը հաստատէ և անոնցմէ օգտակար գաղութներ կը կազմէ, որ իր կառավարած կայսրութեան բարեկեցիկ առատութիւն կը պարգեւէ, միեւնոյն ատեն խաղաղութեան աւելի երկար ժամանակամիջոց մը ապահովելով՝ քան այդ երկիրները առաջ վայելած էին, որ թագաւորութիւններ կը նուաճէ, հպարտ Պարթեւստանը դառն նուաստացման կ'ենթարկէ, որ Արեւմտեան քաղաքակրթութիւնը կը քաջալերէ և յոյն արուեստագէտներ իր բարձր գնահատութեան կ'արժանացնէ։ Այս ամէնը ակամայ կը յիշէ, բայց տող ընդ մէջ հասկցնելով թէ բարբարոսի այս յաջողութիւնները իր անձնական արժանեաց արդիւնքը ըլլալէ աւելի՝ բաղդի անբացատրելի խաղերը եղած են։

Տիգրանի կեանքը ուսումնասիրողի մը համար՝ այս ցաւալի պարագայ մըն է, քանզի Պլուտարքոս կարեւորագոյն աղբիւր մըն է Հայ Թագաւորի պատմութեան։ Հետեւաբար ուսանողը պէտք է իրողութիւններն ու դէպքերը զատէ և բնորոշէ, դծէ անոնց մերկ և խիստ ուրուագիծը, և յետոյ անոնցմով ամբողջացնէ նկար մը՝ որ յարակից պարագաներու հետ բաղդատութեամբ մօտիկ անցեալի դէպքերով և անոնց՝ ինչպէս նաև դէմքերու հոգեբանական կշիռով ու վերգնահատութեամբ, կրնայ ընդունիլ որպէս միակ տրամաբանական պատկերը։

Ապպիսի հետ ունեցած բախտորոշ տեսակցութեան, այնպէս ինչպէս Պլուտարքոս կը նկարագրէ, մենք կը տեսնենք եօթանասուն տարեկան Տիգրանը, վերջին քանըհինգ տարիներու ամեհի յաջողութիւնը իր սպիտակափառ գլխին՝ բոլորովին տարբեր անձնաւորութիւն մը քան բռնակալական հրէշը եւ նապաշտ աստուածը, որ ըստ Պլուտարքոսի, կը հաւատար թէ աշխարհի լաւագոյն բաները մասնաւորապէս ստեղծուած էին մի՛միայն իր հաճոյքին համար։ Ոչ մէկ հետք ուրիշ էջի մը մէջ գրուած այն անխորհուրդ դիւրագրգռութենէն եւ սարսափելի զայրոյթէն, որ եթէ իրական էր որպէս Թագաւորի բնաւորութեան մէկ գիծը, ծերունին պէտք է ցուցադրէր երբ նշմարեց երկաթազարդ Հռովմայեցիի ուսումնասիրուած արհամարհական, գրեթէ նախատալի վերաբերումը խուռնամբոխ արքունիքի մը ներկայութեան, ինչպէս նաեւ երբ ան կ'ընթեռնուր Լուկուլլոսի նամակին դիտումնաւոր նախատինքը, որով «Արքայից Արքայ» տիտղոսը դուրս կը ձգուէր նամակէն։

Առաջին անգամն էր որ Հռովմայեցի դեսպան մը Տիգրանի կը ներկայանար, և այս առթիւ գունագեղ պերճանքը՝ որ արեւելեան աշխարհակալի մը արքունիքը աննախատիպ պատկերի մը կը փոխէ, կը պարզուէր Ապպիսի աչքերուն առաջ։

Բազմած ծիրանիի և ոսկիներու մէջ բարձրացած գահին վրայ, հպարտ պալատականներու շողշողուն կիսաշրջանակին առջեւ ու՝

Ինքնակալը,
Աստուածացեալ,
Կ'ունկնդրէ,
Եւ աշխարհներ
Կարծես կը ցնցէ։ (*)

Կ'ակնկալուէր որ այս փառաշող ցոյցը ո՛չ միայն պիտի ապշեցնէր օտարականը, այլ նաեւ խորհրդանշական արտայայտիչը ըլլար մեծ Արքայի զօրութեան։

(*) AL. Pope. Աղեքսանդրի խնճոյքը։

Սակայն Ապպիոսի միտքը տարբեր ուղղութեամբ կը գործէր եւ հաւատարիմ՝ իրեն վստահուած պաշտօնին, երիտասարդը այս ամբողջ պապղուն փառքը դիտեց՝ ուսումնասիրուած պաղ անտարբերութեամբ։

Ան անտեսելով քաղաքավարական տարրական ձեւակերպութիւնները, Արքան եւ արքունիքը ցնցեց յայտարարելով թէ՛ ինք եկած էր պահանջելու Միհրդատի յանձնումը, այլապէս Լուկուլլոս պատերազմ պիտի հռչակէր Տիգրանի դէմ։ (*)

Հռովմայեցի զօրապետը հաւատացած էր, որ այսպիսի յախուռն պահանջ մը մարտահրաւէրի համազօր բան մ'էր, որ Արքայից Արքան, ոեւէ պարագայի տակ չէր կրնար անտեսել առանց իր արժանապատուութեան եւ համբաւին վնասելու։ Պատասխանը պատերազմէ ուրիշ բան չկրնար ըլլալ։

Որպէսզի արդիւնքի մասին կրկնապէս ապահով ըլլայ, Լուկուլլոս որոշեց Տիգրանը արհամարհել այնպիսի եղանակով մը, որ դիտէր թէ Հայ Թագաւորի աչքին չափազանց ծանրակշիռ բնոյթ մը կը ներկայացնէր։

Երբ Ապպիոս Լուկուլլոսի նամակը յանձնեց Տիգրանի, այս վերջինը տեսաւ որ Լուկուլլոս դիտմամբ զանց ըրած էր «Արքայից Արքայ» տիտղոսը, որը Արեւելեան աշխարհի մէջ աւագ կարեւորութիւն կը ներկայացնէր։ Նախատինքը որ այսպիսով Լուկուլլոս կը շպրտէր բացայայտ էր։ Այս բառերը, Արքայից Արքայ, փորագրուած էին Տիգրանի միլիոնաւոր դրամներուն վրայ, որ ամբողջ Մերձաւոր Արեւելքի մէջ շրջանառութիւն կ'ընէին եւ որոնցմէ բազմաթիւ ոսկեդրամներ Լուկուլլոս իր քսակին մէջ ունեցած ըլլալու էր՝ երբ սոյն նամակը գրի կ'առնէր։

Ուրիշ լուրջ հանգամանք մը այս տիտղոսը Տիգրանի չտալուն, զոր Լուկուլլոս շատ լաւ դիտէր, իր պարտուած եւ նուաճեալ երկիրներու վրայ Հայ Թագաւորին հեղինակութեան մերժումը եւ չճանչցուիլը Հռովմայեցիին կողմէ։ Լուկուլլոս կարծես կ'ազդարարէր Կորդուէնի, Կոմմագէնի,

(*) Պլուտարքոս, Լուկուլլոս, ԻԱ. 6։

Սուրիոյ և ուրիշ գրաւեալ երկիրներու թագաւորներուն և իշխաններուն մէջ՝ ինք որպէս լիազօր ներկայացուցիչը Հռովմի՝ չէր ճանչնար Հայուն գերիշխանութիւնը իրենց երկիրներուն վրայ։

Հակառակ բոլոր ակնկալութեանց թէ բռնակալին ահարկու գոռոզութիւնը, ինչպէս Պլուտարքոս կը ներկայացնէ Տիգրանը, ի դէմ այսպիսի անարգանաց՝ տեղն ի տեղին պատերազմի յայտարարութիւնը պիտի շպրտէ ամբարտաւան Իտալացիի երեսին, Տիգրան կու տայ իր հպարտութիւնը և չանդրադարձաւ նախատինքին։ Ան նոյնիսկ ժպտաց։

Բառերը ուշադրութեամբ ընտրելով Արքան պատասխանեց թէ՝ Միհրդատ աւելի քան տասնըհինգ ամիսէ ի վեր աքսորի մէջ էր, և հիմա զայն թշնամիին յանձնելը մեղանչում պիտի ըլլար՝ մարդկային վեհագոյն պարտականութեանց դէմ, քանզի Միհրդատ իր աներն էր։ Իսկ եթէ Հռովմայեցի զօրավարը յամառ գտնէ պատերազմ հռչակել՝ Տիգրան պիտի պաշտպանէր ինքզինքը։ (*)

Տիգրանի համար ակնյայտ էր, որ փառասէր Լուկուլլոս դեռ անյագօրէն հետամուտ էր նո՛ր յաղթանակներու և նորանոր կողոպուտի, զոր մի՛այն Հայաստան կրնար հայթայթել, և թէ Պոնտոսի խորտակեալ թագաւորի պահանջ յարուցանելը՝ պատրուակ մըն էր իր ծրագրին ընթացք տալու։ Ան վերահասու էր նաև որ Լուկուլլոս, քաջածանօթ Տիգրանի անշեղ քաղաքականութեան, որ քսանըհինգ տարի Հայաստանը Հռովմի հետ բախումէ զերծ կացուցեր էր, պէտք էր այսպիսի կտրուկ քայլ մ'առնել, որ կարենար չկամ թագաւորը կռուի քաշել։ Բայց նախատինքն էր, և Ապպիոս ճարտար դերասանութեամբ ի գլուխ հանած էր այդ։

Սակայն Պլուտարքոս, նախանձախնդիր պատասխանատուութիւնը Տիգրանի վզին փաթթելու, Լուկուլլոսի գլխէն ներս կը մտնէ և անոր խորհուրդներուն լեզու կուտայ․ «Ան (Լուկուլլոս) կը զարմանար որ Հայը, եթէ Հռովմա-

(*) Պլուտարքոս, Լուկուլլոս, ԻԱ. 7։

յեցիները վրայ յարձակելու ծրագիրը կը սնուցանէր, Միհրդատը իրեն նպատակին չէր ծառայեցուցած՝ երբ ան իր զօրութեան գագաթնակէտին կը գտնուէր» (*)։ Ան թոյլ տուաւ որ Միհրդատ խորտակուի, և հիմա վերջապէս, յաջողութեան ցուրտ յոյսերով, պատերազմ սկսի։

Տիգրան գոհ էր Ապպիոսի տուած իր հաշտարար պատասխանէն և կը հաւատար թէ՝ այդ պիտի արգիլէր սպառնացող պատերազմը։

Ան Ապպիոսին թանկարժէք նուէրներ տուաւ։ Բայց Ապպիոս ուզած էր իր ստանձնած դերը մինչև վերջ խաղալ։ Ան որ քանի մը տարի վերջ Կիլիկիան պիտի կողոպտէր, այժմ ետ ղրկեց բոլոր նուէրները և մինակ բաժակ մը պահեց իրեն։

5.

Ապպիոսի մեկնելէն վերջ՝ Տիգրան տակաւին համոզուած էր, որ աքսորական Միհրդատի պարագան պատերազմ մը յառաջացնելու չափ ծանրակշիռ խնդիր մը չէր։ Մանաւանդ որ Լուկուլլոս Ծերակոյտէն հայկական պատերազմի մը յանձնառութիւնը չունենալուն՝ շուտով պիտի անդրադառնար իր սխալին և խուսափէր նոր գրգռութենէ։ Կար նաև Հռովմի քաղաքական հրապարակը, ուր Լուկուլլոսի դէմ խմորումներ կը լուէին։

Արդեօք Հայ Թագաւորին այս համոզումը անարդարանալի լաւատեսութեա՞ն մը արդիւնք էր, թէ ոչ իր խորհրդականներէն ներշնչուած էր, դժուար է ըսել։ Թերևս երկուքն ալ։

Անգամ մը որ այս համոզումը գոյացուց, Տիգրան վերսկսաւ իր ընդհատուած զինուորական գործողութեանց Փիւնիկէի մէջ՝ Սելէն Թագուհիին դէմ, որ պաշարուած ձգած էինք Պտղոմայիս քաղաքին մէջ։

Հայկական գումարտակներու հարաւային Փիւնիկէ մուտքը

(*) Պլուտարքոս, Լուկուլլոս, ԻԹ. 7։

Պաղեստինի Հրեաները երկուքի մասնեց: Հրէաստանի սահմաններուն մօտ այսքան բազմաթիւ բանակի մը ներկայութիւնը՝ Երուսաղէմի մէջ խուճապ յառաջ բերաւ: Աղեքսանդրա Թագուհին և Հրեայ առաջնորդները կարծես կը նախատեսէին Հայ հեծելազօրաց Սուրբ Քաղաքէն ներս խուժելը, և հին Բաբելոնեան գերեվարութեան յիշատակը կրկին մտաբերելով՝ իրենց ներկայ խուճապը կը կրկնապատկուէր: Տիգրանի՝ որպէս անպարտելի յաղթողի համբաւը զինք կը ներկայացնէր անոնց աչքին որպէս նոր Նաբուգոդոնոսոր մը, որ արդէն բազմաթիւ Հրեաներ փոխադրած էր Հայաստան:

Այժմ կարգը Պաղեստինի բնիկներուն էր, որոնք աքսորի ճամբան պիտի քալէին սարսափած այն մտածումէն՝ որ Սիոնի երգերը Հայկական գետերու ափին երգելու ստիպուին իրենց նոր դերիչներու արհամարհական հետաքրքրութիւնը յագեցնելու համար: Քանզի «ինչպէ՞ս երգենք Տիրոջ երգը օտար երկրի մը մէջ»:

Երուսաղէմէն Հրեայ դեսպաններ Փիւնիկէ վազեցին Տիգրանի ներկայանալու: Թանկագին նուէրներ մատուցին և «անոնք պաղատեցին իրեն որ իրենց Թագուհիին և ազգին համար կործանարար որոշում մը չտայ»: (*)

Տիգրան՝ Թշնամիով մը արդէն զբաղուած, Հրեայ աղերսարկուներուն վախը փարատեց եւ վստահեցուց զիրենք, որ ինք Յուդայաստանի դէմ յարձակողական ծրագիր չունի:

Պտղոմայիս ինկաւ եւ Սելէն Թագուհին տասնըչորս տարուայ խռովարարական և ապստամբական գործունէութենէ վերջ անձնատուր եղաւ Տիգրանին:

Սակայն Տիգրան հազիւ ժամանակ կ'ունենար յաղթանակէն վերջ հանգչելու: Հիւսիսէն գուժկան լուրեր հասան իրեն թէ Հռովմայեցիք Հայաստանի սահմանը անցած էին և կ'արշաւէին երկիրը: (**)

Պատերազմը, որմէ տարիներով այնքան ուշադրութեամբ խուսափած էր, այժմ կը պայթէր գլխին:

(*) Յովսեփոս, Հրէական Հնութիւնք, ԺԳ.
(**) Եւտրոպիոս, Զ. 9:

«Մեծ փոփոխութիւն մը մօտալուտ է»։

Տիգրան ակամայ յիշեց Սուրիայի բաղդագուշակներու այն գուշակութիւնը, որ այդ օրերուն յաճախ կը կրկնուէր։ Սարսափելի երկրաշարժ մը Սուրիան քարուքանդ ըրած էր, սպաննելով 170,000 անձ, և բաղդասացները կը յայտարարէին թէ այս աղէտը աստուածներու կողմէ նախանշան մ'էր գալիք փոփոխութեան։ (*)

Մինչ Թագաւորը՝ գերեվարած Սելեւկեան Թագուհին հետը առած կը շտապէր հիւսիս, Կայսրութեան զանազան մասերէն ապստամբական շարժումներու և Հպատակ Թագաւորներու թշնամիի հետ գաղտնի բանակցութեանց լուրերը կը հասնէին Տիգրանի։

Իր գործակալներու զեկոյցները մթին պատկեր մը կը ներկայացնէին, որ ուրիշ բան ըսել չէր՝ այլ թշնամիին առջև իր հսկայական պետութեան բեկանումը։ Կարծես Լուկուլլոսի Հայաստանի սահմանէն ներս ոտք դնելը՝ երկար երկար ատենէ ի վեր սպասուած ազդանշանն էր Հպատակ ժողովուրդներուն՝ ոտքի ելլելու և դէպի անկում քաշկըռտելու Հայ Թագաւորի բարձրացուցած վիթխարի պետական կառուցուածքը։

Փոթորիկը սկսած էր և խաղաղութեան երկարատև շրջան մը, որուն Տիգրան այնքան բաղձացեր էր՝ այսպէս յանկարծական վերջ կը գտնէր։

Արքան ցնցուեցաւ իմանալով որ Կորդիէնի Թագաւոր՝ Զարբիանոսը արդէն գաղտնի դաշինք մը կնքած էր Լուկուլլոսի հետ։ Նման մռայլ լուրեր շրջան կ'ընէին նաև Կոմմագէնի Թագաւոր՝ Անտիոքոսի, Արաբ հզօր ցեղապետ՝ Ալքանտօնիոսի և ուրիշ Հպատակ իշխաններու մասին։

Ծոփաց Հայաստանը, որ եթէ Տիգրան չըլլար՝ տակաւին իր անկախութիւնը պահած պիտի ըլլար, կ'եռար ապստամբութեան խլրտումներով։ Մէկէ աւելի ամրոցներու բերդապահ ուժերը կը վիճէին Տիգրանէն անջատուելու մասին, հետևաբար առժամանակս կ'որդեգրէին չէզոքու-

(*) Յուստինոս, Խ. Բ.

թեան քաղաքականութիւն մը՝ մինչեւ որ վերահաս պատերազմը որոշէր ամէնուն բաղդը։ Իսկ Նորակերտ Տիգրանակերտի բազմահազար յոյն գաղթականները՝ արդէն խռովարարական գործունէութեան կը լծուէին, առաջին իսկ պատեհութեամբ օգնելու Լուկուլլոսին։

Առանց տրակոնական խիստ միջոցներու, Տիգրան համոզուեցաւ որ դժգոհութեան այս հոսանքը կրնար աղետալի ապստամբական հեղեղ մը դառնալ, որը կլանէր թագ ու թագաւոր։

Տիգրան անմիջապէս եւ անվարան հարուածեց։ Իր հրամանով Զարբիանոս թագաւորը մահուան դատապարտուեցաւ եւ վճիռն ալ անյապաղ գործադրուեցաւ։ Անոր երկիրը՝ Կորդիքն, ռազմագիտական դիրքովը Հայ թագաւորին կռնակին կ'իշխէր, եւ Տիգրան չէր կրնար թշնամի Կորդիքն մը ձգել իր ետեւ, ոչ ալ զրկուիլ անոր բազմառատ պաշարէն։ (*)

Յաջորդ գլուխը որ կ'իյնար՝ Սելէն Թագուհիինն էր։

Տիգրան ակնկալեց որ այս երկուքին եղերական վախճանը՝ զսպողական եւ զգաստացուցիչ ազդեցութիւն պիտի ունենար միւսներուն վրայ։

Այժմ ժամանակը Հայ թագաւորի վիթխարի ճիգին ուղն ու ծուծը կը կազմէր։ Լուկուլլոս կը յառաջանար արագօրէն, ուստի պէտք է շտապել։

Կայսրութեան ամէն կողմերէն զինուորական ուժեր սկսան շարժիլ դէպի ընդարձակածաւալ տէրութեան կեդրոնը, դէպի Տիգրանակերտ։ Հիւսիսային երկիրներէն՝ Վրաստան, Աղուաններ եւ Մարաստան, հարաւի անապատաբնակները, Անտիոքի Հայ փոխարքայ Մակադատէս իր սուրիական զումարտակներով, եւ վերջապէս հայկական այրուձին։

Քսան ամսուայ աքսորէ վերջ Միհրդատ կը թոյլատրուէր վերադառնալ։ Տիգրան եւ Միհրդատ հաշտուեցան, բայց այդ հաշտութիւնը Մեթրոդորոսի կեանքը արժեց։

(*) Պլուտարքոս, Լուկուլլոս, ԻԹ. 7։

Միհրդատ արդէն որոշած էր իր երբեմնի այս բարձրաստիճան պաշտօնեային մահը, կա՛մ անոր Տիգրանի քաղաքականութիւնը հաւնելուն համար, կամ ալ Պոնտոս վերադառնալ մերժելուն համար. և հիմա Միհրդատ իր գործակալներու ձեռքով սպաննել տուաւ զայն։ Եւ որովհետեւ Մեթրոդորոսը նկատուեցաւ երկու թագաւորներու միջեւ ծագած «անհասկացողութեան» գլխաւոր պատճառներէն մին, Տիգրան յարմար չդատեց փրկել իր կենսագրին կեանքը։ Մինակ տրտում գոհունակութիւնը ունեցաւ փառաւոր յուղարկաւորութիւն սարքել տալու Պոնտոսի երբեմնի գերագոյն դատաւորին։

6.

Ժամանակը ամենակարեւոր ազդակն էր, բայց անանկ կը թուէր թէ ժամանակը դաշնակցած էր Լուկուլլոսի հետ։

Հռովմայեցի զօրավարը, գիտակ կացութեան, իր հայկական արշաւանքի միակ յաղթանիշը կ'ընէր արագութիւնը. ինչպէս ան Միհրդատի դէմ մղած պայքարին գլխաւոր գործելակերպ կ'որդեգրէր զգուշաւոր դանդաղութիւնը։

Լուկուլլոս շողեպլինդ աճապարանքով իր լեգէոնները յառաջ քշեց, և Տիգրան կացութեան հազիւ վերահասու եղած, Հռովմայեցին արդէն Եփրատը անցած՝ կ'ուղղուէր դէպի Տիգրանակերտ։

Ամիսներէ ի վեր Կապադովկիոյ թագաւոր Արիոբարզանէս՝ այս արագ արշաւը յաջողցնելու համար գաղտնի աշխատանք կատարեր էր։ Ան առատ պաշար ամբարեր էր Հռովմայեցիներուն համար և բազմաթիւ նաւեր շինած անոնց Եփրատէն անցքը դիւրացնելու։

Թշնամիին յանկարծական երեւումը խուճապի շուարում և շփոթ յառաջ բերաւ։ Ի սկզբան Տիգրան չհաւատաց այս լուրերուն։ Դաւադրական ձեռնարկներու զրոյցները, որոնք յամառօրէն շրջան կ'ընէին՝ տակաւին թարմ էր յի-

շողութեան մէջ, Թագաւորը կարծեց թէ Լուկուլլոսի ներկայութեան այս լուրն ալ չարամտութեամբ հրապարակ կը նետուէր, որպէսզի տէրութեան միլիոնաւոր օտարածին հպատակները՝ Յոյներ, Կորդուքներ, Արաբներ, Կիլիկեցիներ և Սուրիացիներ, անմիջապէս ոտքի ելլեն։ Կարծես իր այս համոզումը իրականութիւն տեսած ըլլալու փափաքով ալ՝ Տիգրան մահուամբ պատժեց այն անձը, որ Հռովմայեցիի մօտենալուն լուրը բերած էր։ (*)

Երբ վերջապէս թշնամիին վտանգաւոր ներկայութիւնը, այդ ալ իր նոր ոստանին մօտ, այլեւս յայտնուեցաւ, ծերունի թագաւորը երկիւղի մատնուեցաւ։ Ան գիտէր որ ինք տակաւին պատրաստ չէր, և յոյս չունէր որ պետութեան զանազան մասերէն յառաջացող բանակները՝ պիտի կրնային ժամանակին հասնիլ։

Բոլոր նշանները աղէտ ցոյց կուտային։

Վերթէրան զինուորներէ բաղկացած ճկուն հռովմէական բանակ մը, առաջնորդուած տաղանդաւոր զինուորականէ մը։ Միւս կողմէ հետզհետէ փրփրացող ապստամբական ոգին, ի մասնաւորի իր նորակառոյց փառայեղ քաղաքին 300,000է աւելի օտարածին բնակչութիւնը՝ արդէն անզսպելի յուզմունքի մատնուած էր։ Անոնք որ եօթ տարիէ ի վեր ակամայ բնիկները եղած էին այս Նինուէին, այժմ մոլեգին անհամբերութեամբ առիթի կ'սպասէին քաղաքի ներսէն օժանդակելու դուրսի թշնամիին։

Այս բոլոր պարագաներէն և նկատումներէն վեր կար Թագաւորին անձնական վիճակը։

Ան եօթանասունըմէկ տարեկան էր, թէեւ տակաւին ձիու վրայ։ Իր հոգեկան կառուցուածքը փլուզումի ենթարկուած էր ընտանեկան այն ողբերգութիւններէն, որոնք ստիպեր էին զինք իր երկու զաւակները սպաննել տալու։ Յետոյ կար նախարարներու մէջ դժգոհ խմբակ մը, որ դաւաճանական կայծեր կը հրահրէր և կ'սպասէր այն ժամուն, իրենց ժամուն, երբ լաւ կազմակերպուած ապստամ-

(*) Պլուտարքոս. Լուկուլլոս, Իե. 1։

բութեամբ մը ծառանար Արտաշէսի այս ժառանգին դէմ, որ ամենէն աւելի նախարարական հեղինակութեանց թեւերը կտրատեր էր։

Թագաւորին միտքը կը չարչարուէր այն կսկծալի խորհրդածութենէն թէ իւր եզակի և տիտանական աշխատանքները՝ որ տարիներ առած էին, կրնային չքանալ, և իւր ժողովուրդը կրնար բռնադատուիլ քալելու այն դժընդակ ճամբան, որ ի՛ւր իսկ ժամանակաշրջանին քալած էին Կորդիէն, Ատրպատական, Սուրիա, Կիլիկիա, Նիկոմիդիա, Բիւթանիա, Փափլակոնիա, Գաղատիա, Կապադովկիա և Վոսփոր։ Հարկատու վասալի ճամբան։

Աւելցուր այս ամէնուն վրայ յառաջացած տարիքի անխուսափելի տկարութիւնները և ծեր ինքնակալի մը նախապաշարումները և գաղափարներու անթեք խստութիւնը։

Դէպքերը որ շուտով տեղի պիտի ունենային՝ իրենց վրայ կը կրեն դրոշմը ծերացեալ Արքային ֆիզիքական, հոգեկան և մտային խոնջէնքին։

7.

Լուկուլլոս կ՚շտապէր ժամ առաջ Տիգրանակերտ հասնիլ և առնել Հայ Թագաւորը, որ օգնական ուժերու հասնելէն առաջ՝ ռազմադաշտ իջնէ և կռուի իւր քաղաքը փրկելու համար։

Լուկուլլոս նոյնիսկ կանգ չառաւ կողոպտելու Տիգրանին մէկէ աւելի ամրոցները, որ արշաւի ընթացքին դրաւած էր և զորս իր զինուորները կը պահանջէին աւարի տալ։ Անգամ մը որ Տիգրան պարտուի, կը տրամաբանէր Լուկուլլոս, այն ատեն Հայ Կայսրութեան ամբողջ անհաշուելի հարստութիւնը իրենց պիտի պատկանէր։ (*)

Տիգրան իւր հաւատարիմ և խիզախ զօրավարը՝ Մեհրուժան՝ երեք հազար հեծեալներով Հռովմայեցիներու ընդ

(*) Պլուտարքոս, Լուկուլլոս, ԻԳ. 8:

առաջ ղրկեց։ Դժուարին յանձնառութիւն մ'էր այս՝ որուն նպատակն էր թշնամին զբաղեալ պահելով դանդաղեցնել անոր յառաջխաղացքը։

Բայց զգուշաւոր խոհեմութիւնը՝ Մեհրուժանի բնութեան օտար էր։ Քաջասիրտ արիութեամբ օժտուած, երբ ան Լուկուլլոսի կողմէ ղրկուած Սէքստիլիոսի լէգէոններուն հանդիպեցաւ, փոխանակ խուսափողական կռիւներու կամ յապաղեցնող գործունէութեանց, Մեհրուժան իր ամբողջ զումարտակով գրոհ տուաւ թշնամիի շարքերուն վրայ։ Սակայն կռուի սկզբնական շրջանին իսկ ինք սպաննուեցաւ և իր անկումը տեսնող զինուորներ՝ յուսալքուած փախուստի դիմեցին։ (*)

Մօտեցող պատերազմի այս առաջին արարին ձախող վերջաւորութիւնը կարծես ազդարարութիւն մ'էր Տիգրանին։ Գիտնալով որ բաւականաչափ ուժեր չունի իր տրամադրութեան տակ, թագաւորը նահանջեց դէպի հիւսիս՝ դէպի Հայկական բարձրավանդակը, ուր շնորհիւ լեռնոտ երկրի ընձեռած պաշտպանութեան՝ կը յուսար կարգի բերել իր բանակը։

Նահանջելէ առաջ Տիգրան իր կարողագոյն զօրականներէն Մանկէոսի յանձնեց Տիգրանակերտի պաշտպանութիւնը։ Սա ոեւէ հրամանատարի մը ստանձնելիք ամենադժուար գործերէն մէկն էր։ Հսկայածաւալ քաղաքը, իր գրեթէ կէս միլիոն բնակչութեամբ, որուն ջախջախիչ մեծամասնութիւնը օտարականներէ կը բաղկանար, արդէն կ'աղէկոծուէր ապստամբական ցոյցերով։

Իսկ աւելի չարաբաստիկը, Մանկէոսի յանձնուած պարսպապատ պաշտպան զունդերու մէջ յոյներու թիւը գերակշիռ էր հայերու թիւին։ Բացայայտ էր որ եթէ Տիգրան շուտով Լուկուլլոսի ուժը չխորտակէր՝ Մանկէոս դըժուարին անելի պիտի մատնուէր՝ նոյնիսկ համերաշխութիւն պահելու իր զինուորներու միջեւ, ուր մնաց զանոնք կռուի մղելու պաշարող Հռովմայեցիներու դէմ։

(*) Պլուտարքոս, Լուկուլլոս, ԻԵ. 2. 4։

Լուկուլլոս ա՛լ աւելի արագացուց իր շարժումները։ Ան Սէքստէլիոսը ուղարկեց հարաւ, որպէսզի Միջագետքէն Տիգրանի օգնութեան շտապող Արաբական ուժերը կասեցնէ։ Սէքստէլիոս յաղթեց այս վերջիններուն և ցրուեց զանոնք։ Մուրէնան զրկուեցաւ Նահանջող Տիգրանին ետեւէն, և Հայ յետապահ գունդերը փախուստի մատնեց, ստիպելով Հայ Թագաւորը իր բանակով անմատչելի վայրեր քաշուելու։ (*)

Շատ չանցած Լուկուլլոս երեւցաւ Տիգրանակերտի առաջ և անմիջապէս սկսաւ պաշարման գործողութիւններու։ (**)

Հոյակերտ քաղաքը կը պատրաստուէր իր լրացման խրախճանային տօնախմբութեանց։ Արքայական ընտանիքի գրեթէ բոլոր անդամները հոն էին, ինչպէս նաեւ Կայսրութեան մեծամեծները։ Իսկ Փոքր Ասիոյ ամէն կողմերէն առաջնակարգ արուեստագէտներ և դերասաններ, Տիգրանի հրաւէրով, քաղաք հասած էին արքայական թատրոնի պաշտօնական բացումին մասնակցելու։

Հռոմ-Հայկական պատերազմի ամբողջ ընթացքին, որ տեւեց գրեթէ երեք տարի, Լուկուլլոս մեծ վախ մ՚ունէր որ Տիգրան խուսափի ճակատելէ իրեն դէմ և որդեգրէ պարտիզանական կռիւներով թշնամին յոգնեցնելու և անոր պաշարի ճամբաները կտրելու քաղաքականութիւնը։ Հակառակ իր սկզբնական յաջողութեան՝ Լուկուլլոսի վախը իրականացաւ։

Լուկուլլոսի աճապարանքին մէկ կարեւոր պատճառն ալ էր՝ Հռոմէն հասնող լուրերը։

Իտալական մայրաքաղաքի մէջ ժողովրդային դժգոհութիւնը Լուկուլլոսի և իր արբանեակներու դէմ արագօրէն կ՚աճէր։ Երիտասարդ Պոմպէոս և իր ժողովրդային Կուսակցութեան գործիչները արդէն շարժման մէջ կը դնէին այն մեքենայութիւնները, որոնք վերջ ի վերջոյ չա՛տ աւելի աղէտաբեր պիտի ըլլային Լուկուլլոսի՝ քան

(*) Պլուտարքոս, Լուկուլլոս, Իե. 5. 6։
(**) » » ԻԶ. 1։

Հայ հեծելագունդերու պօռթկումները։ Արագ և յաղթական պատերազմ մը, որով Մերձաւոր Արեւելքի ամենամեծ և ամենահարուստ թագաւորը իր ձեռքը պիտի իյնար, ինչպէս նաեւ անոր հարստութիւն, որ ո՛չ միայն Լուկուլլոսի եռուն փառասիրութիւնը պիտի գոհացնէր, այլ նաեւ իրեն և Պահպանողական Կուսակցութեան պիտի հայթայթէր զօրաւոր կռուան մը՝ իրենց դիրքը և պաշտօնները պահպանելու։

Լուկուլլոս խստացուց Տիգրանակերտի պաշարումը։ Իրեն ծանօթ էր արեւելեան վեհապետներու նախանձոտ գերազգածութիւնը իրենց ընտանիքներու պատւոյն անաղարտ պահպանման մասին։ Ան գիտէր որ Տիգրանի տրուելիք հարուածներուն մէջ ամենածանրը պիտի ըլլար արքայական ընտանիքի անդամներուն գերի իյնալը թշնամւոյն ձեռքը։ Լուկուլլոս սխալած չէր իր ենթադրութեան մէջ։

Պաշարման լուրը Տիգրանի հասնելուն՝ ան որոշեց ամէն գնով փրկել իր ընտանիքը։

Սա չափազանց վտանգաւոր ձեռնարկ մ'էր, բայց հայ հեծելազօրաց ընտրեալ խումբ մը յանձն առաւ փորձել։

Հեծեալները վեց հազար հոգի էին։ Անոնք, երկու խումբի բաժնուած, ճամբայ ինկան դէպի Տիգրանակերտ։ Երբ գաղտագողի պաշարեալ քաղաքին մօտեցան, գիշեր մը առաջին խումբը կատաղի նետաձգութեամբ քաղաքի գլխաւոր դրան մօտ գտնուող Հռոմէյեցիները զբաղեալ պահեց, մինչ երկրորդ խումբը սրնթաց գրոհով մը ներս խուժեց բացուած դռնէն և արդէն պատրաստ արքայական ընտանիքի անդամները, ինչպէս նաեւ արքունի գանձին մեծագոյն մասը հետն առած՝ ելաւ դուրս, և դարձեալ առաջին խումբի նետերու մահացու տարափէն պաշտպանուած, սուրալով անյայտացաւ գիշերային խաւարի ապահովութեան մէջ։

Առաջին խումբի հեծեալները, փոխանակ հետեւելու իրենց ընկերներուն, մնացին իրենց դիրքերուն մէջ, որպէսզի ապահովեն միւս խումբին յաջող ժամանումը Տիգրանի բանակատեղին։

Երբ Հռովմայեցիք վերահասու եղան կատարուածին՝ անմիջապէս սկսան հալածել Թրակիացի քաջամարտիկ ձիաւորները գլխաւորութեամբ։ Բայց Հայ առաջին խումբը անոնց ճամբան կտրեց և մինչև վերջին մարդը կռուեցաւ, այսպիսով ժամանակ տալով ազատարար խումբին ապահով տեղ հասնելու։

Հայ-Հռովմէական առաջին պատերազմի այս միակ հերոսական դրուագի մասին՝ Պլուտարքոս ո՛չ մէկ բառ կը գրէ։

Այս խիզախ դէպքը մէկ կողմէ քաջալերեց Մանկէոսը իր պաշտպանողական դժուարին աշխատանքները ի կատար հանելու, միւս կողմէ ալ Թշնամին մղեց պաշարումը ա՛լ աւելի սաստկացնելու։

Հռովմայեցիներ կողոպտեցին եւ կործանեցին քաղաքի պարիսպներէն դուրս շինուած պալատներն ու բնակարանները։ Խրամատներ բացին քաղաքին բոլորտիքը։ Յետոյ ամեհի պաշարման մեքենաներ բերին և զետեղեցին զանոնք պարիսպի աշտարակներուն դիմաց և սկսան պատերու տակը փորել։

Այս գործողութիւններուն վայրագ թափը սակայն մեծապէս կը չքանար պարիսպներուն վրայի հայ նետաձիգներու ճարտար նշանառութենէն և մանաւանդ բռնկող նաւթէն, որ Հայեր թափեցին պաշարման մեքենաներու վրայ։ Սա Հռովմայեցիներու առաջին փորձառութիւնն էր այն բոցավառ հեղուկին հետ, որը ջուրով կարելի չէր մարել և որ սաստկութեամբ կը վառէր հանդիպած ամէն առարկայ։ (*)

8.

Տիգրան վերջապէս դարձաւ Թշնամիին դիմագրաւելու։

Շտապով գումարուած իր բանակը աւելի ամբոխային բազմութիւն մ'էր քան ռազմական քաջավարժ մեքենայ մը։ Բաղդատմամբ այն ահարկու բանակներուն՝ որ առենօք, քանըհինգ տարի առաջ, Տիգրան առաջնորդեց Պարթեւներու,

(*) Տիոն Կասիոս (Քսիփիլինոս) ԼԶ. 1։

Կապադովկիացիներու և Սելևկեաններու դէմ, այս մէկը տխուր զանգուած մ'էր թէ՛ թուով և թէ վարչութեամբ։ Հաւանական է որ խաղաղութեան և բարօրութեան երկար ժամանակաշրջանը, ինչպէս յաճախ կը պատահի, մարտական ջիղերը կակուղցուցեր էր։

Երբ մօտեցաւ Տիգրանակերտի և դադար առաւ գետակի մը մօտ, որ զինք Լուկուլլոսի բանակէն կը բաժնէր, Տիգրանի զօրքերուն թիւը 80,000 էր, որոնցմէ 30,000ը ձիաւոր, մնացածը հետեւակ։

Լատին և Յոյն գրողներ գոհ չեն այսպիսի խեղճուկ թիւերով։ Պլուտարքոս Տիգրանին կուտայ 250,000 զինուոր։ (Թէև այս հանճարեղ Յոյնը իր ուրիշ մէկ գործին մէջ, Բարոյապատում, Տիգրանի բանակին թիւը 150,000 կը դնէ)։ Ըստ Ապպիանոսի, 300,000 Եւտրոպիոս աստղաբանական համեմատութիւններու կը հասնի, 600,000 ձիաւորներ, 100,000 նետաձիգներ և «ուրիշ վաշտեր»։

Սակայն երկու ուրիշ գրողներ, Հերակլեացի Մեմնոն և Թրալցի Փլեգոն, Հայ բանակի թիւը կուտան մին 80, 00, իսկ միւսը՝ 70,000։

Վերոյիշեալ հսկայական թիւերը հրապուրիչ կրնային ըլլալ, եթէ մի՛այն կարենայինք անտեսել այն վիթխարի բազմութիւններու լեռներու նեղ անցքերէն և կիրճերէն կարճ ժամանակի մէջ փոխադրութեան պարագան, զոր Տիգրան ի գլուխ հանեց։

Սակայն Տիգրանակերտի պատերազմին պարագաները քննելու, թիւերը երկրորդական նշանակութիւն կ'ստանան։ Երբ Լուկուլլոսի գործադրած ռազմագիտական քայլը նկատի առնենք, քիչ տարբերութիւն կ'ընէ թէ 20,000 Հռովմայեցիներու դէմ Տիգրան 80,000 զինուոր ունէր թէ կէս միլիոն։ Թերեւս Տիգրանի հրամանին տակ գտնուողներու թիւը ո՛րքան աւելի ստուար ըլլար, ա՛յնքան աւելի վստահօրէն Լուկուլլոսի մասնաւոր ծրագիրը պիտի յաջողէր։

Ի տես ծերունի Արքայի ամբոխանման բանակին, մէկը կարծես կրնայ կարդալ Լուկուլլոսի դէմքին վրայ այն

կենսական հայցումը, որ կը կլանէ իր միտքը. ո՞րն է լաւագոյն մեթոտը բազմամբոխ բանակ մը պարտութեան մատնելու՝ անկէ հինգ անգամ աւելի քիչ ուժով: Ու պատասխանը անմիջապէս կը ծագի միտքին. խուճապահար ընել:

Տիգրանակերտի պատերազմը ուրիշ բան չէ այլ յաջող խուճապահարութեան մէկ օրինակը:

Մէկ կողմէ քաջավարժ և ճկուն վէթէրան բանակ մը, միւս կողմէ հսկայ զանգուած մը, ահագարանոց գումարուած՝ որուն շարժումներուն ազատութիւնը մասամբ կը կաշկանդուի բեռնատար գունդերու և աշխատաւորական վաշտերու ներկայութեամբ:

Պատերազմին մէկէ աւելի նկարագրութիւնները իրենց էական մասերով կը հաստատեն Լուկուլլոսի խուճապ ըստեղծելու տակտիկան: Ցիրաւի, երկու բանակները իրարու չզարնուած՝ ամէն բան վերջացած էր:

Ապպիանոսի համառօտ նկարագրութիւնը ցոյց կուտայ, թէ ի՛նչպէս Հայ բանակը խուճապի ենթարկուեցաւ:

«Լուկուլլոս տեսաւ բլուր մը, որ կը բարձրանար Տիգրանի ետեւ, հետեւաբար ան իր հեծելազօրքը կանգնեցուց Հայ բանակին առջեւ ճակատային յարձակման մը համար, թշնամին գրաւեալ պահելու և յետոյ կամաւորապէս նահանջելով թոյլ տալու, որ բարբարոսներ հալածելու սկսին և այդպիսով իրենց շարքերը ցրուեն: Բայց ինք իր հետեւակներով գաղտագողի գնաց և գրաւեց բլուրը: Երբ տեսաւ թէ թշնամին իր հեծելազօրքը կը հալածէ՝ պատերազմը շահած կարծելով և ամէն ուղղութեամբ կը ցրուի, իր բեռնատար խումբերը բլուրի ստորոտին ձգած, ան բացագանչեց. «Զինուորնե՛ր, յաղթական ենք», և նախ յարձակեցաւ բեռնատարներու վրայ: Այս վերջինները փախան խառնաշփոթ վիճակի մէջ և ինկան իրենց հետեւակազօրաց վրայ և ասոնք ալ ձիաւորներու վրայ: Վայրկեանի մը մէջ խուճապը կատարեալ էր»: (*)

Կռուի ականատես եղան քաղաքի պատնէշներուն վրայ

(*) Ապպիանոս ԺԲ. 85:

գտնուողները։ Երբ Մանկէոս տեսաւ Հայ բանակի պարտութիւնը՝ անմիջապէս հրամայեց պարիսպներու վրայ գտնուող յոյները զինաթափ ընել։ Այս վերջինները ապստամբեցան և իրենք զիրենք զինելով գաւազաններով, բիրերով և ինչ որ կրնային ձեռք ձգել՝ կատաղի կռուի սկսան պարիսպի և աշտարակներու վրայ գտնուող սակաւաթիւ հայ զինուորներու հետ։

Յոյները այնքան մոլեգնած էին, որ ինկող Հայերու զէնքերը խլեցին և վերջ ի վերջոյ յաջողեցան երկու աշտարակներու միջև գտնուող անցքին տէր ըլլալ։ Անոնք կանչեցին Հռովմայեցիները որ իրենց սանդուխները զետեղեն այս մասնաւոր վայրը։ Եւ երբ թշնամին վեր հասաւ խանդավառութեամբ ընդունեցաւ ո՛չ միայն պարիսպի վրայ գտնուողներէ, այլ քաղաքի օտար բնակչութենէն։ Այսպիսով Լուկուլլոս ազատեցաւ երկար պաշարման անստոյգ բաղդէն։ Քաղաքը գրաւուեցաւ և անխնայ կողոպուտի տրուեցաւ։ Անհաշիւ թանկարժէք առարկաներէն զատ՝ Լուկուլլոսի ձեռքը կ'անցնէր Հայ փողերանոցէն նոր զարնուած 8,000 տաղանդ (մօտաւորապէս 7,400,000 տօլար)։ (*)

Լուկուլլոս, սակայն, իր յաղթանակի մասին սին պատրանքներ չունէր։ Ան գիտէր որ Տիգրանի ուժը խորտակուած չէր. որ ծերունի Արքան, այժմ կատարելապէս սթափած, կրնար լուրջ նեղութիւն պատճառել Լուկուլլոսի, քանի բուն Հայաստան աշխարհի հարստութիւնը չէր խաթարուած, Հայ ժողովուրդը հսկայական նոր բանակի մը պահեստի ուժերը ունէր, իսկ ինչ որ ամենէն ձեռնտու էր, Հայ լեռները յարմարագոյն թատերաբեմը կրնային հանդիսանալ երկարատեւ պայքարի մը, որմէ Հռովմայեցին այնքան կը խրտչէր։

Անտարակոյս Տիգրանի դէմ պատերազմը լրացած չէր։ Լուկուլլոս կը գտնուէր հողամասի մը վրայ, ուր իրմէ առաջ ո՛չ մէկ Հռովմայեցի զօրավար ոտք դրած էր։ Ան-

(*) Պլուտարքոս, Լուկ. ԻԹ. 2. 3։

ծանօթ երկիր մը, որ տակաւին կրնար աղէտալի անակըն-կալներ պատճառել։

Միւս կողմէ, Պոնտոսի մէջ Միհրդատ կորանցուցած հողերը սկսած էր վերագրաւել։ Լուկուլլոսի յաղթանակը երկու Թագաւորները զինակից դարձուցեր էր, որ ինքնին անբաղձալի էր Հռովմայեցիին։ Միհրդատի փորձառութիւնը և Տիգրանի հարստութիւնը կրնային շատ չանցած այս առաջին յաջողութեան գինիին մոլեխինդ խառնել։

Ասիան անակնկալներով լեցուն էր։

Բայց Լուկուլլոսի մեծագոյն չշմեցնող անակնկալը կուգար Արեւմուտքէն։

ՏԱՍՆԸՄԷԿԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ՀՌՈՎՄԷԱԿԱՆ ՄԻՋՆԱՐԱՐ

(69 — 66 Ն.Ք.)

Կայ առեղծուած բաժանում,
Թէեւ փոխադարձ խորամանկութեամբ
Երկուստէք անոր դէմքը կը սքօղեն:
ՇԷՅՔՍՓԻՐ, Արքայ Լիր, Գ. 1

1.

Տիգրանակերտի առջեւ կրած պարտութիւնը՝ Տիգրանին կը ճանչցնէր իր տէրութեան սպառնացող վտանգին ճշգրիտ բնոյթը:

Հայ Արքան այժմ կը գիտակցէր՝ թէ յանձին Հռովմայեցիներու՝ Ասիան կը ծանօթանար աղիտաբեր ոսոխի մը, որ թէեւ Մեծն Աղեքսանդրի լուսանքը չունէր, բայց ա՛լ աւելի յամառ յարատեւութիւն կը ցուցաբերէր, զինուորական ձախողութիւններէ դիւրաւ չէր ընկճուէր, եւ անյագ ախորժակ ունէր երկրի կարագին եւ ոսկիին:

Այս հարուածը ծերունիին հոգիին մէջ վերարծարծեց այն հասու կրակը, որ երիտասարդ Տիգրանին եղած էր: Այժմ ինք եւ Միհրդատ շօգեպինդ աշխատանքի լծուեցան՝ Արեւելքը ոտքի հանելու Հռովմայեցիներու դէմ, որպէս հասարակաց թշնամիի: Ուստի երկուքին պատրաստութիւնները յառաջ կը տարուէին հսկայական համեմատութիւններով, «կարծես անոնք առաջին անգամ ըլլալով պատերազմի կը սկսէին»: (*)

(*) Տիոն Կասսիոս ԼԶ 1:

Նոր բանակին համար Տիգրան մի՛ միայն իր ժողովուրդին կը վստահէր։ Տիգրանակերտի ճակատամարտէն վերջ, կայսրութեան հարաւային երկիրները գրեթէ անջատ միաւորներ կը դառնային։ Կորդիէն, Սուրիա, Կոմմագինէ և Արաբական իշխանութիւններ կը շտապէին Լուկուլլոսը սիրաշահիլ։ Կորդիէն յօժարակամ թոյլ կուտար, որ Հռոմէական բանակը հոն հաստատէ իր ժամանակաւոր բնակութիւնը։ Նոյնիսկ Ծոփաց Հայաստա՛ն մերժեց ճանչնալ Արտաշատի հեղինակութիւնը։

Տիգրան պատերազմական վիճակ յայտարարեց ամբողջ երկրին համար։ Սրբազան պատերազմ կը յայտարարուէր Արեւմտեան թշնամիին դէմ։ Իսկ ժողովուրդին զգացումները կատաղօրէն կը գրգռուէին ա՛յն լուրերէն, որուն համաձայն Լուկուլլոսի Հայաստանի վրայ յարձակելու միակ նպատակն էր՝ ամենասիրելի դիցուհի Անահիտի տաճարները կողոպտել։

Պետութեան ամէն կողմերէն նորանոր ուժեր կը դիմէին ծերունի Արքայի դրօշին։ Մինչ Միհրդատի բորբոքող եռանդը ամէն քաղաք զինագործարանի կը վերածէր։

Եկող բազմութիւններէն Միհրդատ ընտրեց եօթանասուն հազար հոգի, որոնք պիտի կազմէին իր հետեւակազօրաց բանակը։ Իսկ երեսուն հազար ձիաւորներ կը գտնուէին Տիգրանի հրամանին ներքեւ։ (*)

Հայ ազնուականութեան ծաղիկը, որ չքատեսիլ պատկեր մը կը ներկայացնէր իր շողշողուն սպառազինութեամբ՝ կը կազմէր հռչակաւոր Հայ հեծելազօրաց կորիզը։ Անոնք Թագաւորի Թիկնապահ խումբն էին։ Թեթեւազէն հեծեալներն ալ գրեթէ ամբողջութեամբ Հայեր էին։ Հպատակ ազգերէն Տիգրան ընտրեց միմիայն Մարաեան աղեղնաւորները և Վրացի նիզակաւորները, որոնք անցեալի մէջ իրենց քաջութեամբ և ճարպիկութեամբ Թագաւորի վստահութիւնը շահած էին։

Գալով ռազմավարութեան, երկու Թագաւորներն ալ որոշեցին խուսափիլ բաց ճակատամարտէ և իրենց ճիգերը յատկացնել Հռոմայեցիներու պարենաւորման ճամբաները

(*) Ապպիանոս, ԺԲ. 87։

կարելու և կատաղի պարտիզանական կռիւներով թշնամին շուարեցնելու ու վերջ ի վերջոյ խորտակելու։ Ու երբ իրենցմէ մին կռուի բռնուէր՝ միւսը պիտի շտապէր հարուածելու ոսոխին թիկունքը։ Տիգրանէն և Միհրդատէն զատ, հայ թագաւորի փեսան ալ, Մարաստանի թագաւոր Միհրդատ, իր բանակով, տեսակ մը անկախ ուժ, պիտի երթար ո՛ւր որ պէտք տեսնուէր։

2.

Պոնտոսի թագաւորին Հռովմի հանդէպ տածած ատելութիւնը կրկին բորբոքած, այս վիթխարի պատրաստութեամբ չէր գոհանար։ Ան որոշած էր ամբողջ Արեւելքը Եւրոպացի յափշտակիչներուն դէմ ոտքի հանել։ Ան դեսպաններ ղրկեց ամէն ազգերու, հոգ չէ թէ որքան պզտիկ, որպէսզի միանան այս մեծ խաչակրութեան, որը վերջ պիտի դնէր Իտալական անգութ կեղեքումներուն։

Պարթեւաստան նոր թագաւոր մ'ունեցեր էր, Հրահատ Գ., որ ղառամած Սանատրուկին կը յաջորդէր։

Հրահատ գահ բարձրանալուն իր նախորդի հաշտարար քաղաքականութեան վերջ տուաւ և պահանջ դրաւ որ Տիգրան Կորդիէնը վերադարձնէ Պարթեւաստանին։

Տիգրանակերտի ճակատամարտէն վերջ՝ թերեւս Հրահատ մտադիր էր Կորդիէնը գրաւելու, բայց Լուկուլլոսին քայլը չփոթեցուց զինք։ Հռովմայեցին արդէն Կորդիէն մտեր էր, և որովհետեւ պաշարի առատութիւն կար հոն, Հռովմէական բանակը 69-68ի ձմեռը անդ կ'անցնէր։

Միհրդատ կ'ուզէր Հրահատին ալ զինակցութիւնը ապահովել։ Ուստի Տիգրանին կը ջանար համոզել, որ Կորդիէնը և Միջագետքը Հրահատին յանձնէ ի փոխարէն Պարթեւի զինուորական օժանդակութեան։ Տիգրան մոռնալու չէր որ Հռովմէական վճռական յաղթութեան մը պարագային՝ այն երկիրները արդէն կորսուած պիտի ըլլային։

Միհրդատ դեսպան և նամակ ղրկեց Հրահատին։ Երբ խնդիրը Հռովմի դէմ ծառանալու գար՝ Միհրդատ պերճախօս փաստաբան մ՚էր։

«... Եթէ դուն ազատ ըլլայիր անարգել վայելելու խաղաղութիւնը, եթէ սկզբունքէ բոլորովին զուրկ թշնամի մը քեզի չսպառնար, եթէ Հռովմայեցիները ջախջախելու պարագային փառայեղ հռչակ մը քու բաժինդ չըլլար, ես փորձն իսկ չէի ըներ քու դաշնակցութիւնդ խնդրելու...

« Տիգրան պատրաստ է զիջելու և պիտի ընդունի ի՛նչ պայման որ առաջարկես ... Ուստի կը խնդրեմ որ մտածես՝ թէ իմ պարտութեանս պարագային դուն աւելի լա՞ւ կացութեան մէջ պիտի գտնես ինքզինքդ՝ Հռովմայեցիներուն դիմագրաւելու, կամ կը խորհի՞ս թէ այդպիսով պատերազմը վերջ կը գտնէ։

«Ես քաջատեղեակ եմ որ դուն զօրքի, զէնքի և գանձի հսկայ առատութիւն ունիս։ Այս պատճառաւ ալ՝ իմ կողմէ կը փնտռուիս որպէս դաշնակից, իսկ Հռովմայեցիներուն կողմէ՝ որպէս իրենց կողոպուտի յաջորդ զոհը։ Կարեւորը քեզ համար որոշելն է թէ՝ մինչ Տիգրանի թագաւորութիւնը տակաւին հզօր է և հարուստ, մինչ ես ռազմունակ գունդերու տէրն եմ, պէ՞տք է որ պատերազմը վերջանայ քու երկրի սահմաններուն դեռ չհասած, նուազ աշխատանքով և մեր զօրքերու համագումար ճիգերով, քանզի Տիգրան և ես չենք կրնար յաղթել կամ յաղթուիլ՝ առանց լուրջ վտանգ սպառնալու քեզի։

«Միթէ քեզի ծանօթ չէ՞ որ Հռովմայեցիք Արեւմուտք խուժեցին մինչեւ որ ովկիանոսը կասեցուց իրենց յառաջխաղացքը։ Յետոյ անոնք դարձան մեզի դէմ։ Որ անոնք ոչ մէկ բան ունէին, ո՛չ տուն, ո՛չ կին, ո՛չ հող, ո՛չ ալ կարգ-կանոն, բայց այն որ ձեռք անցուցին կողոպուտով և յափշտակութեամբ։

«Ի սկզբան խումբ մը փախստականներ, առանց հայրենիքի և առանց ծանօթ ծնողներու, հիմնեցին կայսրութիւն մը՝ մարդկութիւնը կործանելով, և ո՛չ մարդկային,

ո՛չ ալ աստուածային պարտադրութիւններ կրցան արգիլել զիրենք ճնշելէ և աւարի տալէ ամէնքը, բարեկամ կամ դաշնակից, ծանօթ կամ օտարական, տկար կամ հզօր։ Այն բոլոր իշխանութիւնները, ի մասնաւորի արքայական պետութիւններ, որոնք իրենց գերին չեն ըլլար, իրենց կողմէ կը նկատուին թշնամի...

«Մանաւանդ դուն, որ տէրն ես Սելեւկիոյ, քաղաքներու ամենամեծին, ինչպէս նաեւ Պարսկաստանի՝ որ հռչակաւոր է իր հարստութեամբ, դուն ի՞նչ կրնաս ակնկալել անոնցմէ, բայց ձգձգողական քաղաքականութիւն ներկայիս և պատերազմ հետագային։ Հռովմայեցիք զէնքեր ունին ամենուն դէմ, բայց ամենասուրը կը պահեն անո՛նց, որոնց պարտութիւնը ամենէն շատ կողոպուտ կուտայ։

«Յանդգնութեամբ և խաբեբայութեամբ, պատերազմ պատերազմի վրայ յարուցանելով է որ անոնք այնքան մեծցան։ Այս ընթացքին հետեւելով անոնք կամ պիտի ճզմեն բոլոր ազգերը, կամ իրենք պիտի կորսուին։

«Եւ անոնց կործանումը յաջողցնել դժուար պիտի չըլլայ, եթէ դուն Միջագետքի կողմէն և ես Հայաստանի կողմէն շրջապատենք իրենց բանակը, որ պիտի կարօտի պաշարէ և օգնութենէ, և որ մինչեւ այսօր պահպանուած էր մի՛միայն բախտի շնորհիւ կամ մեր իսկ սխալով։ Եթէ յօժարիս, այն ատեն գալիք սերունդներէն պիտի հռչակուիս որպէս մէկը՝ որ մեծազօր իշխաններու օգնութեան հասաւ և ազգերու կողոպտիչները խորտակեց....» (*)

Հրահատ սակայն, աւելի յստակատես էր քաղաքական կացութեան մասին։ Ան շատ կարեւորութիւն չտուաւ Միհրդատի միջոցաւ իրեն հաղորդուած Տիգրանի խոստումներուն և զիջողութեան։ Ան շատ ալ չէր վստահեր Հայ թագաւորին։ Անգամ մ'որ Հռովմէական վտանգը անցնէր՝ Տիգրան կրնար վերագրաւել ինչ որ այնքան դժկամակօրէն տուած էր։

Պարթեւական շահերու տեսակէտէն՝ Լուկուլլոսի հետ

(*) Սալլուստ։

դաշինք մը աւելի օգտակար կը թուէր Հրահատի։ Հռովմայեցիին հետ կողմնակցութիւնը պիտի ապահովէր պարտութիւնը Տիգրանի և Միհրդատի, երկու մեծ թագաւորներու, որոնցմէ վախնալու պատճառ ունէր Հրահատ։

Որքան ատեն որ պատերազմիկ կողմերու ուժերը հաւասարակշռուած էին, Պարթեւ թագաւորի օժանդակութեան կարեւորութիւնը կարելի չէր ստորագնահատել։ Ան կրնար յաղթանակը ապահովել ա՛յն կողմին, որուն օգնել ուզէր։ Ա՛յս իսկ պատճառաւ, մինչ Հրահատ Միհրդատի դեսպանին հետ անհետեւանք բանակցութեամբ զբաղած էր, մայրաքաղաք կը հասնէր Լուկուլլոսի ներկայացուցիչը։

Հռովմայեցի զօրապետը իմացեր էր՝ Կոմմագէնի Անտիոքոս թագաւորէն՝ Միհրդատի Պարթեւաստան ղրկած դեսպանութեան մասին։ Լուկուլլոս գիտէր որ գալիք պատերազմը՝ Տիգրանի և Միհրդատի միացեալ ուժերուն դէմ՝ այնքան ալ դիւրին պիտի չըլլար։ Ուստի ինքն ալ դեսպան մը փութացուց Պարթեւական արքունիքը և Հրահատի խոստացաւ միեւնոյն հողային զիջումները՝ որ Միհրդատ ըրած էր։

Հրահատ ատեն մը բանակցութիւններով անցուց, վերջ ի վերջոյ Լուկուլլոսի հետ դաշնակցելու համար իր հաւանութիւնը տուաւ, այդ ալ չիրականացաւ։ Թէեւ Լուկուլլոս այնքան մը օգտուեցաւ որ Հրահատ չէզոքութիւն պահեց։

3.

Մինչ Հռովմէական բանակը Կորդուէնի լեռնոտ երկրին մէջ իր օրերը կ'անցնէր և ամիսներ կ'անցնէին, Լուկուլլոս կը համոզուէր որ Տիգրան և Միհրդատ որդեգրած են այն ծրագիրը, որմէ ինք այնքան կը վախնար, այսինքն, խուսափիլ ճակատամարտներէ։

Այս պարագան չափազանց վրդովեցուց զինք, քանզի ան այլեւս չէր կրնար երկար սպասել։

Հռովմէ հասնող լուրերը տագնապալի շեշտ մ'ունէին։

Իր քաղաքական հակառակորդները արդէն սկսած էին բարձրաղաղակ ամբաստանել զինք՝ պատերազմը անիրաւօրէն երկարելուն համար, և այդ ալ մի՛միայն իր և իր համախոհներու հարստացման համար։

Ձմեռն անցաւ և 68-ի գարնան՝ Լուկուլլոս Պարթեւաստան արշաւելու յանդուգն ծրագիրը յղացաւ։ Յաջողութեան պարագային ո՛չ միայն իր անունը Հռովմայեցի յաղթողներու առաջինը պիտի ըլլար, այլ այդ մեծապէս պիտի զօրացնէր դիրքը Պահպանողական կուսակցութեան՝ Պոմպէոսի և իր ժողովրդային Կուսակցութեան դէմ մղած պայքարին մէջ։

Այս արշաւանքի գաղափարէն ո՛րքան հրապուրուեցաւ որ՝ Լուկուլլոս Պարթեւ արքունիքը ղրկեց իր կարողագոյն զօրապետներէն Սեքստելիոսը։ Առ երեւոյթս անոր առաքելութիւնը առաջարկուած դաշինքի մանրամասնութեանց շուրջ բանակցիլ էր, բայց իրականին մէջ ան զինուորական լրտեսի պաշտօն պիտի կատարէր և պիտի ուսումնասիրէր Հրահատի երկիրը՝ որպէս նախապատրաստութիւն Լուկուլլոսի արշաւանքին։

Սակայն Հրահատ չխաբուեցաւ։ Ան ետ կեցաւ դաշինք կնքելու գաղափարէն, և ըսաւ Սեքստելիոսին թէ՝ ինք որոշած էր չէզոք մնալ Տիգրանի և Միհրդատի դէմ Լուկուլլոսի մղելիք պատերազմին մէջ։

Լուկուլլոս սակայն առանց ընկրկելու որոշեց անմիջական արշաւանք սկսիլ Պարթեւաստանի դէմ։ Ան հրաման ղրկեց Պոնտոս գտնուող իր գունդերուն՝ անյապաղ միանալու իրեն զինուորական այս մեծ գործողութեան, որ իր ամենամեծ յաջողութիւնը պիտի ըլլար։

«Ան մտածեց թէ փառաւոր բան մը պիտի ըլլար եթէ մէ՛կ արշաւանքով, մինչ բաղդի հոսանքը դեռ իր կողմն է, կարող ըմբշամարտիկի մը նման, երեք թագաւորներ մին միւսի ետեւէ յաղթէ, ու անարգել անցնի՝ արեւի տակ ամենամեծ երեք թագաւորներու երկիրներէն՝ յաւերժօրէն յաղթական»։ (*)

(*) Պլուտարքոս, Լուկ. Լ. 3։

4.

Սակայն Պոնտական լեգէոններու անակնկալ պատասխանը մահացու հարուածը տուաւ իր ծրագրին։

Սօրնատիոսի լրաբերները տեղեկացուցին իրեն թէ զինուորները ապստամբած էին և կը պահանջէին ազատ արձակուիլ, այլապէս կ'սպառնային Պոնտոսը ձգել հեռանալ։

Լուկուլլոս այժմ կը հասկնար որ՝ Հռովմի իր ճարպիկ հակառակորդները՝ արդէն իրենց գործունէութիւնը տարածեր էին մինչև Փոքր Ասիա, և ամուր կռուաններ գտած նոյնիսկ իր բանակին մէջ։

Այս հակառակորդներու առաջնորդը Պոմպէոսն էր։ Ան 71-ին իր կապը Պահպանողական Կուսակցութեան հետ խզելով՝ դարձեր էր հերոսը Ժողովրդային Կուսակցութեան։ Մեծ Ժողովրդականութիւն կը վայելէր։ Տակաւին քսանըհինգ տարեկան չեղած՝ երկու Յաղթական Շքանդէններ ունեցեր էր։ Բայց անոր ալ ամենամեծ փափաքն էր Ասիական գունդերու հրամանատարութիւնը ձեռք ձգել։

Իր Կոնսուլի պաշտօնին յաջորդող երկու տարիներուն, 69 և 68 ան Հռովմ մնաց՝ գաղտնաբար ծրագրելով Ասիական հրամանատարութիւնը Լուկուլլոսէն կորզելու։

«Պոմպէոս կատարեալ մէկ օրինակն է տաղանդ ունեցող մարդու», կը գրէ Կուլլիէլմօ Ֆէրրէրօ իր Մեծութիւն եւ Տկարացում Հռովմի գործին մէջ։ «Մէկը՝ որ թէև զուրկ է իսկական հանճարէ կամ ստեղծագործ կարողութենէ, բայց գիտէ անմիջապէս իւրացնել և շահագործել այն նոր գաղափարները, որ հանճարեղ մարդոց կողմէ իր հասողութեան կը բերուին ...։ Լուկուլլոսի ապշեցուցիչ յաջողութիւններէն վերջ, իր երեւակայութիւնը յա՛նկարծ արթնցաւ այն բոլոր դասերուն, որ այս յաղթանակները կրնային սորվեցնել։ Ան նկատեց որ Ծերակոյտի տատամսոտ Արեւելեան քաղաքականութիւնը անտեղի էր և անհարկի, որ Ասիական մեծ միապետութիւնները, դրսէն դիտողի աչքին այնքան ահազդու, անողնայար կառուցուածքներ էին՝ որոնք կրնային դիւրաւ

ընկճուելու եռանդոտ յարձակողականով։ Եւ թէ այս տեսակ քաղաքականութեան մը որդեգրումը՝ Իտալական վարչագէտներու և դրամատէրերու շահարկութեան նո՛ր և հարուստ դաշտ մը պիտի ապահովէր, ինչպէս նաև զինուորներուն և քաղաքացիներուն հարստութեան, հռչակի և հեղինակութեան նո՛ր աղբիւրներ պիտի հայթայթէր»։

Շահագործումի այս գաղափարը երիտասարդ Պոմպէոսի կողմը կը շահէր դրամ փոխատուողները, վաճառականները և Փոքր Ասիոյ մէջ արդէն մեծ շահարկութիւններ ընողները։ Անոնք կը քննադատէին Լուկուլլոսի մեղմ քաղաքականութիւնը դէպի բնիկ պարտապանները։ Լուկուլլոս սոյն քայլը առած էր տեղացիները սիրաշահելու համար, բայց այժմ՝ քաղաքական սուր պայքարի մէջ՝ ան իրեն դէմ կը գործածուէր։

Այնպէս ցոյց կը տրուէր թէ Պոմպէոս հարկահաւաքութեան և տոկոսներու գանձման նախկին մեթոտները պիտի կիրարկէր, և նորանոր երկիրներ, ինչպէս Կապադովկիա և Սուրիա, հռովմէական դրամատիրութեան առջև պիտի բանար։

Պոմպէոսի գործակալները սկսան հասարակութեան կարծիքը գրգռել Լուկուլլոսի դէմ։ Հռետորներ կ՚ամբաստանէին զինք որպէս մէկը, որ պատերազմը կ՚երկարէ մի՛միայն իր և իր բարեկամներու հարստացման համար, մինչ Հռովմի հասարակ ժողովուրդը արդէն սկսած էր զգալ սննդեղէնի, ի մասնաւորի եգիպտացորենի պակասը, որպէս հետեւանք Միջերկրականի մէջ բազմացած ծովահէններու սանձարձակ գործունէութեան՝ զոր Լուկուլլոս ոեւէ ջանք չէր ըրած ճնշելու կամ ոչնչացնելու։

Ժողովրդային կարեկցութիւնը լեղու կը բարձրացնէր ի շահ Տիգրանի, որ յարձակումի կ՚ենթարկուէր Լուկուլլոսէն՝ ինքնիշխան կամայականութեամբ և առանց Ծերակոյտի հրամանին։

Լուչիոս Քուինտոս կծու շեշտով մը յայտարարեց թէ Լուկուլլոս այնպէս մը կը վարուէր, որ կարծես Ծերակոյտին կողմէ ղրկուած էր ո՛չ թէ թագաւորները յաղթելու, այլ զանոնք կողոպտելու։ (*)

(*) Պլուտարքոս, Լուկ. ԼԳ. 4։

Հռովմի քաղաքական հրապարակի աղմկալի բողոքները Ասիոյ մէջ ալ արձագանգ գտան, և Պոնտոս գտնուող լէգէոնները՝ առաջինները եղան գլուխ բարձրացնող։

Դժգոհութիւնը Պոնտոսէն անցաւ Կորդիէն, ուր Լուկուլլոսի քթին տակ զինուորները կը պահանջէին ազատ արձակուիլ։ Միւս կողմէ Պոմպէոսի գաղտնի գործակալները մուտք գտած էին բանակ և շարքերու դժգոհութեան կրակ կը հայթայթէին։

Ի տես իր զինուորներու այս խռովեալ մտայնութեան՝ Լուկուլլոս այլեւս ո՛չ կրնար խորհիլ Հրահատի, և ոչ ալ անծանօթ երկրի մը մէջ պատերազմելու արկածալի ծրագրի մասին։

Այս ճգնաժամային կացութենէն փրկուելու միակ ելքը Տիգրանի վրայ յարձակման մը մէջ կը գտնէր։ Վճռական մեծ յաղթանակ մը կրնար զսպել և մարել զօրքերու ապըստամբական երոյթները, մանաւանդ երբ անոնց ախորժակները սրէր այն անհատնում կողոպուտի հեռապատկերով, զոր «Հայ Կարքեդոնը», Արտաշատ, պիտի տար իրենց։

5.

68-ի Յունիսին, Լուկուլլոս Հայկական Տաւրոսը անցաւ և մտաւ Տիգրանի բնաշխարհի սահմաններէն ներս։

Բայց այս արշաւանքը բոլորովին տարբեր էր այն արագ յառաջխաղացքէն, որ նախորդ տարին ան կատարեր էր Կապադովկիոյ և Ծոփաց Հայաստանի բարեկամ երկիրներու մէջէն։ (*)

Հայաստանի մէջ Լուկուլլոս ժողովրդային թշնամի ղանգուածներու մէջ էր, մինչ Տիգրան և Միհրդատ, հաւատարիմ իրենց որդեգրած ռազմավարական քաղաքականութեան, ամենուրեք կը խուսափէին Հռովմէական հետեւակազօրաց հետ ճակատամարտի բռնուելէ։ Իսկ միւս կողմէ հայ հեծելազօրքերու յանկարծական յարձակումները կ՚սկսէին նեղել արշաւողները։

Արածանի գետին մօտ, Տիգրանի և Լուկուլլոսի հեծելա-

(*) Պլուտարքոս, Լուկուլլոս, ԼԱ. 2։

գունդերը իրար հանդիպեցան։ Հայկական այրուձիին երեւոյթը այնքան պատկառազդու էր որ, ինչպէս Պլուտարքոս կ՚ըսէ, «Լուկուլլոս պահ մը երկիւղ զգաց անոնց բազմութենէն և իրենց սարքաւորման փառայեղ տեսքէն»։ Բայց վճռական բախում մը տեղի չունեցաւ, քանզի երբ Հռովմէական հետեւակազօրքը օգնութեան եկաւ իրենց ձիաւորներուն, Հայ թագաւորը անմիջապէս նահանջեց։

Այս նահանջը պարտութեան յաջորդող փախուստ մը չէր։ «Որեւէ վնաս չկրելէ զատ, անոնք (Հայերը) շարունակեցին զիրենք հալածողներու վրայ նետեր տեղացնել, անոնցմէ ոմանք տեղն ու տեղը սպաննելով և շատ շատերը վիրաւորելով։ Այս վէրքերը չափազանց վտանգաւոր էին և խիստ դժուարութեամբ կը բուժուէին. որովհետեւ նետերը երկու ծայր ունէին և Հայեր զանոնք թոյնով պատեր էին, որպէսզի արձակուած նետեր մարմնի մէջ մնային կամ եթէ քաշուէին ու հանուէին, շուտով մարմինը կը խորտակէին, քանզի երկրորդ ծայրը թոյլ կերպով նետին ագուցուած ըլլալուն՝ վէրքին մէջ կը մնար»։ (*)

Լուկուլլոսի դժուարութիւնները օր ըստ օրէ աւելցան երբ ցրտերը սկսան։ Մինչեւ Արածանիի ափը հասնիլը՝ երեք ամիս առած էր։ Սեպտեմբերի վերջերն և աշնանային արեւադարձը հոս՝ Հայկական բարձրավանդակին վրայ կ՚իջնէր սաստիկ ցուրտով և ձիւնով։

Զօրագունդերու ապստամբական ոգին որ պահ մը մարած կը թուէր, մէկէն կը կրկնապատկուէր խիստ թափով մը։

Կլիմայական մտրակումներուն պակաս թողածը Պոմպէոսի գաղտնի գործակալները լրացուցին։ Ի մասնաւորի այդ ի ծնէ խռովարարը, Պուբլիոս Կլօտիոս, որ լկեր էր իր կրտսեր քոյրը՝ որ կինն էր Լուկուլլոսի, զոր այժմ կործանելու կուգար։

Պուբլիոս, երկու տարի առաջ, 70-ին սրդողած ձգեց հեռացաւ Լուկուլլոսէն, որովհետև այս վերջինը բարձր զինուորական պաշտօն չէր տուած իրեն։ Երկու տարուայ բացակա-

(*) Տիոն Կասսիոս ԼԶ. 5։

յութենէ վերջ կրկին կը յայտնուէր շուրջերու մէջ, ուրկէ ինքնակոչ «Զինուորին բարեկամը»։ Իրականին մէջ սակայն ան դարձած էր Պոմպէոսի հաշւոյն գործող մէկը, որ եկած էր զինուորները ապստամբեցնելու Լուկուլլոսի դէմ։

Իր խռովարարական աշխատանքներուն համար Պուբլիոս ընտրեց այն վաշտերը, որոնք իր կարծիքով ամենէն դիւրին և շուտ ոտքի պիտի ելլէին։ Հետեւաբար ընտրեց Ֆիմբրեան գունդերը, որոնք ամենէն երկար ատեն զէնքի տակ մնացած էին, տասնըհինգ տարի, Միհրդատեան առաջին պատերազմէն ի վեր։

Պլուտարքոս նմոյշը կուտայ Պուբլիոսի ամբոխավարական ապրանքին.

«Մինչեւ ե՞րբ վերջակէտ պիտի չդրուի իրենց պատերազմներուն և տառապանաց։ Մինչեւ ե՞րբ այսպէս պիտի շարունակեն կռուիլ ազգ ազգի ետեւէ և մաշեցնել իրենց կեանքը երկիրներ տաժանակիր թափառելով։ Եւ ինչո՞ւ համար։ Որպէսզի պահպանեն Լուկուլլոսի կառքերը և ուղտերը, որոնք բեռնաւորուած են թանկագին քարերով, ոսկեայ բաժակներով և գանձերով։ Մինչդեռ Պոմպէոսի զինուորները, արդէն ազատ արձակուած, իրենց կիներով և զաւակներով հաստատուած են բարեբեր հողերու վրայ, հաճելի քաղաքներու մէջ, ո՛չ թէ Միհրդատը և Տիգրանը անմատչելի տեղեր քշած ըլլալնուն և Ասիոյ արքայական քաղաքները կործանելնուն համար, այլ Սպանիոյ և Իտալիոյ մէջ խեղճուկրակ փախստականներու և գերիներու դէմ կռուած ըլլալնուն համար։ Եթէ մեր սուրերը յաւիտեան մեր ձեռքերուն մէջ պիտի պահենք, գոնէ մեր սուսերը և ինչ որ կը մնայ մեր մարմիններէն վերապահենք հրամանատարի մը, որ միշտ կը խորհի թէ իր զինուորներուն հարստութիւնը կը կազմէ իր մեծագոյն փառքը։ (*)

Լուկուլլոսի նման զինուորական կարգապահութեան մոլեռանդ նախանձախնդրի մը, իր զինուորներուն ապստամբութիւնը աղէտի համազօր բան մ'էր։

(*) Պլուտարքոս, Լուկուլլոս, ԻԴ. 1-4:

Այժմ որ մեքենայութիւններ և դաւեր իր անկումը կը շտապեցնէին, հարուածները սկսան մին միւսի ետեւէ գալ։ Հայաստանի լեռներուն մէջն էր՝ երբ լուր եկաւ թէ Տրիբուններէն մին, Քուինտոս, օրէնք մը անցնել տուած էր՝ որով Լուկուլլոս կը զրկուէր Ասիոյ կառավարիչի իր պաշտօնէն։ Իրեն կը մնար մի՛ միայն զինուորական հրամանատարութիւնը։

Եթէ իր զօրքերը մէկ քանի օր եւս հնազանդէին ու հետեւէին իրեն, ան տակաւին կրնար նժարը իր ուզած կողմը թեքել՝ Հայաստանի հռչակաւոր մայրաքաղաք Արտաշատը գրաւելով։ Քանի մը օր և արդէն պիտի հասնէր Արաքսի վրայի մեծ ոստանը։ Լուկուլլոս կը հաւատար իր յաղթանակին։ Իսկ եթէ պարտուէր, շատ տարբերութիւն մ'ալ պիտի չ'ընէր, քանզի կացութիւնը ոեւէ կէտէ դիտուած՝ չափազանց մռայլ էր։

Այսուհանդերձ ինք յոյժ կը փափաքէր խաղալ այս վերջին բաղդախաղը։ Ուստի այս անձը, Լուկուլլոս, որ անցեալի մէջ շարքերու զինուորներուն հետ մօտիկ շփման գալու գաղափարէն կը սարսափէր, հիմա մէկ խումբէն միւսը, մէկ վաշտէն մի ուրիշը և մէկ վրանէն յաջորդը կ'անցնէր, կ'աղաչէր, արտասուաթոր աչքերով կը թախանձէր անոնցմէ, որ իրեն հետ կտրեն այն կարճ ճանապարհը՝ որ զիրենք Արտաշատ պիտի հասցնէր։

Իրենց հրամանատարի պաղատանքին և արցունքին՝ զինուորներ ծաղր ու ծիծաղով պատասխանեցին, ու իրենց պարապ քսակները ճօճեցին անոր երեսն ի վեր։ (*)

Լուկուլլոսի համար ընելիք ուրիշ բան չէր մնար, բայց ետ դառնալ և առաջնորդել այս աղմկայոյզ ամբոխը Միջագետքի տաքուկ գաւառները։ Եթէ չէր կրցած Արտաշատը կողոպտել, կրնար աւարի տալ յաջորդ հարուստ քաղաքը՝ որ իր ճամբուն վրայ կը գտնուէր, Մծբին, ուր Տիգրանի եղբայրը Գուրաս կ'իշխէր՝ որպէս կառավարիչը առեւտրական այն մեծ կեդրոնին։ (**)

(*) (**) Պլուտարքոս, Լուկուլլոս, ԼԲ. 2, 3: ԼԲ. 4:

6.

Լուկուլլոսի Հայաստանէ հեռանալուն՝ Տիգրան և Միհրդատ կրկին ասպարէզ իջան։

Միհրդատ շտապեց իր հայրենի երկիրը Պոնտոս, ուր հասնելուն՝ պարտութեան մատնեց Լուկուլլոսի երկու տեղակալներէն առաջինը՝ Ֆաբիոս, և քալեց միւսին՝ Տրիարոսի վրայ, որուն ամբողջ բանակը փճացուց Զելայի մօտ, և անգամ մ'ալ Միհրդատ տէր դարձաւ Պոնտոսի։ (*)

Մինչ Միհրդատ կը խողխողէր թշնամին, անդին Հռոմի Ծերակոյտը նոր կ'ստանար Լուկուլլոսի նամակը, որով ան կը տեղեկացնէր թէ ինք միանգամ ընդմիշտ ընկճած էր Միհրդատը և թէ Պոնտոսի գործերը Ծերակոյտի կարգադրութեան կ'սպասէին։ Ասոր վրայ Հռոմէն ներկայացուցիչներ ղրկուեցան Ասիա՝ Պոնտոսը Հռոմէական նահանգ հռչակելու և հոն նոր վարչաձև հաստատելու։

Միւս կողմէ Տիգրանի հեծելազօրքը՝ Հայաստանէ վտարեց Լուչիոս Ֆաննիոսի հրամանին տակ գտնուող Հռոմայեցի ուժերը և Եփրատը անցնելով մտաւ Կապադովկիա (**)։ Անգամ մ'ալ Արիոբարզան փախուստի դիմեց և Տիգրան սկսաւ անարգել վերագրաւել կայսրութեան կորսնցուցած գաւառները։

Լուկուլլոսի զինուորները Մծբին քաղաքի առատ աւարէն յղփացած՝ տակաւին կը շարունակէին իրենց ապըստամբական վիճակը։ Սակայն Պոնտոսի մէջ տեղի ունեցած հռոմէական ձախորդութեանց լուրերը պահ մը խելքի բերին զիրենք։ Թէև այս սթափումը կարճատև պիտի ըլլար։

Լուկուլլոս օգտուելով այս բարեփոխումէն՝ անմիջապէս առաջնորդեց բանակը Միհրդատի դէմ։

Պոնտոսի թագաւորը, Տալօրա քաղաքին մօտ խրամատներու մէջ ամրացած, մերժեց բաց դաշտ ելլել ճակատամարտի, և սպասեց Հայկական հեծելազօրքին՝ որ կռնակէն

(*) Պլուտարքոս, Լուկուլլոս, Լե. 1։

(**) » » Լե. 5։

հարուածէ Լուկուլլոսը։ Տիգրանի փեսան ալ, Մարաստանի Միհրդատ Թագաւորը, յանկարծական յարձակմամբ ինկաւ Հռովմայեցիներուն վրայ, մինչ անոնք իրենց բանակատեղիէն դուրս կը գտնուէին և անոնցմէ շատերը կոտորեց։ Իսկ Տիգրանի գաղտեան լուրը տարածուեցաւ Հռովմէական բանակին մէջ, զինուորներ՝ իրենց գլուխը ունենալով Քըսաներորդ Լեգէոնը, համբաւեալ Վալերեանները, ապըստամբեցան։ Պուբլիոս հրահրեց կրակը, որ աւելի սաստկացաւ՝ երբ իմացուեցաւ որ Լուկուլլոսի յաջորդ մը արդէն կարգուած էր, Ագիլիոս Կլապրիա, և որը շուտով Արեւելք պիտի ժամանէր։

Դէպքերու այս վատ դարձուածքէն շուարած՝ Լուկուլլոս օգնութիւն խնդրեց Կիլիկիոյ կառավարիչ՝ Մարկիոսէն։ Խնդիրքը մերժուեցաւ։ Հռովմէն պատգամաւորներ, որոնք իբր թէ Պոնտոսը Հռովմէական նահանգի պիտի վերածէին, Փոքր Ասիա եկան և «տեսան թէ Լուկուլլոս ինքն իրեն տէրն իսկ չէր», ձգէ թէ Պոնտոսի։ Թէ անցեալ հինգ տարիներու յաղթանակներէն ո՛չ մէկ բան մնացած էր և հիմա ալ Հռովմի թշնամիներու թիւին վրայ կ'աւելնար Տիգրանը։

Լուկուլլոսի համար դժնդակ տարի մ'էր 67-ը։ Դըժբաղդութիւններ բզէզներու նման կը բազմապատկուէին։

7.

Այս առեններուն, Հռովմ սուր տագնապի մէջ էր կենսամթերքի նուազութեան պատճառաւ։ Ժողովուրդի կատաղութիւնը կ'ուղղուէր կառավարական բարձրաստիճան պաշտօնեաներու դէմ, որոնք չէին զսպած Միջերկրականի ծովահէնները, և թոյլ տուած որ այս վերջինները՝ Միհրդատեան փոթորկալի տարիներու ընթացքին՝ տէր տիրականը դառնային ծովուն։ (*)

Մթերքի պակասին ո՛րչափ ծովահէններէ և ո՛րչափը շահատէրներու մթին գործունէութեանց արդիւնքն էր՞ դժուար էր ըսել։

(*) Պլուտարքոս, Պոմպէոս, ԻԵ. 1:

Պոմպէոս և իր մարդիկը այժմ հրապարակ դուրս ելան և ծովահէններու ապստամբութեանց պատասխանատու հռչակեցին Լուկուլլոսը։ Չէ՞ որ ծովահէն Աթենոդորոս աւարի տուած էր Տիլոս քաղաքը, մինչ Լուկուլլոսի տեղակալը՝ Տրիարիոս մեծկակ հռովմէական նաւատորմիղով մը մօտերը կը գտնուէր և բան մ՚ալ ըրած չէր։ Յետոյ, անոնք շրջանառութեան դրին Տրիարիոսի Միհրդատէ կրած ջախջախիչ և սոսկալի պարտութիւնը, և մայրաքաղաքի փողոցները արձագանգեցին ցուցարարներու զայրացկոտ գոռում գոչումներով։

Պոմպէոսի մտերիմ բարեկամը՝ Կաբինիոս նոր օրէնք մը առաջարկեց, որով Պոմպէոսի անսահման իշխանութիւն կը տրուէր ծովահէնները ճզմելու։ Սոյն օրէնքը նաեւ կը տրամադրէր որ Կօնսուլ Կլապրիօ յաջորդէ Լուկուլլոսի՝ որպէս հրամանատար։ Ծերակոյտը ակամայ անցուց այս օրէնքը, ժողովրդային ցոյցերէն ազդուած։

Ահարկու նաւատորմիղ մը իր բացարձակ հրամանին տակ՝ Պոմպէոս շուտով ծովահէններու ուժը խորտակեց և 66-ի գարնան՝ արդէն Կիլիկիա կը գտնուէր (*)։ Մէկ քանի ամիս հոն մնաց՝ անհամբեր սպասելով Հռովմէ գալիք լուրերուն։ Ան կ՚ակնկալէր որ իր կուսակիցները՝ վերջին հարուածը պիտի տային Լուկուլլոսի։

Ծովահէններու տագնապը հազիւ վերջացած, մայրաքաղաքը կրկին յուզումի կ՚ենթարկուէր։ Այս նոր խռովութեան պատճառն էր Միհրդատի յարձակումը Փոքր Ասիոյ Հռովմէական գաւառներուն վրայ։

Պոնտոսի թագաւորը արդէն մտած էր Գաղատիա և Բիւթանիա։ Հռովմայեցի դրամատէրերու շահարկած հսկայական գումարները կը փճանային և եկամուտի աղբիւրները յա՛նկարծ կը չորնային։ Սոյն հարուստ գաւառները ո՛չ միայն կորսուելու անմիջական վտանգին տակ կը գտնուէին, այլ որպէս հետեւանք, տնտեսական սուր տագնապ մը կը ցնցէր Հռովմը։

(*) Պլուտարքոս, Պոմպէոս, ԻԸ. 1. 4։

Տրիբուն Մանիլիոս առաջարկեց օրէնք մը, որու տրամադրութեան համաձայն՝ Միհրդատի դէմ պատերազմի ղեկավարութիւնը պիտի յանձնուէր Պոմպէոսի։

Իրաւ է թէ Կլապրիօ և Մարկիոս կը գտնուէին Ասիա, բայց երկուքն ալ անկարող անձեր էին։ Կլապրիօ որ իբր թէ Լուկուլլոսի յաջորդն էր, Բիւթանիայէն անդին չէր համարձակած անցնիլ։

Պահպանողական Կուսակցութեան ազնուականները առաջարկուած օրէնքը մահացու հարուած մը նկատեցին իրենց դասին և կատաղութեամբ հակառակեցան անոր քուէարկման։

Կիկերոն ասպարէզ իջաւ ջատագովելու նոր օրէնքի վաւերացումը և իր ճարտասանութեան թաւալուն հոսանքը փրկեց առաջարկուած օրէնքը։

Հռովմէական ժողովուրդի փառքը վտանգի տակ է, գոչեց ան։ Վտանգուած են Հռովմայեցիներու ամենամեծ և ապահով եկամուտները։ Եթէ անոնք փճանան, դուք պիտի կորսնցնէք խաղաղութեան շռայլանքը և պատերազմի ծախքերը... Արիոբարզան թագաւոր, որ Հռովմի դաշնակիցը և բարեկամն էր, իր թագաւորութենէն դուրս քշուած է։ Երկու թագաւորներ կ'սպառնան բովանդակ Ասիոյ, ինչպէս նաեւ ձեր պետութեան վարկին, ի մասնաւորի երբ ձեր մեծագոյն եկամուտներուն ոչնչանալու սպառնալիքը կայ։ Քանզի ուրիշ նահանգներու եկամուտները, ո՜վ Հռովմայեցիք, այնքան սակաւիկ են որ՝ անոնցմէ մեր ստացածը հազիւ կը բաւէ անոնց պաշտպանութեան ծախքին։ Բայց Ասիա ա՛յնքան հարուստ է և արգասաբեր, որ իր հողի պարարտութեամբ, իր արօտատեղիներու ընդարձակութեամբ և արտածելի ապրանքներու ճոխութեամբ, իր պտուղներու այլազան առատութեամբ, գերազանց է բոլոր միւս երկիրներէն... Ներկայիս Հռովմի դրամական շուկայի վիճակը կապուած է և անբաժանելի է այն հարստութենէն, զոր շահարկութեան դրած ենք Ասիոյ մէջ։ Սոյն շահարկումները չեն կրնար փճանալ առանց իրենց հետ միասին կորստեան տանելու մեր տնտեսական կառուցուածքը... Դժուար է ձեզի

ընել, ո՛վ Հռովմայեցիներ, թէ ո՛րքան խորունկ է մեր անժողովրդականութիւնը յաչս օտար ազգերուն, երբ անոնք կը տեսնեն ապերասան և վնասակար գործունէութիւնը զինուորական այն առաջնորդներուն զորս մենք ղրկեցինք... Կա՞յ ձեր մէջ մէկը որ չգիտնայ թէ մեր բանակները ի՛նչ սարսափելի զրկանքներու կ'ենթարկուին իրենց զօրապետներու ագահութեան պատճառաւ... Պոմպէոս, ճակատագրական մարդը... Ո՛վ Հռովմայեցիներ, դուք Ասիան ամբողջութեամբ պիտի կորսնցնէիք եթէ աստուածներու բարեբար միջնորդութեամբը՝ Հռովմէական ժողովուրդի բախտը Պոմպէոսը չղրկէր հոն՝ ճգնաժամի այս րոպէներուն։ Իր Կիլիկիա ժամանումը մէկ կողմէ զսպեց Միհրդատը, որ այնքան խանդավառուած էր իր արտասովոր յաղթանակով, և միւս կողմէ դանդաղեցուց Տիգրանը, որ ահարկու բանակով մը Ասիոյ կ'սպառնար...

Մանիլիոսի օրէնքը անցաւ և Պոմպէոս նշանակուեցաւ Ասիական բանակներու հրամանատար։

Բոլոր զինուորականներէն աւելի այս մէկն էր, որ Լուկուլլոս չէր ուզեր իբր իր յաջորդը տեսնել։

Երկու զօրապետները տեսակցութիւն մ'ունեցան Գաղատիոյ Տանօլա աւանին մէջ։

«Իրենց տեսակցութիւնը, կը գրէ Պլուտարքոս, ի սկզբան սիրալիր էր և յոյժ քաղաքավար։ Անոնք սկսան փոխադարձ շնորհաւորութիւններով և գովեստով, բայց շուտով մոռցան նոյնիսկ չափաւորութիւնն ու պատշաճութիւնը։ Իրարու հասցէին անարգական բառեր չխնայեցին։ Պոմպէոս դատապարտեց Լուկուլլոսի ագահութիւնը, իսկ Լուկուլլոս ամբաստանեց Պոմպէոսը՝ զօրութիւն և փառք ձեռք ձգելու անկուշտ ախորժակին համար։ Այնքան յառաջ գացին, որ իրենց բարեկամները դժուարութեամբ կրցան կռուըստքը արգիլել»։ (*)

Ահա՛ այսպէս վերջ կը գտնէր Լուկուլլոսի զինուորական ընթացքը։

(*) Պլուտարքոս, Լուկուլլոս, ԼԶ. 2։

ՏԱՍՆԵՐԿՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ՀԱՅՐ ԵՒ ՈՐԴԻ

(66 Ն. Ք.)

Երկի՛նք, ինչպէ՛ս որդին կ'այլասերի
իր ծնողէն:
ԻԼԻԱԿԱՆ, Գիրք Դ.

1.

Պոմպէոսի անուան հմայքը, ինչպէս նաև լիառատ վարձատրութեան յոյսը՝ Լուկուլլոսի զինուորներու ապըստամբական տրամադրութիւնները սանձեց և անոնք պատրաստակամօրէն ընդունեցին ծառայել նոր հրամանատարին։

Ասոնց յաւելմամբ Պոմպէոսի բանակին թիւը հասաւ 70,000 հետևակի և 4,000 ձիաւորի։ Ասոնցմէ զատ կար նաև զօրաւոր նաւատորմիղ մը, որու նաւերու թիւը վեց հազար էր։

Հակառակ այս հսկայական ուժին՝ Պոմպէոս մտադիր էր խաղաղ միջոցներով կարգադրել դժուարութիւնները, եթէ այդ կարելի էր։ Ան չէր ստորագնահատեր Տիգրանի և Միհրդատի նոր բանակները։ Լուկուլլոսի հետ ունեցած վերջին տեսակցութեան պահուն, երբ փոխադարձ ամբաստանութիւններով զիրար կ'անարգէին, Պոմպէոս և իր հետևորդները կը ծաղրէին Լուկուլլոսի յաղթանակները՝ ըսելով թէ՝ Լուկուլլոս ստուերներու և ամբոխի դէմ կռուած էր, մինչ Պոմպէոս իրական և ահարկու բանակներու պէտի դիմագրաւէր։

Այս յայտարարութիւնը աւելի ճշմարտութիւն կը պարունակէր քան ծաղրանք։ Միհրդատ արդէն տիրացած էր Պոնտոսի, իսկ Տիգրանի ձիաւորները Կապադովկիա մտած էին։

Պոմպէոս ի մտի ունենալով իր յաղթանակներու երկար շարքը, կ'ուզէր Միհրդատի հետ բանակցութեամբ վերջ տալ պայքարին։ Այս տեսակ կարգադրութիւն մը նոյնքան պիտի սատարէր իր հռչակին՝ որքան զինուորական յաղթանակ մը։ Հետեւաբար ան նախաքայլը առաւ և Միհրդատի դեսպան մը ղրկեց։ (*)

Դեսպանը, Մետրոփանէս, պաղ ընդունելութիւն գտաւ Պոնտոսի թագաւորէն Միհրդատի յոյսերը սկսած էին բարձրանալ։ Յիրաւի, իր ձախորդութիւնները չդիմացեր էին մօտալուտ վճռական յաղթանակներու տաքուկ ակնկալութեամբ։ Ան համոզուած էր թէ աւելի թշնամիին վերջնական պարտութիւնը մօտ էր։

Միհրդատ մերժեց Պոմպէոսի բանակցելու առաջարկը, և այս քայլը առնելու երեք պատճառ ունէր։ Նախ, վստահ էր որ Պարթեւաստանի թագաւորին հետ զինակցութիւն մը պիտի կնքէր։ Տիգրանակերտի ճակատամարտէն վերջ, Միհրդատի և Տիգրանի յաջողութիւնները նոր յոյս և նոր կեանք կուտային Միհրդատի՝ Հրահատի հետ ունեցած՝ խզուած բանակցութիւններուն։ Երկրորդ, Հայաստանի հսկայական աղբիւրները այժմ տրամադրելի էին գալիք պայքարին։ Տիգրան քանըհինգ տարուայ չէզոքութենէ վերջ՝ իր գործօն դաշնակիցն էր և Միհրդատ կը հաւատար թէ յետ այնու Տիգրան իր բոլոր ծրագիրներուն «ամէն» պիտի ըսէ։ Իսկ երրորդ պատճառը, Միհրդատի վերջին յաղթանակներն էին, որով իր կորսնցուցած բոլոր երկիրները կրկին գրաւած էր։

Սակայն իր յոյսերը Պարթեւական զինակցութեան և Տիգրանի համակերպումի մասին ի դերեւ ելան։

Պոմպէոս անմիջապէս սկսաւ լուրջ պատրաստութեան՝ երբ Միհրդատ մերժեց իր առաջարկը։ Ան ալ Հրահատի

(*) Տիոն Կասսիոս, ԼԶ. 45։

դեսպան ղրկեց, և առաջարկեց Պարթեւի բարեկամութիւնը ապահովել միևնոյն պայմաններով, որ Միհրդատ և Տիգրան կ'առաջարկէին։

Պոմպէոս նոյնիսկ առաջարկեց Հրահատի, որ եթէ ուզէ, կրնայ Տիգրանի հողամասերը արշաւել իր կորնցուցած գաւառները վերագրաւելու համար, մինչ Պոմպէոս զբաղեալ կը պահէր Միհրդատը։

Հրահատ հաւանեցաւ Պոմպէոսի հետ բարեկամական դաշինքի մը։

2.

Միհրդատի աւելի մեծ յուսախաբութիւն մ'ալ կը սպասէր։

Տիգրան Հռովմայեցիները Հայաստանէ քշելէ վերջ՝ իր նախկին անկախ գործունէութեան դիմեց և աներկբայելի նշաններ ցոյց տուաւ դառնալու իր հին արտաքին քաղաքականութեան։

Լուկուլլոսի պաշտօնանկութիւնը ի շահ Պոմպէոսի մեծ դէպք մ'էր, որ Տիգրան ճշգրիտ արժէքովը գնահատեց։ Տիգրան այլեւս վերահասու էր այն իրողութեան թէ՝ յետ այսու՝ Հռովմ պիտի չհեռանար Ասիայէն, և թէ Հռովմէական խառնակիչ մատը Արեւելեան ամէն կերակուրի մէջ պիտի մնէր։

Բայց Տիգրանի համար նոյնքան և աւելի որոշ էր տագնապալի այն երկնտրանքը, որ իրեն կը ներկայանար վայրագ ստիպողականութեամբ մը։ Հռո՛վմ կամ Պարթեւաստան։ Տիգրանի ատելութիւնը՝ Արեւելքի իր դրացին հանդէպ ա՛յնքան հզօր էր, որ ան չէր հաւատար թէ կարելի էր վերացնել զայն ժամանակաւոր կարգադրութիւններով, բայց եթէ վէճի առարկայ բոլոր հողամասերը Արշակունի Թագաւորին ձգուէին։

Այս բանը Տիգրան պիտի չ'ընէր։

Որքա՜ն պիտի ցնծուէր մեծ Արքան՝ եթէ հրաշապատում կանխատեսութեամբ մը իմանար, որ հազիւ դար մը չանցած, հայ ժողովուրդի միտքն ու զգացումները այնքան մեծ փոփոխութեան պիտի ենթարկուէին ի նպաստ Պարթեւաստանի, որ Արշակունի իշխան մը՝ Տրդատ, հայկական գահը պիտի բարձրանար և իր գլխին զետեղէր Արտաշէսի և Տիգրանի թագը, որ այսպիսով Արշակունի Հարստութեան Հայկական ճիւղի հիմը պիտի դրուէր։

Հռո՛վմ կամ Պարթեւաստան։ Ծերունի Արքան ստիպուած էր ընտրելու մէկը կամ միւսը, և այդ իրեն համար բաղդատաբար դիւրին ընտրանք մ'էր. Հռո՛վմ։

Հայ Թագաւորի այս հռովմայասէր քաղաքականութիւնը սակայն այնպիսի ներքին անդրադարձումներ պիտի ունենար, որ ալեզարդ Վեհապետին համար այս մէկ տարին, 66 Ն.Ք., պիտի խտացնէր ամբողջ կեանքի շըրջանի մը յուզմունքը։

3.

Տիգրանակերտի պարտութեան յաջորդող ժամանակաւոր խառնակութեան շրջանը՝ զօրեղ քաջալերութիւն կ'ընծայէր դժգոհ հայ նախարարներուն։

Զարեհ արքայազուն իշխանի և անոր եղբօր ողբերգական վախճանը՝ վերջ դրած չէր այս դժգոհներու գաղտնի գործունէութեան։ Իսկ անոնք նոր յոյս և նոր եռանդ կ'առնային Պարթեւ նո՛ր Թագաւոր՝ Հրահատի հակատիգրանեան կորովի քաղաքականութենէն և միւս կողմէ ալ Միհրդատի դրդումներէն։

Լուկուլլոսի կողմէ Արքայից Արքային պարտուիլը՝ դժգոհներու այս խումբին՝ աւելորդապաշտական ուրախութիւն պատճառեց։ Վերջապէս Տիգրանի երկարամեայ հմայքը կը խորտակուէր։ Ան, որ իր գահ բարձրանալէն ի վեր ո՛չ մէկ զինուորական ձախողանք ճաշակած էր, այժմ մեծ պարտու-

թեան։ կ'ենթարկուէր։ Ուրեմն վե՞րջ կը գտնէր ծերունիի բախտաւորութեան անշեղ գիծը։

Այս հզօր աւատապետները, որոնք անհամբեր էին փոփոխութեան մը և կ'ուզէին իրե՛նց իսկ ձեռքով յառաջ բերել զայն, այժմ կը հաւատային թէ՝ Տիգրանի բարեյաջող աստղը զէնիթէն վար սահիլ սկսած էր։

Յիրաւի, անոնք ա՛յնքան ինքնավստահ զգացին իրենք զիրենք, որ Տիգրանի Կապադովկիա գտնուելու առիթէն օգտուելով՝ ապստամբութիւն հռչակեցին և Հայկական հովիտները լեցուցին իրենց թմբուկներու աղմուկով։

Յանձին կրտսեր Տիգրանի, ապստամբները կը գտնէին կտրիճ և եռանդոտ առաջնորդ մը։ Ան բոլորովին տարբեր էր իր երկու եղբայրներէն։

Տակաւին քսանըհինգ տարեկանէն վար, կրտսեր Տիգրան իր անձին մէջ կը միացնէր իր հօր՝ Տիգրանի փառատենչիկ ոգին և իր մօրենական պապուն՝ Միհրդատի անհանդարտ ձեռներէցութիւնը։ Ձեռնարկի մը մասին որոշում մը կայացնելուն, ա՛նյապաղ անոր գործադրութեան կը մղուէր՝ հոգւով մարմնով։ Զախողութիւն կամ խոչընդոտներ չէին վհատեցներ զայն։ Ունէր սուր միտք և դիւրագրգիռ բնաւորութիւն մը, որ յաճախ կը պայթէր, հոգ չէ թէ ինչ եղած ըլլար պարագան, ու այդպիսով աւելի կը ծանրացնէր գոյութիւն ունեցող կացութիւնը։

Ծերունի Արքային այս կրակոտ զաւակը, իր բոցավառ կորովին կարծես հաղորդակից կ'ընէր նաեւ իր դաւակից ազնուականները. իսկ իր պապ՝ Միհրդատի գործօն քաջալերութեամբ՝ կռիւ կը յայտարարէր թագակիր հօրը դէմ։

Կրտսեր Տիգրան հրաւէր կարդաց բոլոր անոնց, որոնք թագաւորի հանդէպ դժգոհութիւն ունէին, կամ որոնք պարզապէս ձանձրացած էին այլեւս գահու վրայ տեսնելէ ծերունի բռնակալ մը, որ կը մերժէր մեռնիլ, միանալ իրեն և իր ընկերներուն։

Ապստամբութիւնը հետզհետէ ծաւալեցաւ Հայաստանի հիւսիս արեւելեան գաւառներուն մէջ։ Տիգրանի համար

կացութիւնը վատէն վատթարագոյնին կ'երթար։ Մէկ կողմէ Պոմպէոս, որ արդէն իր բանակը շարժման մէջ կը դնէր, միւս կողմէ Հրահատ, որ ա՛լ աւելի պահանջկոտ դարձեր էր. իսկ հիմա ալ ապստամբութիւնը։ Անանկ կը թուէր թէ Կրտսեր Տիգրան ճիշդ ժամը ընտրած էր իր հարուածին համար։

Սակայն Տիգրան, այն յանկարծական վճռականութեամբ, որ յաճախ իր ձեռնարկները յատկանշած էր, ա՛նձնապէս առաջնորդեց իր ձիաւորները ապստամբներուն դէմ։ Եօթանասունըչորս տարեկան ինքնակալին սարսափելի զայրոյթը՝ նո՛ր կրակ ստացաւ այն տաք մոխիրներէն, զոր իր երկու զաւակներուն նախորդ արկածախնդրութիւնը զեռեղեր էր իր հոգւոյն մէջ. Կլէօպատրայի այս վերջին զաւակին արարքը՝ աւելի դժնդակ էր, քանզի յաւագոյնս կազմակերպուած էր, ստուարաթիւ հետեւորդներով և պայթած այնպիսի վայրկեանին, որ աղէտալիօրէն աննպաստ էր արքայական բանակին։

Իր եղբայրներուն ողբերգական բաղդը մինչ միտքին մէջ՝ Կրտսեր Տիգրան շատ լաւ սորված էր իր դասը. Ուստի փոխանակ ամէն ինչ վտանգելու մէ՛կ ճակատամարտի մէջ, երիտասարդ առաջնորդը և իր գործակիցները յարմար դատեցին փախուստ տալ և ապաստանիլ Պարթեւստան։ (*)

Պարթեւ Թագաւորը, դեռ նոր Պոմպէոսի հետ դաշինք կնքած, գրկաբաց ընդունեց հայ իշխանը և իր ընկերները։ Արքայական պատիւներ շնորհուեցան Կրտսեր Տիգրանի, մէջը ըլլալով դեռատի իշխանուհի մը, Հրահատի դուստրը, որ հարս կը տրուէր հայ արքայորդւոյն.

Պարթեւ Թագաւորը իր նոր փեսային հանդէպ ունեցաւ այն յոյսն ու ակնկալութիւնները, որ տարիներ առաջ Միհրդատ տածած էր իր փեսայ Տիգրանի հանդէպ։

Դէպքերը կ'սկսին գահավէժ ընթացք ստանալ։

Ապստամբ նախարարներ և Կրտսեր Տիգրան Եկբատանի

(*) Տիոն Կասսիոս, ԼԶ. 51։

մէջ Հրահատի կ'օգնէին Տիգրանի դէմ յարձակողական ծրագիրներ կազմելու։ Պոմպէոսի բանակը արդէն սկսած էր շարժիլ Միհրդատի դէմ։ Հայաստանի ծայրագաւառներուն մէջ խռովարարական ոգին սպառնական բնոյթ առացեր էր և ընդհանուր քաղաքական մթնոլորտը այլեւս հեղձուցիչ դարձած։

Ահա այս պահուն, Միհրդատի պատգամաւորները հասան Տիգրանի՝ անմիջական տեսակցութիւն մ'ունենալու խնդրանքով։

Դէպքերու զարգացումը Միհրդատը տագնապի ենթարկեր էր։ Հրահատի հետ դաշինքը, որուն այնքան մեծ յոյս կապած էր՝ ի դերեւ կ'ելլէր։ Իսկ միւս կողմէ Պարթեւը Հռովմայեցիին հետ համաձայնութիւն կը կնքէր։

Միհրդատ փորձեր էր Պոմպէոսի հետ նոր բանակցութիւններ սկսելու, բայց պատասխանը մերժողական ըլլալուն, արտօրանօք կը վազէր Տիգրանի։

Ծերունի Արքան բացարձակապէս մերժեց տեսնել Միհրդատը։ Աւելին, Տիգրան բանտարկեց Միհրդատի պատգամաւորները։ (*)

Տիգրան այս խիստ քայլը առած կրնայ ըլլալ կա՛մ Պոմպէոսի յայտնի ընելու թէ՝ Հայ Թագաւորը Հռովմայեցիներու հետ վէճ չունէր, կամ կրտսեր Տիգրանի դաւաճանութենէն դրդուած, ան որոշած կրնար ըլլալ այլեւս ո՛չ մի յարաբերութիւն ունենալ Միհրդատի հետ։ Երկու պատճառներն ալ կը յարմարին առնուած քայլին։ Թերեւս Արքան, երբ Միհրդատի պատգամաւորներուն բանտարկութիւնը հրամայեց՝ բացագանչած ըլլալու էր թէ՝ պէտք էր միեւնոյն կերպով վարուէր քանըեօթը տարի առաջ՝ Միհրդատի առաջին դեսպան Կորդիոսի հետ։

4.

Դէպքերը իրար հրմշտկեցին Թատերաբեմի վրայ։ Հրահատ՝ պարթեւական հզօր բանակով մը միացա-

(*) Տիոն Կասսիոս, ԼԶ. 50:

հայ ապստամբներուն և արշաւեց Հայաստան։ Թեթեւ դիմադրութեան հանդիպելով՝ անոնք ուղղուեցան Արտաշատի վրայ։ Անգամ մը որ մայրաքաղաքը իյնար, անոնք կը կարծէին թէ Տիգրան կա՛մ պիտի գահէն հրաժարէր և կամ երկրէն փախչէր։

Քաղաքի բնակչութիւնը սակայն, միահամուռ, ծերունի Արքային կողմը անցան, և ամրացուած քաղաքը պատրաստուեցաւ ընդդիմութեան։

Տիգրան գիտէր որ՝ եթէ քաղաքը կարելի ըլլար գրաւել, այդ շատ երկար պաշարումի կը կարօտէր, և հաշիւ կ՚ընէր որ Հրահատ չէր կրնար այդքան երկար ժամանակ բացակայիլ Պարթեւաստանէ։

Քաղաքը առատ պաշար ունենալուն և բաւականաչափ պահապան զինուոր, Տիգրան իր բանակով լեռները քաշուեցաւ, սպասելով այն ժամուն՝ երբ Հրահատ իր երկիրը կը վերադառնայ և Կրտսեր Տիգրանը առանձին կը ձգէ։

Հայ Թագաւորին այս նեղ կացութիւնը մեծ գոհունակութիւն կը պատճառէր Պոմպէոսի։ Սա իր ակնկալութեանց լիովին իրականացումն էր, որով մինչ Հրահատ զբաղեալ պիտի պահէր Տիգրանը, ինք անմիջապէս կը վազէր Միհրդատի ետեւէն։

Գիշերային ճակատամարտի մը մէջ Հռովմայեցին վճռականօրէն ջախջախեց Միհրդատը, և Թագաւորը հազիւ քանի մը հետեւորդներով կարողացաւ հասնիլ Ինօրիա կոչուած ամրոցը, ուր ան ամբարած էր ահագին քանակութեամբ ոսկի և թանկագին իրեր։ (*)

Հարուածը չշմեցուց Միհրդատը։ Պահ մը իր կացութեան անյուսութիւնը ա՛յնքան ճնշեց հոգին, որ ան իրեն ընկերացող հաւատարիմ բարեկամներու իւրաքանչիւրին առատ ոսկի և թոյն տուաւ, փրկութեան երկու հզօր միջոցներ, յիրաւի, անոնցմէ մին՝ ամենահզօրը։

Սակայն իր մռայլ յուսահատութիւնը երկար չտեւեց։

Այս արտասովոր անձը որ կեանքի ամբողջ ընթացքին

(*) Պլուտարքոս, Պոմպէոս, ԼԲ. 3–7, 9։

մերժած էր յուսահատութեան անձնատուր ըլլալ։ Ան շուտով սթափեցաւ և իր միտքը սկսաւ նոր ծրագիրներ թխսել Պոմպէոսի դէմ։ Առաջին քայլը հայ թագաւորն էր։

Ան որոշեց երթալ Տիգրանի մօտ, այնպէ՛ս ինչպէս ըրեր էր 72-ին, Լուկուլլոսէ պարտուելէն վերջ։

Միհրդատ Հայաստան պիտի չմտնէր։ Չհամարձակեցաւ։

Տիգրան որոշած էր միանգամ ընդմիշտ խզել իր Պոնտական կապերը, որոնք այնքա՜ն տագնապ պատճառած էին

ՄԻՀՐԴԱՏ ԵՒՊԱՏՈՐ

իրեն թէ՛ որպէս թագաւոր և թէ՝ որպէս հայր։ Ան Միհրդատը յայտարարեց հասարակաց թշնամի մը և հարիւր տաղանդի (աւելի քան 50,000 տոլար) գումար մը խոստացաւ անոր գլուխը բերողին։

Այժմ կարծես ճակատագիրը Միհրդատի մատներուն մէջ կը դնէր դժնեայ գրիչը, որով իր մահուան հրամանագիրը ստորագրէ, քանզի ամէն բան կորսուած ըլլալ կը թուէր։

Սակայն ո՛չ Միհրդատը։

Ան առաւ այդ գրիչը և անով Իտալիա արշաւանքի մը ապշեցուցիչ յատակագիծը պատրաստեց։ Ան փախաւ Կողքիս՝ անցնելու Կովկաս և անկէ Սկիւթական ամայութիւնները կտրելով հասնելու Խրիմ։ Անյոյս աղէտի մը մրուրէն ան քամեր էր ողբերգական քաջութեան գինին և մէկ ումպով կուլ տուած էր զայն։

Այսպէս էր Միհրդատ։

Դիտէ՛ իր պատկերը, որ դարերու անջրպետէն մեզի հասած է իր դրամներուն վրայ։ Անոր հոգիին անզուսպ հեւքը դրոշմուած է իր կլաադէմքի գծերուն մէջ, իր խումազերու ընդոստ խոպոպներուն մէջ։ Մինչ դուն կը շարունակես դիտել հին արոյրի կամ արծաթի վրայի նկարը, քեզի այնպէս կը թուի թէ ռնգունքը կը թրթռան. իսկ դէպի առաջ մղուած գլուխը՝ իր կատաղի անհամբերութիւնը կը յաւերժացնէ, և դուն դրեթէ կը լսես իր ականջին փսփսալու մէկ բառ՝ «Հռովմայեցիներ», որպէսզի չըլլայ թէ թագաւորը վեր ցատկէ զայրոյթի հուրը աչքերուն։

5.

Արտաշատ յամառ պաշտպանութիւն ցոյց տուաւ, իսկ պաշարող բանակի դժուարութիւններուն կ՚աւելնային նաև Տիգրանի հեծելազունդերուն յանկարծական յարձակումները։

Հրահատ կը մտահոգուէր և կը նեղանար Պարթեւաստանէ իր երկար բացակայութեան համար։ Ան միշտ կասկած ունէր, որ իր բացակայութենէն օգտուելով՝ դաւադրական ձեռնարկներ կրնային ծրագրուիլ, որ սպառնային իր թագին և թերեւս ալ իր կեանքին։ Հրահատի կասկածները այնքան ալ երեւակայական չէին։ Քանի մը տարի վերջ ան պիտի սպաննուէր իր երկու զաւակներուն ձեռքով։

Հրահատ մաս մը զինուոր ձգելով Կրտսեր Տիգրանի՝ վերադարձաւ Պարթեւաստան։

Անոր հեռանալուն, Տիգրան վար եկաւ լեռներէն և յարձակեցաւ ապստամբ բանակին վրայ։ Դիւրութեամբ յաղթեց անոր, բայց իր որդին ճողոպրեցաւ։

Կրտսեր Տիգրան, անտեղեակ Միհրդատի կրած պարտութենէն, ուղղուեցաւ Պոնտական բանակատեղին։ Սակայն երբ իմացաւ Պոմպէոսի յաղթանակը, կանգ առաւ՝ որոշելու թէ ի՛նչ պիտի ընէր։ Անշուշտ, ան կրնար ապաւինիլ Պարթեւարքունիքը, բայց այս երիտասարդը ա՛յնքան թշնամական

զգացումով լեցուած էր դէպի իր հայրը, որ ան որոշեց ծերունի հօրը տալ այն տեսակ հարուած մը, որ կրնար վերջ դնել անոր թագաւորութեան։ (*)

Կրտսեր Տիգրան որոշեց երթալ Պոմպէոսի բանակատեղին և Հռովմայեցիները առաջնորդել իր հօրը դէմ։ Հրահատ հաւանութիւն տուաւ տաք գլուխ խռովարարի առնելիք սոյն քայլին։ (**)

Երբ Կրտսեր Տիգրան Հռովմէական բանակը հասաւ, Պոմպէոս յօժար ականջ դրաւ անոր, հակառակ այն իրողութեան՝ որ երիտասարդը Հռովմի ատելի թշնամիին թոռն էր։

Հայ արքայազունը պնդեց որ Պոմպէոս անմի՛ջապէս արշաւէ Հայաստան։ Զայն վստահեցուց թէ արագ և դիւրին յաղթանակ մը պիտի ունենար, քանզի ժողովուրդին մեծամասնութիւնը ապստամբներու կողմնակից էր։

Որդւոյն դաւաճանական քայլը փորձաքարի կ'ենթարկէր Տիգրանի կարողութիւնը՝ ինքզինքը և իր երկիրը այս աղետաբեր կացութենէն փրկելու։

Յաղթական Հռովմէական բանակը՝ երիտասարդռազմիկի մը հրամանատարութեան տակ, որուն հռչակը կ'արձագանգէր Ափրիկէի, Սպանիոյ, Իտալիոյ և բովանդակ Մերձաւոր Արեւելքի մէջ, արդէն Հայաստանի սահմանը կ'անցնէր, և առաջնորդուած Կրտսեր Տիգրանէ, կը մօտենար Արաքս գետին։ (***)

Մտածել թէ իր յառաջացած տարիքին այս բանը պատահելու էր Տիգրանին, հիմա որ ան ինքզինքը կատարելապէս անջատեր էր Միհրդատէն...

Թագաւորը կ'զգար թէ Պոմպէոսը յաղթելու հաւանականութիւնը քիչ էր, այժմ որ Միհրդատ դադրած էր գործօն ազդակ մ'ըլլալէ։ Իսկ Հրահատ առիթի կ'սպասէր և ապստամբներ ժողովուրդի վստահութիւնը կը խախտէին։

Այս․ չափազանց դժուարին պատերազմ մը պիտի ըլլար։

(*) Տիոն Կասսիոս, ԼԶ 51:

(**) Ապպիանոս, ԺԲ. 104:

(***) Պլուտարքոս, Լուկուլլոս, ԼԳ. 1:

Իսկ պարտուելու պարագային ի՞նչ կրնար ակնկալել։ Եթէ բռնուէր ան, Արեւելքի Արքայից Արքան, Հռովմ պիտի տարուէր, Պոմպէոսի Յաղթանակի Տօնացքին գլխաւոր զարդը ըլլալու. ձեռքերը շղթաներու մէջ և իր ծեր ականջները խլացած իտալական ամբոխի ծաղրանքի լուտանքներէն։ Եթէ փախչէր, ի՛ր իսկ թագաւորութեան մէջ փախստական մը պիտի ըլլար, հալածուած դաւաճան զաւակէ մը։

Տիգրան պէտք էր որոշում մը կայացնել, իր իշխանութեան ժամանակաշրջանի ամենածանրակշիռ որոշումը։ Եւ այդ վճիռը տար անմի՛ջապէս, քանզի Հռովմէական բանակը Արաքս գետը հասեր էր և քանի մը աւաններ արդէն անձատուր եղած Պոմպէոսի։

Հայ թագաւորը բանակցութեան մտաւ Պոմպէոսի հետ։ Որպէս ապացոյց իր բարեացակամ և անկեղծ վերաբերումին՝ Տիգրան Հռովմայեցիին յանձնեց Միհրդատի պատգամաւորները, վստահեցնելով թէ միեւնոյն կերպով պիտի վարուէր Միհրդատի հետ՝ եթէ ան Հայաստանի սահմաններուն մէջ գտնուէր։ Արդէն անոր գլխուն գին դրած էր։

Թագաւորի բանակցութեան առաջարկին՝ Կրտսեր Տիգրան կատաղօրէն հակառակեցաւ։ Ան պնդեց թէ ներկայ կացութեամբ զինուորական յաղթանակ մը չա՛տ աւելի դիւրութեամբ կրնար ձեռք բերուիլ, քան երկար բանակցութիւններով նպաստաւոր վայրկեանը կորսնցնել։

Իր ճամբուն վրայ քանի մը քաղաքներու անձնատըւութիւնը, քան թէ Տիգրանի փաստարկութիւնները, համոզեցին Պոմպէոսը՝ շարունակելու զինուորական գործողութիւնները։

Երբ բանակցութեանց մտնելու իր փորձը ձախողեցաւ, ծերունի Արքան, լիովին գիտակից րոպէի ճգնաժամային բնոյթին, հին դերասանի մը նման որոշեց խաղալ դեր մը, որ կրնար ելեկտրականացնել ո՛րեւէ թատերախաղ։

6.

Պոմպէոս Արաքսը անցաւ և Արտաշատի տասնըվեց մղոն մնացած վայր մը բանակեց։

Մայրաքաղաքը մեծ յուզման մէջ էր, և ապստամբներու կողմնակիցները, որոնք կը յուսային քանի մը օրէն կրտսեր Տիգրանը ողջունել՝ որպէս Հայաստանի թագաւոր, կը դրդէին ժողովուրդը և քաղաքային վիճակ կ'ստեղծէին։

Տիգրան յայտնեց իր ապշահար պալատականներուն թէ՝ ինք որոշած էր երթալ հռոմէական բանակատեղին և Պոմպէոսի հետ անձնական տեսակցութեամբ մը վճռականապէս հարթել գոյութիւն ունեցող դժուարութիւնները։

Անակնկալ յայտարարութիւնը զարմանք և սոսկում պատճառեց։ Ազնուականներու մեծամասնութիւնը որ տարիներով աննկուն հաստատամտութեամբ մեծ թագաւորին զօրավիգ եղած էին, երկիւղ զգացին Արքայի այս որոշումէն։

Անոնց աչքին այսպիսի քայլ մը ուրիշ բան չէր՝ բայց իր անձը կամովին յանձնել թշնամիին։ Ուստի ջանացին տարհամոզել Տիգրանը։

Իսկ մէկ քանի ազնուականներ՝ որոնք գաղտնի ջատագովներն էին կրտսեր Տիգրանի, թագաւորին որոշումը ողջունեցին որպէս իմաստուն և փրկարար։ Ի սրտէ սակայն հաստատած էին որ՝ անգամ մը որ Արքան Պոմպէոսի ներկայանար, ա՛լ իր գործը լմնցած էր և Հայաստան զայն կրկին պիտի չտեսնէր։

Տիգրանի որոշումը անդրդուելի էր, և պալատականներու թէր ու դէմ արտայայտութիւնները ո՛րևէ ազդեցութիւն չունեցան անոր վրայ։

Թէրևս այս յանդուգն վճիռը կայացնելուն մէջ Տիգրան, որքան քաղաքական ազխալի վայրկեանը ի մտի ունէր, նոյնքան ալ նկատի առած էր իր հակառակորդին անձնաւորութիւնը։

Պոմպէոս քառասուն տարեկան էր։ Ան կը վայելէր բարեացակամ և մարդասիրական տրամադրութիւններով զեղուն առաջնորդի մը վարկը։ Իր ներող վերաբերումը ծովահէններուն հանդէպ, երբ անոնց միջնաբերդը գրաւեց Կիլիկիոյ մէջ, և իր ջանքերը այն ոճրագործները օրինաւոր և բնականոն ապրելակերպի մը վարժեցնելու, խորունկ

ազդեցութիւն կ'ընէին Մերձաւոր Արեւելքի ժողովուրդներուն վրայ, որոնց յիշողութեան մէջ դեռ թարմ էր ուրիշ Հռովմայեցի զօրավարներու անկուշտ ագահութիւնը և կողոպուտի ախորժակը։

Թագաւորը պատուիրակ մը ղրկեց Պոմպէոսի՝ հաղորդելու իր նպատակի մասին։ Միեւնոյն ատեն ալ՝ ան պաշտօնական յայտարարութիւն մը ըրաւ, որպէս բացատրական իր արտասովոր քայլին համար։ Ան գիտէր որ սոյն յայտարարութիւնը իր ժամանումէն առաջ պիտի հասնէր Պոմպէոսի ականջը։

«Չկայ անձ մը, — կը յայտարարէր Տիգրան, — Հռովմայեցի կամ ո'եւէ ուրիշ ազգի, որու պատւոյն ինքզինքս կարենայի վստահիլ որքան Կնէոս Պոմպէոսը։ Ես Հռովմայեցիներու հետ վէճ չունիմ, ոչ ալ ո'եւէ փափաք՝ անոնց հետ պատերազմելու։ Եթէ նոյնիսկ այդպէս ըլլար, դա'րձեալ Պոմպէոսի պիտի երթայի և ոեւէ պայման, լինի այդ բարեպատեհ կամ ոչ, որ ան յարմար դատէր տալու, ընդունելի պիտի ըլլար ինծ»։ (*)

Հայ թագաւորին առաջարկը՝ Պոմպէոս նկատեց անակընկալ և չափազանց բաղդաւոր դէպք մը, և սիրայօժար իր հաւանութիւնը յայտնեց։ Որպէս յարգանքի ժեստ մը, ան հրամայեց որ բանակի վերահսկիչներ (տրիբուն) և հեծելազօրաց պաշտօնեաներ ընդառաջ երթան Հայաստանի թագաւորին։ (**)

7.

Հակառակ յառաջացած տարիքին, Տիգրան ձի նստաւ և փոքրաթիւ հետեւորդներով ուղղուեցաւ Հռովմէական բանակատեղին։

Ան պարզօրէն հագնուած էր։ Ոչ մէկ հետք կար իր

(*) Վ. Պատէրկիւլոս, Բ. 37։
(**) Ապպիանոս, ԺԲ. 104։

անձին վրայ այն փառանշոյլ երեւոյթէն, որ որպէս Արքայից Արքայ, Կայսրութեան հպատակները շլացուցեր էր։ Իր վրան չէր սպիտակով եզերուած գեղեցիկ զգեստը և ոչ ալ լայն թեզանիքներով ծիրանեփայլ թիկնոցը։ Ոչ մէկ բան իր անձին վրայ ցոյց կուտար՝ որ ծերունին թագաւոր մ'էր, բայց իր խոյրը և զայն բոլորող թագակապը, ինչպէս նաեւ սուրը։

Այսպէս ներկայանալուն մէջ՝ Տիգրան որոշած էր ցուցադրել պատկեր մը, որ թէ՛ կարեկցութիւն և թէ յարգանք ներշնչէր դիմացինին։ (*)

Իրեն ընկերացող ազնուականներէն մէկ քանին՝ գաղտնաբար կը ջատագովէին Կրտսեր Տիգրանի դատը։ Թագաւորին վրդովմունք պատճառելու և անոր ապահովութիւնը վտանգուած տեսնելու մաքով, երբ խումբը մօտեցաւ Հռովմէական բանակատեղին, այս մարդիկը յայտնեցին թէ վտանգաւոր էր աւելի յառաջանալ՝ առանց պաշտօնական անձնաւորութեան մը ապահովցնելուն։ Եւ յուսալով որ միւսները կրնան խուճապի մատնել՝ անոնք ձիերուն գլուխները դարձուցին և փախան։ (**)

Բայց թագաւորը որոշած էր սկսածը ի կատար հանել։ Աննկատ առնելով պատահածը, ան շարունակեց իր ճամբան դէպի Հռովմէական խրամատները։

Երբ բանակատեղին հասաւ, Պոմպէոսի պաշտօնեաները ընդ առաջ եկան և խնդրեցին Տիգրանէ որ ձիէն վար իջնէ, քանզի, ըսին անոնք, օրէնքի դէմ է ոեւէ անձի հեծեալ երեւնալը Հռովմէական բանակատեղիին մէջ։ Տիգրան համակերպեցաւ, և կարծես անոնց կասկածն ու վախը փարատելու համար, իր սուրն ալ յանձնեց անոնց։

Հռովմէական զինուորներու երկու շարքերու մէջէն սկսաւ քալել այս ծերունազարդ վեհափառ անձնաւորութիւնը։ Իր սպիտակ մազերը գոհարակուռ թագակապի տակէն կ'իյնային ճակտին երկու կողմերը, մինչ իր աչքերը

(*) Տիոն Կասսիոս ԼԶ. 52։

(**) Ապպիանոս ԺԲ. 104։

յառած այն վրանին՝ ուր Պոմպէոս իրեն կ'սպասէր։ (*)

Վրանէն ներս մտնելուն՝ Տիգրան որպէս իր անկեղծութեան ապացոյց՝ թագակապը հանելով Հռոմայեցիին երկարեց։

Պոմպէոս վեր ցատկեց աթոռէն և ալեւոր Արքային ձեռքէն բռնած տարաւ նստեցուց իր նստարանին կից զետեղուած գահաւորակին վրայ։ Իսկ թագակապը զոր Տիգրան իրեն յանձնել կ'ուզէր, ան վերստին կապեց Տիգրանի գլխին։

«Հայաստանի թագաւորութիւնը քեզի կը պատկանի», ըսաւ Պոմպէոս, «Դուն այդ չես կորսնցուցած։ Իսկ աւելին, դուն կը շահիս մեր բարեկամութիւնը, ուստի ես կ'ողջունեմ և կը հռչակեմ քեզ որպէս բարեկամ՝ Հռոմայեցիներուն»։(**)

Պոմպէոսի այս բառերը Տիգրանի մռայլ տրամադրութիւնը փարատեցին։ Ճամբորդութեան յոգնութիւնը և յուզումը, բանակցութեան տանջալից մտահոգիչ անորոշութիւնը, իսկ վրանին մէջ Կրտսեր Տիգրանի ներկայութիւնը, ծերունիի գրգռուած ջղերուն համար խիստ վրդովեցուցիչ էին։

Ի մասնաւորի իր որդւոյն ամբարտաւան ընթացքը հայրը տեսնելուն՝ այնպիսի խոր յուզում պատճառեց թագաւորին, որ նոյնիսկ Պոմպէոսի կարեկցութիւնը շարժեց։

Կրտսեր Տիգրան, երբ տեսաւ թագաւորին ներս մտնելը, նստած տեղէն չշարժեցաւ։ Ցետոյ, Պոմպէոսի դէպի ծերունին ցոյց տուած սիրալիր վերաբերումէն զայրացած՝ ան երեսը մէկդի դարձուց և չբարևեց իր հայրը՝ ո՛չ խօսքով և ոչ ալ դոյզն շարժումով։

Կրտսեր Տիգրանի ամբողջ վարմունքը դռեհիկ ցուցադրութիւն մ'էր դէպի հայրը տածած ատելութեան, և Պոմպէոս չծածկեց իր քամահրանքը անկիրթ երիտասարդին հանդէպ։ Հռոմայեցիին այս հակակրութիւնը շուտով թշնամական զգացումի պիտի փոխուէր, երբ ճաշի իր հրաւէրը Կրտսեր Տիգրան մերժեց, ըսելով թէ՝ ինք չէր ուզեր իր հօրը հետ միևնոյն սեղանը նստիլ։ (**)

(*) (**) Տիոն Կասսիոս, ԼԶ. 52, ԼԶ. 53:

Երիտասարդը չափազանց զժգոհ էր Պոմպէոսի դէպի հայ թագաւորը ցոյց տուած բարեացակամ վերաբերումէն։ Կասկածոտ իշխանը անմիջապէս եզրակացուց թէ՝ Պոմպէոս զինք կը խաբէր և պիտի զրկէր զինք իր վարձատրութենէն, որն էր Հայաստանի թագը։ Ան չէր նախատեսած թագաւորին այս վարպետ քայլը, և այժմ կը վախնար՝ որ խորամանկ ծերունին կրնար զինք ձգել այն թակարդին մէջ, որ ան հօրը համար պատրաստելու ետեւէ էր։

Կրտսեր Տիգրան՝ Հռովմէական բանակատեղին գտնուած միջոցին՝ ամէն ազատութիւն կը վայելէր։ Ան չարունակ կը թղթակցէր Հայաստանի մէջ գտնուող իր կուսակիցներուն հետ։ Պոմպէոս թոյլատրած էր երիտասարդին նըմանօրինակ գործողութիւն մը, քանզի հայ քաղաքական խառնաշփոթէն մեծագոյն օգտուողը ինք պիտի ըլլար։

Տիգրանի ժամանելէն օր մը վերջ, երբ ան ըստ բաւականի հանգստացած և կազդուրուած կ՚զգար, բանակցութիւնները սկսան, մասնակցութեամբ Տիգրանի, Պոմպէոսի և Կրտսեր Տիգրանի։

Խորհրդակցութիւնները երկար չտեւեցին։

Պոմպէոս համաձայնեցաւ յարգել այն գոյավիճակը, որ կար իր Ասիական հրամանատարութիւնը ստանձնած ժամանակ։ Ան ճանչցաւ Տիգրանի բացարձակ իշխանութիւնը Հայաստանի վրայ։

«Ինչ որ առաջ կորսնցուցիր, — ըսաւ ան Տիգրանի, — Լուկուլլոսն էր որ առաւ քեզմէ։ Ան էր որ գրաւեց Սուրիան, Փիւնիկէն, Կիլիկիան, Գաղատիան և Ծոփաց Հայաստանը։ Բայց մինչեւ իմ գալուստս ինչ որ պահեր ես, պիտի պատկանի քեզի։ (*)

Պոմպէոսի այն յայտարարութեան մէջ Գաղատիոյ յիշատակումը ցոյց կուտայ Տիգրանի իշխանութեան դէպի արեւմուտք տարածման սահմանը։

Պոմպէոս մեծապէս գոհ մնաց այս կարգադրութենէն, որ առանց պատերազմի ձեռք բերուած էր։ Ան չափազանց

(*) Պլուտարքոս, Պոմպէոս, 33։

գնահատեց նաեւ հայ Թագաւորի բարեկամութիւնը Հռովմի հետ, որ Պարթեւ-Հռովմէական պատերազմի մը պարագային կրնար բախտորոշ ազդակ մ'ըլլալ ի նպաստ Հռովմի։

Գալով Կրտսեր Տիգրանի, Թագաւորը և Պոմպէոս համաձայնեցան իրեն տալ Ծոփաց Հայաստանի Թագը։

Երիտասարդը բողոքեց, աղմկեց, պնդեց թէ ինք խաբեայութեան զոհ կ'երթար, թէ տրուած Թագը արդէն ունէր, և թէ Ծոփացիք իրեն կողմնակից էին և իր հրամաններուն կ'անսային։

Պոմպէոս առաջարկեց Կրտսեր Տիգրանի տալ նաեւ Կորդիքէնը։ Իր հաշուով աս լաւագոյն լուծումը պիտի ըլլար դժուարին և վտանգալի հարցի մը, քանզի թէ՛ Տիգրան և թէ Հրահատ կը պահանջէին նոյն հարուստ երկիրը, և ո՛չ մին զիջումի ոեւէ քայլ առնելու հակամէտ էր։ Պոմպէոս կը խորհէր թէ երկու վեհապետներն ալ պիտի հաւանէին այս կարգադրութեան։ (*)

Սակայն Կրտսեր Տիգրան դժգոհ էր և անզիջող։ Ան պահանջեց ամբողջական Հայաստանի Թագը։ Պոմպէոս անդրդուելի մնաց։ Բայց գիտնալով երիտարդի հետեւորդներուն թիւը և անոնց խռովարարական ախորժակը, Պոմպէոս համոզեց Տիգրանը, որ Արտաւազդին տեղ իրեն յաջորդ նշանակէ Կրտսեր Տիգրանը։ Թագաւորը համաձայնեցաւ։ Ո՛վ գիտէ, ինչե՛ր կրնային պատահիլ մինչեւ իր մահը։

Ի վերջոյ, Պոմպէոս վեց հազար արծաթ տաղանդ պահանջեց Տիգրանէ՝ որպէս Հռովմայեցւոց կրած վնասուց հատուցում։ Թէեւ սա հսկայական գումար մ'էր, բայց ի տես երկրի ահագին հարստութեան, ինչպէս Ստրաբոն կը վկայէ, Թագաւորին համար դժուար պիտի չըլլար վճարել զայն։

Բայց վարպետ ծերունին, ընդունելով հանդերձ Պոմպէոսի պահանջը, պնդեց որ վճարումը ըլլար այն գանձերէն, որոնք ամբարուած կային Ծոփաց Հայաստանի ամրոցներուն մէջ։ Ան գիտէր որ այս գանձերը իրեն համար կորսուած էին, քանզի Կրտսեր Տիգրան պիտի ստանձնէր

(*) Տիոն Կասսիոս, ԼԶ. 53, Ապպիանոս, ԺԲ. 104։

սոյն նահանգի իշխանութիւնը։ Թագաւորը կը փափաքէր թէ՝ իր երկար տիրապետութեան շրջանին՝ ինքն էր որ հաւաքէր էր սոյն գանձերը, և ամենայն իրաւամբ իրեն կը պատկանէին անոնք։

Պոմպէոս իրաւունք տուաւ Թագաւորին։ Ինքն ալ կ'ուզէր շուտով ձեռք ձգել դրամը։ (*)

Բանակցութեանց յաջողութեամբ վերջանալուն, Պոմպէոս իր բանակին ներկայացուց ալեւոր Արքան և պաշտօնապէս յայտարարեց թէ՝ ինք Տիգրանի անունը արձանագրած էր Հռովմի բարեկամներու և դաշնակիցներու շարքին։

Մեծադղորդ աղաղակ մը ողջունեց այս յայտարարութիւնը և հաւաքուած լեգէոններ՝ Տիգրանը ողջունեցին որպէս Թագաւոր Հայաստանի։

Այս ցնծալի ցոյցը ո՛րքան ուրախութիւն պատճառեց Տիգրանի, որ արքայական առատաձեռնութեամբ ան վարձատրեց Հռովմէական բանակի ամէն մէկ անդամը, և հրամայեց, որ իւրաքանչիւր զինուորի տրուի 50 տրախմա, իւրաքանչիւր հարիւրապետի 1,000 տրախմա, և իւրաքանչիւր վերահսկիչի (տրիբուն) 10,000 տրախմա։ (Այժմեան արժէքով, թէ՛ վնասուց հատուցումը և թէ նուէրները, ըստ Ֆէրրէրոյի, համարժէք էին.— 6,000 տաղանդը՝ 5,500,000 տոլար, 50 տրախման՝ 7.50 տոլար, 1,000 տրախման՝ 160 տոլար, և 10,000 տրախման՝ 1,600 տոլար։ Թէեւ ի մտի պէտք է ունենալ թէ՝ արծաթի և ոսկիի արժէքը հին ատեն շատ աւելի մեծ էր)։ (**)

8.

Կրտսեր Տիգրանի յուսախաբութիւնը չափ ու սահման չճանչցաւ։

Ան մերժեց ընդունիլ կնքուած համաձայնութիւնը, և զայրացկոտ բողոք բարձրացուց եղած անարդարութեան դէմ,

(*) Ստրաբոն ԺԱ. 14. 10:
(**) Պլուտարքոս, Պոմպէոս, ԼԳ. 5:
Կիկերոն, Վասն Սեքստոսի, 59:

և Պոմպէոսը ամբաստանեց ապերախտութեամբ և խաբեբայ վարմունքով։

Երբ Պոմպէոս ականջ չկախեց իր բողոքներուն, երիտասարդը յանդուգն արկածախնդրութիւններու մասին որոճաց։

Բանակցութիւններու ընթացքին, երբ Կրտսեր Տիգրան նկատեց, որ իր պահանջները կ'անտեսուին, իր Հայաստան գտնուող կողմնակիցները տեղեակ պահեց անցուդարձին։ Իրենց յուսախաբութենէն գրգռուած՝ անոնք թելադրեցին Կրտսեր Տիգրանի, որ սպաննէ թագաւորը։ Այդպիսով իրենց բոլոր դժուարութիւնները մէ'կ անգամէն պիտի վերնային։ Չէ՞ որ թագաւորը Արտաւազդի տեղ Կրտսեր Տիգրանը յաջորդ կարգած էր։ Այս միտքը դիւր եկաւ Կրտսեր Տիգրանի։

Բայց թագաւորին հետեւորդները, որոնք միշտ կը կասկածէին իշխանէն, աչալուրջ կը հսկէին անոր ամէն մէկ քայլին, որով ան պատեհութիւն չկրցաւ գտնել հայրասպանական իր մտադրութիւնը գլուխ հանելու։ (*)

Մահափորձի մը անկարելիութիւնը չկասեցուց Կրտսեր Տիգրանի թափը։ Իր գործակալներուն միջոցաւ ան Ծոփաց Հայաստանի ամրոցներու պահապաններուն հրամայեց չյանձնել գանձերը։

Ան նոյնիսկ պատգամաւոր ղրկեց Պարթեւ Հրահատ թագաւորին, որ զինու զօրութեամբ միջամտէ։ Յետոյ, երբ տեսաւ որ Պոմպէոս արհամարհանքով կը վերաբերուի իրեն հետ, փախուստ ծրագրեց։ Պոմպէոս այդ իմանալուն՝ բանտարկել տուաւ երիտասարդը։

Ծոփաց ամրոցներու պահապանները մերժեցին յանձնել գանձերը Տիգրանին։ Արքան Պոմպէոսի դիմեց, որ իր կարգին հրամայեց անոնց՝ յանձնել գանձերը։ Անոնք չհընազանդեցան՝ պատճառաբանելով թէ որքան ատեն որ Ծոփաց Հայաստանը Կրտսեր Տիգրանի տրուած էր, ան իրաւունք ունէր հրամաններ արձակելու։

Պոմպէոս ջղայնացաւ և ճնշում բանեցուց Կրտսեր Տիգրանի վրայ, որ ըսաւ թէ ինք պիտի ընկերակցի Պոմպէոսի

(*) Ապպիանոս, ԺԲ. 105։

և Տիգրանի գործակալներուն։ Սակայն պահապանները, որ իրենց դաւերը շատ լաւ սարքած էին, Կրտսեր Տիգրանի ալ չհնազանդեցան, պնդելով թէ երիտասարդը բռնադատուած կը կատարէր Տիգրանի և Պոմպէոսի պահանջը, ուստի անոր հրամանը չէր ներկայացներ իր ազատ կամքը։

Պոմպէոսի համբերութիւնը հատաւ։ Ան չղթայի զարնել տուաւ Կրտսեր Տիգրանը և հրամայեց զայն Հռոմ ղրկել, ուր ան պիտի ցուցադրուէր Պոմպէոսի Յաղթանակի Շքանցքին։ (*)

Ծոփաց Հայաստան՝ գանձերը յանձնեց Տիգրանին։

Փոթորիկը վերջացած էր։

Այժմ Հայաստան կը քաշուէր այն սահմաններուն մէջ, որ բնութիւնը իրեն համար կառուցած էր։ Անդր-Տաւրոս, Կովկաս և Եփրատ։

Ու անոր Թագաւորը, ամենամեծը իր երկար պատմութեան մէջ, տուն կը վերադառնար քսանըհինգ տարուայ ապշեցուցիչ գործունէութենէ վերջ, որ սկսած էր պզտիկ բաժանեալ ազգը միացնելու ներշնչող տենչով և որ շուտով կ'ուռճանար և Կայսրութիւն մը կը կերտէր։

Իսկ հիմա, եօթանասունըհինգ տարեկանին, յոգնած գահակալը նոր էջ մը կը դարձնէր։

(*) Տիոն Կասսիոս, ԼԶ. 53։

ՏԱՍՆԸԵՐՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ԻՐԻԿՆԱՄՈՒՏ

(66—55 Ն.Ք.)

Պիտի փարինք ղեկին: Չկայ դադար եւ ոչ ալ լաց.
Մեր ուղին պիտի պահենք, թէեւ քամին ոռնայ «Ո՛չ»:

ՇԷՅՔՍՓԻՐ, Հէնրիկոս Զ., Մաս Գ. Ե. 4:

1.

Տիգրան Պոմպէոսի հետ կնքած Արտաքսի Դաշնագիրը քաղաքական յաջող քայլ մը համարեց։ Հայ թագաւորը տէրը կը մնար ամբողջական Հայաստանի։

Միհրդատ փախստական էր Կովկասեան լեռներու մէջ և այլեւս զինք պիտի չնեղէր։ Կրտսեր Տիգրան բանտարկուած էր և Պոմպէոս ազատ պիտի չարձակէր զայն։ Իսկ Պարթեւ թագաւորին դէմ Տիգրան ապահովեր էր Հռովմայեցիին օժանդակութիւնը։

Տիգրան թէեւ հրաժարած էր իր Կայսրութեան մաս կազմող երկիրներէն, բայց որոշած էր ամէն գնով պահել բազմառատ Կորդիէնը։

Կասկած չկար, որ եթէ Պոմպէոս Կորդիէնի համար ընդունելի վարչաձեւ մը չկարենար տնօրինել, Տիգրան և Հրահատ վերջ ի վերջոյ պատերազմով պիտի լուծէին հարցը։

Պոմպէոս գիտնալով երկու կողմի ալ յամառ դիրքը, Կրտսեր Տիգրանի յանձնել ուզեր էր Կորդիէնը։ Այժմ որ Կրտսեր Տիգրան քաղաքական ասպարէզէ կը հեռացուէր,

Պոմպէոս այս կարգադրութիւնը չարունակելու մտահոգութեամբ՝ կռուախնձոր երկիրը յանձնել ուզեց Կապադովկիոյ թագաւոր՝ Արիոբարզանի։ Բայց երկչոտ Արիոբարզան մերժեց ընդունիլ։ Ան գիտէր որ Պոմպէոսի Հռովմ վերադառնալէն վերջ կրկին գործ պիտի ունենար Տիգրանի հետ, որ միքանի անգամ զինք իր գահէն և մայրաքաղաքէն փախցուցեր էր։

Միւս կողմէ, Հրահատ իր պահանջին իրաւական հող պատրաստելու նպատակով Կորդիքէն զրկեց քանի մը գումարտակ զօրք, այն հաշուով որ եթէ Պոմպէոս Տիգրանի ի նպաստ ցոյց մ՚ընելու մտադիր էր, Պարթեւական գունդերու ներկայութիւնը իր եռանդը պիտի պաշտպանէր։

Հրահատ զինուորական այս քայլը յաջող վայրկեանին կ՚առնէր, քանզի Պոմպէոս Միհրդատի ետեւէն գացեր էր, և հիմա Կովկասի մէջ մարտունակ Վրացիներու և Աղուաններու բուռն ընդդիմութենէն շատ կը նեղուէր։ Այս դժուարութիւնը Հռովմայեցին մտքէն անցուցած չըլլալուն՝ հրաժարեցաւ Միհրդատը հալածելու գաղափարէն։

Պոմպէոս ետ դալուն՝ տէր դարձաւ Պոնտոսի և զայն Հռովմէական նահանգի մը վերածեց։ Այժմ, երբ Տիգրան իր բարեկամը և դաշնակիցն էր, Պոմպէոս առանց դժուարութեան շարունակեց Փոքր Ասիոյ մնացած երկիրները հպատակեցնել։

Սուրիան, որ տարիներով Տիգրանի իշխանութեան տակ բարօրութիւն վայելած էր, Պոնտոսէն ալ վատ բախտի ենթարկուեցաւ։

Տիգրանակերտի ճակատամարտէն վերջ, Լուկուլլոս թոյլ տուած էր Անտիոքոս ԺԳ.ի վերստանալու իր կորսնցուցած Սուրիական գահը։ Պոմպէոս առանց այլեւայլի վտարեց զինք ու Սելեւկեան թագաւորի բողոքը լռեցուց կծու ակնարկութեամբ.

«Սուրիան ես պիտի չյանձնեմ քեզի պէս թագաւորի մը, որ տասնըութ տարի, մինչ Տիգրան երկիրը կառավարեց, Կիլիկիոյ մէկ անկիւնը փախստական պահուըտե-

ցար, և հիմա, երբ Հռովմայեցիներ զսպած են Տիգրանը, կրկին մէջտեղ կուգաս և ուրիշներու աշխատութեան վարձքը ինքզինքիդ իւրացնել կ'ուզես։ Գահը, որ Տիգրանի ձգեցիր և այժմ ետ կը պահանջես, չես կրնար ունենալ, որովհետեւ պիտի չգիտնաս զայն պաշտպանել։ (*)

Այսպիսով դժբաղդ երկիրը դարձաւ Հռովմէական նահանգ մը։

Պոմպէոսի յաջորդական գործունէութիւնը երկիւղ պատճառեց Հրահատի։ Հռովմայեցի զօրավարներ գործի էին։ Աֆրանիոս Կորդուէնի սահմաններուն մօտ եկած էր։ Կաբինիոս, Եփրատը անցած, դէպի Տիգրիս կը յառաջանար։

Արդեօք Պոմպէոս Պարթեւական արշաւանքի՞ մը կը պատրաստուէր։

Պարթեւաստան արշաւելու գաղափարը այնքան ալ անգործնական չէր թուեր Պոմպէոսի։ Իր զինուորականները կողմնակից էին այսպիսի արշաւանքի մը։ Ան գիտէր որ Արեւելքի մէջ մի՛այն Պարթեւաստան կրնար արդելք հանդիսանալ Հռովմի յառաջխաղացքին։ Իսկ ներկայ վայրկեանը ամէն տեսակէտէ ձեռնտու ըլլալ կը թուէր նման պատերազմի մը յաջողութեան։

Հրահատ շտապով դեսպան ղրկեց Պոմպէոսի՝ բարեկամութեան դաշինք մը առաջարկելով։ Հռովմայեցին ցուրտ ընդունելութիւն մը ըրաւ դեսպանին։ Ան մեղադրեց Հրահատը Կորդուէն արշաւելուն համար և պահանջեց անմիջական հեռացումը Պարթեւ զօրքերուն։

Դեսպանը, նեղ կացութեան մատնուած, բացատրեց թէ ինք լիազօրութիւն չունէր Կորդուէնի խնդրի մասին բանակցելու։ Ասոր վրայ Պոմպէոս նամակ մը գրեց Հրահատի և դիտմամբ մերժեց անոր տալ «Արքայից Արքայ» տիտղոսը։ (**)

Ան մերժեց նաեւ Հրահատի պահանջը իր փեսային՝ կրտսեր Տիգրանի յանձնումի մասին, ըսելով թէ երխա-

(*) Յուստինոս, Խ. 2, Ապպիանոս, ԺԱ. 49։

(**) Տիոն Կասսիոս, ԼԷ. 5, Պլուտարքոս, Պոմպէոս, 38։

սարդը աւելի մօտ էր իր հօր քան թէ իր աներոջ։ (*)

Պոմպէոս աւելի առաջ գնաց, և Տիգրանը գոհացնելու համար, առանց Հրահատին պատասխանին սպասելու, հրամայեց Աֆրանիոս զօրավարին՝ գրաւելու Կորդուէնը և յանձնելու Տիգրանին։

Պարթևներ տկար ընդդիմութենէ մը վերջ պարտուեցան, և Հայկական հեղինակութիւնը վերահաստատուեցաւ Կորդուէնի մէջ (**)

2.

Պոմպէոսի այս ռազմական տրամադրութիւնը սակայն, երկար չտևեց։

Պարթև զօրութիւնը արհամարհելի քանակ մը չէր, և Հրահատի հետ պատերազմ մը, այն ալ երկրի մը մէջ որ բոլորովին անծանօթ էր Հռովմայեցիներուն, խաւարի մէջ ոստում մ'էր և գէշ բաղդախաղ մը։ Ձախողութիւնը պիտի վտանգէր Մերձաւոր Արևելքի մէջ իր ձեռք բերած յաջողութիւնները։

Ուստի Պոմպէոս, փորձութեան յաղթահարելով, դարձաւ Պաղեստինը գրաւելու աւելի դիւրին ձեռնարկին։ (***)

Հրահատ չյուսաբեկուեցաւ։ Ընդհակառակը, անճշդօրէն եզրակացուց թէ Հայ-Պարթևական ընդհարման մը պարագային՝ Պոմպէոս, հակառակ Հայուն հետ ունեցած բարեկամութեան, լուրջ զինուորական օժանդակութիւն պիտի չտար Տիգրանին։ Իսկ ծերունի Հայ Արքային կացութիւնն ալ այնքան յուսադրիչ չէր պատերազմի։

64-ի գարնան, Հրահատ պատերազմ հռչակեց Տիգրանի դէմ, միևնոյն ատեն ալ դեսպան ղրկեց Պոմպէոսի իր ըրածը արդարացնելու համար։ Ան մեղադրեց Հռովմայեցին, որ

(*) Պլուտարքոս, Պոմպէոս ԼԳ. 6։

(**) Տիոն Կասսիոս, ԼԷ. 5։

(***) » » ԼԷ. 7։

իրեն արդարութիւն չէր ըրած։ Ինք հաւատարմօրէն գործադրեր էր Պոմպէոսի հետ իր առաջին համաձայնութիւնը՝ երբ Տիգրանի վրայ յարձակելով մինչև Արտաշատ յառաջացեր էր ու այսպիսով Պոմպէոսի պատեհութիւն տուած էր Միհրդատը ջախջախելու։ Սակայն Պոմպէոս չէր յարգած համաձայնութեան իր մասը և Հրահատի պահանջները բոլորովին անտես ըրած էր։

Միւս կողմէ՝ Տիգրանի ալ դեսպանները Պոմպէոսի մօտ եկան Փիւնիկէի մէջ և օգնութիւն խնդրեցին որպէս դաշնակցի։ (*)

Պոմպէոս պատճառաբանեց։ Ինք Ծերակոյտէն հրաման չունի, ըսաւ, պահանջուածին ընդ առաջ երթալու։ Յետոյ, թագաւորներու միջև եղած վէճը ուրիշ բան չէր բայց սահմանագլուխի հարց, ուստի թելադրեց որ այն վէճը քննիչներու իրաւարարութեան ձգուի (**)։

Երկու թագաւորներն ալ յակամայս ընդունեցին այս թելադրութիւնը։ Եւ ասոր պատճառ եղած պէտք էր ըլլար իրենց համոզումը թէ՝ Հռոմ վերջ ի վերջոյ իրենց հասարակաց թշնամին կ՚ըլլար, կամ ինչպէս Տիոն Կասսիոս կը գրէ. «Տիգրան զայրացած էր Պոմպէոսէ իր ակնկալած օգնութիւնըչ ստանալուն համար, և Հրահատ փափաքեցաւ Հայ թագաւորը կանգուն տեսնել, որպէսզի, ի պահանջել հարկին, օր մը կրնար զայն զինակից ունենալ Հռոմայեցիներու դէմ»։ (***)

3.

Տիգրան աչքերը դարձուց իր թագաւորութեան։

Հիմա, քան ոեւէ ատեն իր երկար իշխանութեան ժամանակաշրջանին, Տիգրան համոզուեցաւ ներքին պետական և ազգային կազմակերպման անհրաժեշտութեանը։

(*) Տիոն Կասսիոս, Լէ. 6։

(**) Ապպիանոս, ԺԲ. 106։

(***) Տիոն Կասսիոս, Լէ. 7։

Արեւմտեան Ասիոյ քաղաքական թատերաբեմին վրայ այժմ մի՛նակ երեք պետութիւն կը մնար. Հռոմ, Հայաստան և Պարթեւաստան։ Ո՞ւր մնացեր էին այն թագաւորութիւնները, որ իր գահ ելլելուն՝ անկախութիւն կը վայելէին։ Նիկոմիդիա, Բիւթանիա, Պափլակոնիա, Գաղատիա, Պամփիւլիա, Կապադովկիա, Կոմմագէն, Պոնտոս և Սուրիա։ Ամէնն ալ ինկած էին Հռոմէական անագորոյն գրոհի առջեւ։

Հայ ազգը հզօր պէտք էր ըլլար, որպէսզի կարենար իր դիրքը պահպանել։ Զօրաւոր միապետութիւն մը։

Սա չափազանց դժուարին ձեռք բերուելիք արդիւնք մ'էր, եթէ ոչ անկարելի. քանզի, մէկ կողմէ կար երկրի լեռնային դրութիւնը՝ որ Հայաստան աշխարհը կը վերածէր կղզիացած գաւառներու թոյլ բանուածքի մը, ուր հաղորդակցութեանց դժուարութիւնը այնքան վհատեցուցիչ է։ Միւս կողմէ, աւատապետական իշխանութեանց, նախարարութիւններու գոյութիւնը, որոնք միշտ պիտի մնային թագաւորի գլխին սպառնալիք։

Ալեհեր, դառնացեալ ոգւով, սակայն յամառօրէն նախանձախնդիր իր դիրքին՝ Տիգրան լծուեցաւ իր պետական տունը կարգի դնելու աշխատանքին։ Ան իրեն գահակից ըրաւ Արտաւազդը, ուսումնական հանճարեղ իշխանը։

Կատարուելիք գործը թատերական կամ պատկերալից ոչինչ ունէր, բայց աւելի էական էր և տեւական։

Տիգրան տեսաւ իր մեծ ժամանակակիցներու կեանքի թատերաբեմէն մեկնիլը, մէկը միւսի ետեւէն

63-ին Միհրդատի մահուան լուրը կ'առնար։ Ցնցող վախճան մը կ'ունենար այս փոթորկայոյզ հսկան։

Ան Խրիմ կը գտնուէր և մեծամեծ պատրաստութիւններու մէջ մխրճուած էր կազմելու նոր բանակ մը, որով Պալքաններու վրայէն Իտալիա պիտի արշաւէր։ Այս ծրագրին վայրագ խիզախութիւնը նոյնիսկ իր հետեւորդները սարսափեցուց։ Իր զաւակը Փառնակ՝ ապստամբեցաւ իրեն դէմ և երբ Միհրդատ բանակցելու փորձ ըրաւ, իրեն պատաս-

խանուեցան թէ իր մահը պիտի նկատուէր անմիջական բաղձալի դէպք մը...

Բարձր աշտարակէ մը, ուր ապաստանած էր, Միհրդատ տեսաւ իր սակաւաթիւ պահապաններուն ջարդուիլը: Ծարահատ Թոյն առաւ, նախապէս մահացու բաժակը իր երկու աղջիկներուն տալէ վերջ: Սակայն, մանկութենէն ի վեր մարմինը Թոյներու վարժեցուցած ըլլալուն, դաժան դեղը չկրցաւ տապալել զինք: Ափսոսալով ողբաց, որ անտեսեր էր Թոյներու ամենէն մահացուն, ազգականներու ապերախտութիւնը: Դարձաւ իր ծառային խնդրեց որ զինք սպաննէ:

Ու այսպէս գերիի մը սուրը խաղաղութիւն բերաւ այս խռովայոյզ անսովոր անձնաւորութեան:

Տիգրան երեւակայած պէտք էր ըլլար իր վախճանը Կրտսեր Տիգրանի ձեռքին:

62-ին, Տիգրանի մոլեռանդ թշնամին՝ Հրահատ սպաննուեցաւ իր երկու որդիներուն ձեռքով: Օ՜, արինարբու անհամբերութիւնը արքայական զաւակներուն: Մտածել թէ հայրասպանական տրամայի մէջ Տիգրան կանխած կրնար ըլլալ թէ՛ Միհրդատը եւ թէ Հրահատը, ու որպէս հետեւանք, արդեօք դէպքերը ի՞նչ տարօրինակ ընթացք կրնային ունենալ:

4.

Միհրդատ իր գերեզմանին մէջ եւ Պոմպէոս Հռոմ վերադարձած, Մերձաւոր Արեւելքը խաղաղութեան տենչալի շրջանի մը սեմին կը գտնուէր:

Տարիներու քաղաքական փոթորիկներէն՝ Հռոմ դուրս կուգար իր գերակշռութիւնը ամրապէս հաստատած Եփրատի արեւմուտքին գտնուող բոլոր երկիրներու վրայ: Անոնց Թագաւորները այլեւս պարզ վարչական գործակալներն էին Ծերակոյտին:

Հռոմ յետ այսու պիտի մնար Ասիոյ մէջ, իր մէկ

մտահոգ աչքը Հայաստանի, իսկ միւս նախանձոտ աչքը Պարթեւաստանի վրայ։ Հռովմի համար չդաշնութեան մշտակայ աղբիւր մը պիտի ըլլար Հայաստանի քաղաքականութեան Պարթեւաստանի կողմը հակելու մշտապոյ հաւանականութիւնը։ Մինչ հզօր Պարթեւաստանի (կամ յետոյ Պարսկաստանի) հետ ընդհարուելու անխուսափելիութիւնը Հռովմայեցի առաջնորդները պիտի խթանէր նախանձոտ աչալրջութեան։

Երկուքին միջեւ այս պայքարը պիտի տեւէր աւելի քան վեց հարիւր տարի, և արիւնալի բախումներու գլխաւոր նպատակը պիտի ըլլար՝ Հայկական թագաւորութիւնը մէկի կամ միւսի ազդեցութեան տակ բերել։

Այդ կը նշանակէր, որ Հայաստան իր ռազմագիտական դիրքին պատճառաւ զօրաւոր դրացիներու մէջ հաւասարակշռութիւն պահելիք պետութիւն մը պիտի ըլլար, և անոնցմէ իւրաքանչիւրը պիտի ջանար ամէն միջոցաւ Հայկական դաշնակցութիւն մը ապահովել, որպէսզի նժարը իրեն կողմը հակի։

Արիւնլուայ երկար մրցակցութիւն մը պիտի ըլլար, որ Հայ հայրենիքին պիտի տնօրինէր ողբերգական ճակատագիր մը։ Այդ՝ Հայկական պատմութեան ընթացքը յաճախ թեքումներու պիտի ենթարկէր, հայ ժողովուրդին բռնադատելով բախտ մը, որ բոլորովին հեռու և օտարոտի էր իր ակնկալութիւններէն։ Այս դժբաղդ կացութիւնը շարունակեց հայ կեանքի մէջ դարերու ընթացքին, մինչեւ մեր օրերը, ամէն անգամ որ հզօր տէրութեանց միջեւ մնաց Հայաստանը։

Տիգրանի իշխանութեան վերջին տարիներու գլխաւոր յատկանիշը այն է, որ այս դժնդակ մրցակցական քաղաքականութիւնը սկիզբ առաւ այդ օրերուն։

Իսկ այն իրողութիւնը թէ Հայաստան կարճ ժամանակի ընթացքին այս վայրագ մրցումի կրկէսին մէջ բոլորովին չխորտակուեցաւ, մեծ չափով պարտական է Տիգրանի և իր վիթխարի ժեստին, որ անգամ մ'ալ պիտի չկրկնուէր Հայ պատմութեան մէջ։ Կայսրութիւնը, որ իր ուժը կերտեց,

թէեւ ոչ երկարատեւ, խրախուսեց Հայկական Բարձրաւանդակի Ջղուտ բնակիչները իրենց կարողութեան հաւատքով եւ այդ զօրութեան կատարելիք գործերու բարձր գիտակցութեամբ։ Հզօր եւ յաղթական վեհապետի իր համբաւը անգին գրգիռ մը կ՛ըլլար իր ժողովուրդին, որ անհամեմատ գօտեպնդեց անոնց դիմադրութիւնը այն բազմադարեան պայքարի ընթացքին, որ իր մահէն անմիջապէս վերջ պիտի սկսէր։

Ազգի մը կեանքին մէջ հերոսական դէպքի մը կամ անձի մը հսկայական խոյանքին պատճառած ներշնչող ազդեցութիւնը գալիք սերունդներու վրայ մաթեմատիկական հաշիւներով չկրնար չափուիլ։ Տիգրանի անունը շարունակեր է Հայ սերունդներ խանդավառել, հոգ չէ թէ անոր քաջագործութեանց յիշատակը հետզհետէ աղօտեցաւ։

5.

Տիգրանի թագաւորութեան վերջին տասնամեակին էր, որ հայ կեանքի մէջ ի յայտ եկան քաղաքական այն խմբաւորումները, որոնք երկու զօրաւոր դրացիներու միջեւ գտնուելու հանգամանքէն կը բխէին։

Սա ակնկալելի էր։ Մէկ կողմէ Հռոմ, միւս կողմէ Պարթեւաստան, իրենց ջանքերը, երբեմն ալ իրենց ոսկին պիտի թափէին՝ հայ իշխաններէն իրենց դատին ջատագովներ սիրաշահելու համար, որպէսզի անոնց միջոցաւ պետական քաղաքականութիւնը մէկ կամ միւս կողմ ուղղեն։

Հայաստանի մէջ քաղաքական այս բաժանումը առաւելապէս ի յայտ եկաւ Տիգրանի եւ Պոմպէոսի միջեւ կնքուած Արաքսի դաշնագրէն յետոյ։

Ինչպէս կարելի էր նախատեսել, երկու կուսակցութիւններ կը կազմուէին։ Առաջինը կրնանք կոչել Արեւելեան որ Պարթեւական օրիէնդացիայի կը հաւատար, տեսակ մը Արտաշատ-Եկբատան առանցքի, որպէս լաւագոյն միջոցը երկրի անկախութեան պահպանման։

Երկրորդ կուսակցութիւնն էր ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ կամ Հռովմէականը:

Արեւելեան կուսակցութիւնը այդ ատեն որոշ չափով մը գաղտնի կողմնակերպութիւն կրնար համարուիլ և փոքրամասնութիւն էր։ Ան կազմուած էր գլխաւորաբար այն աւատապետ իշխաններէն, որոնց կալուածները Հայաստանի արեւելեան սահմանին մօտ կը գտնուէին և որոնք պատերազմի պարագային Պարթեւական բանակի առաջին հարուածը պիտի կրէին։ Ասոնց թիւը նուազեցաւ, մանաւանդ Կրտսեր Տիգրանի ձախող ապստամբութենէն վերջ։

Այն օրերուն Հայ ազգայնականութիւնը հակապարթեւական էր, և զօրաւոր Արեւմտեան Կուսակցութիւնը, առաջնորդութեամբ նոյնինքն Թագաւորին, որ այս ազգայնականութեան դրօշակակիրն էր։ Այս կուսակցութիւնը ծնունդ կ՚առնէր Տիգրանի հետապնդած Հռովմէական քաղաքականութենէն քան թէ որոշ խումբի մը շահերու տեսակէտէն։

Ծերունի Արքան պիտի ապշէր, եթէ մէկը կարենար մարգարէանալ թէ՝ հազիւ հարիւր տարի չ՚անցած, Հռովմէական ազդեցութիւնը Հայաստանի մէջ պիտի չքանար Հռովմայեցի զօրապետներու կամայական բռնութիւններէն, ի մասնաւորի Մարկոս Անտոնիոսի, որ Տիգրանի զաւակը և յաջորդը, Արտաւազդ, խաբեբայութեամբ բռնած Եգիպտոս պիտի տանէր և հոն սպաննել տար։ Միեւնոյն ատեն ալ Պարթեւական կողմնակիցներ այնքան պիտի զօրանային, որ պիտի կրնային գահընկէց ընել ամէն Թագաւոր, որ Հռովմէական մերձենայութիւններ Հայ գահուն վրայ կը բազմեցնէին, և հուսկ ուրեմն, պիտի յաջողէին Տիգրանի թագը դնել Պարթեւ իշխանի մը գլխին, Տրդատի, որով պիտի սկսէր Հայ Արշակունիներու Հարստութիւնը։

Տիգրանի վերջին օրերուն Արեւելեան կուսակցութեան պարագլուխները շարունակեցին իրենց գաղտնի գործունէութիւնը։ Այսպէս, անոնք փորձը ըրին Կրտսեր Տիգրանը Հռովմէն ետ բերելու։

Պոմպէոս Կրտսեր Տիգրանը կը պահէր Հռովմի մէջ։

Զօրավարի Յաղթանակի Տրանգքին Հայ իշխանը ցուցադրուած էր Իտալական ամբոխին, և հակառակ ընդունուած սովորութեան՝ որով Տրանգքի լրումէն վերջ բանտարկեալները կ'սպաննուէին, Կրտսեր Տիգրան մեծ խնամքով կը պահուէր, անշուշտ քաղաքական նպատակներով։ Պոմպէոս մտադիր էր, բացարձակ իշխանութիւն ձեռք ձգելուն, Հայ իշխանը գործածել ի շահ Հռովմի։

Կրտսեր Տիգրանը վերադարձնելու համար իր կողմնակիցները ճիշդ մարդը գտան։ Այդ Պուբլիոս Կլոտիոսն էր աւազակաբարոյ քաղաքական արկածախնդիրը։ Այս մարդը հզօր դիրքի տէր դարձած էր մայրաքաղաքին մէջ, ու այդ դիրքը կը պահէր գրեթէ զինու զօրութեամբ։ Զինեալ խումբեր ունէր ո՛չ միայն պաշտպանութեան, այլ նաեւ իր քաղաքական հակառակորդները վախցնելու համար։ Դրամի պէտք ունենալուն, Կլոտիոս աչքերը դարձուց Փոքր Ասիա։ (*)

Ան դեսպանական պաշտօնով Հայաստան եկաւ։ Հոն Կրտսեր Տիգրանի կողմնակիցները իրեն դիմեցին իշխանը ազատելու խնդրով։ Մեծ գումար մը վճարեցին անոր և Կլոտիոս Հռովմ վերադառնալուն՝ ձեռնարկեց Կրտսեր Տիգրանը փախցնելու գործին։

Պոմպէոս Հայ իշխանը կը պահէր իր բարեկամ Փլաւիոսի տունը։ Կլոտիոս կերակուրի հրաւիրեց Փլաւիոսը և ըսաւ թէ չափազանց հետաքրքրուած էր այս օտար իշխանը տեսնելու։ Մարդ ղրկուեցաւ և Կրտսեր Տիգրան եկաւ։

Երբ ճաշը վերջացաւ, Կլոտիոս մերժեց յանձնել երիտասարդը։ Պոմպէոս, իմանալուն, պահանջեց իր բանտարկեալը։ Կլոտիոս ականջ չկախեց և Կրտսեր Տիգրանը գաղտնաբար նաւ դրաւ։

Փոթորիկ մը նաւը Անտիումի մօտ ցամաք նետեց։ Կլոտիոս զինուած խումբ մը ղրկեց Տիգրանը բերելու։ Փլաւիոսն ալ զինեալ մարդեր ճամբեց։ Երկու խմբեր իրար հանդիպելով կռուի բռնուեցան և անոնցմէ ոմանք սպաննուեցան։

(*) Կիկերոն, Ատտիկոս, 2. 4. 2:

Անկէ վերջ ո՛չ մէկ յիշատակութիւն կայ Կրտսեր Տիգրանի մասին, ամենայն հաւանականութեամբ ան Հռոմ մնաց մինչեւ իր մահը։

6.

Հայաստանի մէջ մեծ Արքային երկար օրը մօտեցաւ իր վախճանին։

Ան ութսունըհինգ տարեկան էր և բաւական ատենէ ի վեր հիւանդ։ (*)

Գիշերը իջաւ։ Թագաւորը անցաւ։ Եւ իր անցքով՝ պզտիկ ազգին ժառանգ ձգեց մի նոր և դառն քաջասըր-տութիւն։

(*) Լուկիանոս, Երկարակեացներ, 15:

ՎԵՐՋ

[illegible]

Ա.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

(¹) [illegible]

[illegible]

ՍԵՒ
Քաղկեդոն
Բիւզանդիոն
Սինոպ
Նիկոմեդիա
ԲԻՒԹԱՆԻԱ
ՓԱՓԼԱԳՈՆԻԱ
ՄԻՍԻԱ
ԳԱՂԱՏԻԱ
ՓՌՒԿԻԱ
ԼԻՏԻԱ
Մաժակա
ԿԱՊԱԴՈՎԿԻԱ
ԼԻԿՈՆԻԱ
ՔԱՐԻԱ
ՊԻՍԻՏԻԱ
ԼԻԿԻԱ
ԿԻԼԻԿԻԱ
Անտիոք
ԿԻՊՐՈՍ
ՄԻՋԵՐԿՐԱԿԱՆ
100 0 100 200
Քիլոմեթր

ՎԻՐՔ
ԿՈՂՔԻՍ
ԳՈՒԳԱՐՔ
ԱՂՁՆԻՔ
ՏԱՐՈՆ
ՄԾԲԻՆ
Տիգրանակերտ
Եփրատ գետ
Տիգրիս գետ
ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆ
ՊԱՐԹԵՒԱՍՏԱՆ
ՅԱՍՏԱՆ ՏԻԳՐԱՆԻ ԳԱՀ ԵԼԼԵԼՈՒՆ
ԻԳՐԱՆԻ ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆԸ
ՅԱՍՏԱՆ ՏԻԳՐԱՆԻ ՄԱՀՈՒԱՆ

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ

Մեծն Տիգրանի կառուցանել տուած քաղաքին տեղը ճշդելու հարցը զբաղցուցած է շատ մը Եւրոպացի գիտնականներ և ուսումնասիրող ճամբորդներ։

Belk և Lehman-Haupt, որ երկարատեւ քննական հետախուզումներ կատարեցին, հասան այն եզրակացութեան թէ Տիգրանակերտը այժմեան Մուֆարղին քաղաքն է և պնդեցին իրենց այս գիւտին վրայ որպէս անտարակուսելի իրողութիւն։

Իրենցմէ յիսուն տարի առաջ Մոլթքէն ալ Մուֆարղինը յիշած էր որպէս Տիգրանի քաղաքին վայրը, թէեւ առանց երկար բարակ ուսումնասիրութեան։

Ուրիշ չորս տեղեր ալ ցոյց տրուեցան։ Օրինակ, 200 տարի առաջ Գաղղիացի նշանաւոր աշխարհագիր d'Anville Տիգրանակերտը այժմու Սղերդ քաղաքն է ըսաւ։ E. Sachau և իրեն հետեւելով T. Mommsen, B. Henderson և քանի մը ուրիշներ՝ Տիգրիս գետի աջ ափին գտնուող Թէլ Էրմէնը ընդունեցին որպէս հայ Արքայի քաղաքը։

Kiepert հանրածանօթ աշխարհագիրը, նախ ըսաւ թէ Մուֆարղինն է, յետոյ մերժեց այդ և Արծն քաղաքը համարեց Տիգրանակերտ. ապա այդ ալ մէկդի դրաւ և Թէլ Ապատը նշանակեց, վերջապէս անկէ ալ վազ անցաւ և մատը դրաւ Թէլ Էրմէնին։

Իսկ հայերուս մէջ տարածուած գաղափարն է թէ ներկայի Տիարպէքիրը — հիներուն Ամիտ քաղաքը — բուն իսկ Տիգրանի հիմնած մայրաքաղաքն է։

Սակայն խնդիրը կը կնճռոտի երբ վերոյիշեալ վայրերը քննենք հին աղբիւրներու մէջ գրուած տեղագրական հատուկտոր տեղեկութիւններու լոյսին տակ։ Կը տեսնենք թէ բոլոր վայրերն ալ վիճելի են, մէջն ըլլալով Մուֆարղինը։

Մեր գլխաւոր աղբիւրները հայ և օտարազգի են։ Հայ, գլխաւորաբար Փաւստոս և Խորենացի։ Օտարներ, Ստրաբոն, Պլուտարքոս, Տակիտոս, Ամմիանոս Մարկելլինոս, և Եւտրոպիոս։

Հռովմայեցի զօրավար Լուկուլլոսի Հայաստան արշաւելու մասին գրելուն, Պլուտարքոս կ'ըսէ թէ Լուկուլլոս Տիգրիս գետը անցաւ Տիգրանակերտ հասնելու համար (*)։ Եթէ քաղաքը գետի աջ ափին ըլլար, ինչպէս Թէլ Էրմէնը, Լուկուլլոս գետը անցնելու պէտք չունէր։

Ստրաբոն իր հռչակաւոր Աշխարհագրութեան գործին մէջ, հիւսիսային Միջագետքի գաւառներէն Միկտանիա նահանգի մասին խօսելուն, երկու տեղ կը յիշէ Տիգրանակերտը Մծբինի հետ միասին։ Գիրք ԺԶ. 1.23 կը գրէ. «Իրենց (Միկտաններու) նահանգին մէջն է Մծբին քաղաքը ... Մասիոս լեռան ստորոտին, և Տիգրանակերտ»։ Գիրք ԺԱ. 12.4. «Ասոնց մէջ է Մասիոս լեռը, որ կը բարձրանայ Մծբինի և Տիգրանակերտի վերեւ»։

Մասիոս լեռը հիւսիսային Միջագետքի մէջ լեռնաշղթայ մ'էր որ կ'երկարէր արեւելքէն արեւմուտք, Եփրատ և Տիգրիս գետերու միջեւ։ Սա չփոթուելու չէ մեր Մասիսին հետ։

Ստրաբոնի վերոյիշեալ երկրորդ մէջբերումէն կ'երեւի թէ Մասիոս լեռը Մծբինի և Տիգրանակերտի մէջտեղն էր, երկուքին վերեւ բարձրանալու համար։

Այս պարագային՝ Ստրաբոն արժանահաւատ է, և մենք չենք կրնար անտեսել իր ցուցմունքը։ Ան ծնած էր Ամասիա քաղաքը՝ Տիգրանի գահի վրայ եղած ատեն, և յետոյ պտտած Փոքր Ասիոյ լայնքին և երկայնքին։

(*) Պլուտարքոս, Լուկուլլոս, ԻԴ. 8։

Սակայն խնդիրը կը կնճռոտի երբ վերոյիշեալ վայրերը քննենք հին աղբիւրներու մէջ գրուած տեղագրական հատուկտոր տեղեկութիւններու լոյսին տակ։ Կը տեսնենք թէ բոլոր վայրերն ալ վիճելի են, մէջն ըլլալով Մուֆարղինը։

Մեր գլխաւոր աղբիւրները հայ և օտարազգի են։ Հայ, գլխաւորաբար Փաւստոս և Խորենացի։ Օտարներ, Ստրաբոն, Պլուտարքոս, Տակիտոս, Ամմիանոս Մարկելլինոս, և Եւտրոպիոս։

Հռոմայեցի զօրավար Լուկուլլոսի Հայաստան արշաւելու մասին գրելուն, Պլուտարքոս կ'ըսէ թէ Լուկուլլոս Տիգրիս գետը անցաւ Տիգրանակերտ հասնելու համար (*)։ Եթէ քաղաքը գետի աջ ափին ըլլար, ինչպէս Թէլ Էրմէնը, Լուկուլլոս գետը անցնելու պէտք չունէր։

Ստրաբոն իր հռչակաւոր Աշխարհագրութեան գործին մէջ, հիւսիսային Միջագետքի գաւառներէն Միկտոնիա նահանգի մասին խօսելուն, երկու տեղ կը յիշէ Տիգրանակերտը Մծբինի հետ միասին։ Գիրք ԺԶ. 1.23 կը գրէ. «Իրենց (Միկտոններու) նահանգին մէջն է Մծբին քաղաքը ... Մասիոս լեռան ստորոտին, և Տիգրանակերտ»։ Գիրք ԺԱ. 12.4. «Ասոնց մէջ է Մասիոս լեռը, որ կը բարձրանայ Մծբինի և Տիգրանակերտի վերեւ»։

Մասիոս լեռը հիւսիսային Միջագետքի մէջ լեռնաշղթայ մ'էր որ կ'երկարէր արեւելքէն արեւմուտք, Եփրատ և Տիգրիս գետերու միջեւ։ Սա շփոթուելու չէ մեր Մասիսին հետ։

Ստրաբոնի վերոյիշեալ երկրորդ մէջբերումէն կ'երեւի թէ Մասիոս լեռը Մծբինի և Տիգրանակերտի մէջտեղն էր, երկուքին վերեւ բարձրանալու համար։

Այս պարագային՝ Ստրաբոն արժանահաւատ է, և մենք չենք կրնար անտեսել իր ցուցմունքը։ Ան ծնած էր Ամասիա քաղաքը՝ Տիգրանի գահի վրայ եղած ատեն, և յետոյ պտտած Փոքր Ասիոյ լայնքին և երկայնքին։

(*) Պլուտարքոս, Լուկուլլոս, ԻԴ. 8։

Տակիտոս Հռովմայեցի պատմիչը, հայ մայրաքաղաքի մասին խօսելուն՝ կ'ըսէ թէ ան Մծբինէն 37 մղոն հեռու էր, և թէ Նիկեփորիոս գետը քաղաքի պարիսպին որոշ մասին երկարութեամբ կը հոսէր (*)։ Ուրեմն տ'Անվիլի յիշած Սղերդը պիտի չյարմարէր Տակիտոսի ըսածին, որովհետև Սղերդ Մծբինէն 80 մղոն հեռու է։

Մուֆարղինի դէմ ծանրակշիռ վկայութիւնը Փաւստոսին և Եւտրոպիոսին են։ Երկուքն ալ չորրորդ դարու պատմիչներ։

Մուֆարղինը Ծոփաց նահանգին մէջ կը գտնուի։ Մինչ Եւտրոպիոս Աղձնեաց գաւառին մէջ կը դնէ Տիգրանակերտը (**)։ Եթէ ըսես թէ Հռովմայեցի գրողը սխալեր է, դժուար է սակայն միևնոյն սխալը վերագրել մեր Փաւըստոսին, որ իր պատմութեան երկու տեղը կը յիշէ Տիգրանակերտին Աղձնեաց գաւառի մէջ ըլլալը։ Մերուժան Արծրունիի՝ Պարսիկ բանակով Հայաստան գալը յիշելուն. «Առին Տիգրանակերտ մեծ քաղաքը Աղձնիք գաւառի մէջ (***)։ Սբ. Եպիփանի մասին խօսելուն. «Եպիփան կ'անցնի Աղձնեաց երկիրը... և վկայարան մը կը շինէ Տիգրանակերտ քաղաքին մէջ» (****)։

Kiepert Մուֆարղինը մերժեց, որովհետև Աղձնիքի մէջ չէր այդ, այլ Ծոփաց գաւառը։

Անգղիացի պատմաբան T. Rice Holmes, Եւրոպացի գիտնականներու Տիգրանակերտի մասին տեսութիւնները քննելէ վերջ, շուարած, կը հարցնէ թէ արդեօք կարելի չէ՞ ենթադրել թէ Տիգրանակերտ անունով երկու քաղաք գոյութիւն ունեցած ըլլայ։ Նման ենթադրութիւն հազիւ թէ լուծէ հարցը,

Հապա Տիգրանակերտ և Ամիտ անուններու շփոթութի՞ւնը։ Թէև երեւութական, բայց յոյժ հետաքրքիր է։

Չորրորդ դարու կէսին, Պարսիկ-Հռովմէական պա-

(*) Տակիտոս, Տարեգիրք, ԺԵ. 4, 5։
(**) Եւտրոպիոս, Զ. 9։
(***) Փաւստոս, Դ. 24։
(****) Փաւստոս Ե. 27։

տերազմին, Շապուհ Բ. կը պաշարէ Ամիտ քաղաքը։ Ամմիանոս Մարկելլինոս պատմիչը քաղաքի պաշտպան հռոմէական բանակի մէջ կը գտնուէր։ Իր պատմութեան գրքին մէջ քաղաքը կը կոչէ Ամիտ։ Բայց եկուր տես որ միեւնոյն պաշարման մասին գրելուն՝ նոյն դարու հայ պատմիչ Փաւստոս և իրմէ դար մը վերջ գրող Խորենացին Շապուհէն պաշարուած և գրաւուած քաղաքը կ'անուանեն Տիգրանակերտ։

Խորենացիի մէջ որոշ տեղագրական ցուցմունք չկայ Տիգրանակերտի վայրի մասին։ Բացի երկու տեղ, եթէ կարելի է այդ յիշատակութիւններէն վայր մը մատնանշել։ Շապուհի առաջին պաշարման մասին. «Շապուհի գունդը պարտութիւն կրելով Նորէն Մծբին դարձաւ» (*)։ Երկրորդ պաշարման. «... Եւ այն պատերը, որ Հայկազնեան Տիգրանը շինած էր հաստ և ամուր, հիմերէն քանդելով, տապալեցին... (**)։» Մինակ եզրակացութիւնը որ կրնանք հանել վերոյիշեալ երկու ցուցմունքներէն այդ է թէ, Խորենացիի օրով Ամիտ քաղաքը կ'ընդունուէր որպէս Տիգրանի շինած քաղաքը շատոնց ուրիշ անուն առած կրնար ըլլալ, կամ այդքան աննշան տեղ մը դարձած, տարբեր անունով, որ ամենուն մոռցնել տուած էր իր փառապանծ անցեալը։

Ամմիանոս իր պատմագրքին մէջ Տիգրանակերտ անունը բնաւ չյիշեր։ Խորենացիի մէջ ալ Ամիտ անունին չենք հանդիպիր։ Բայց, զարմանալի, Փաւստոս երկու քաղաքներն ալ զատ զատ կը յիշէ։ Տիգրանակերտի մասին իր գրածը յիշեցինք։ Ամիտի համար. «Յակոբ Մծբնայ Եպիսկոպոսին ոսկորները Ամիտ քաղաքը կը փոխադրուին» (***)։ Այսուհանդերձ կ'ապշիս թէ Ամիտը գիտնալով մէկտեղ Փաւստոս մեծ պաշարումը Տիգրանակերտ քաղաքը ցոյց կուտայ։

(*) Խորենացի, Գ. 26:
(**) Խորենացի, Գ. 28:
(***) Փաւստոս Գ. 10:

Տիգրանի քաղաքը Լուկուլլոսի կողմէ գրաւուելէն վերջ անկման շրջան ունեցաւ։ Տեղւոյն բիւրաւոր օտարազգի բնակիչները, որ բռնի հոն բերուած էին, իրենց բնագաւառները վերադարձան և Լուկուլլոս կործանեց զայն, «ու փոքրիկ գիւղ մը ձգեց տեղը», կ՚ըսէ Ստրաբոն (*), որու մանկութեան ատեն չինուած էր քաղաքը։

Հաւանաբար վերջէն շատ մը հայեր և մօտակայ վայրերէ անձեր բնակութիւն հաստատեցին հոն, որովհետեւ Լուկուլլոսէն հարիւր տարի վերջ, Ա. դարու կէսին, ուրիշ հռովմայեցի զօրավար մը, Կորբուլոն, կը գրաւէ քաղաքը, որ Տակիտոսի ըսելով ամրապարիսպ տեղ մ՚էր։ Յետ այնու այլեւս Տիգրանակերտ կը դադրի յիշատակուելէ օտարազգի պատմաբաններէ, իր տեղը տալով Մծբին մեծ կեդրոնին։ Կը փորձուինք ենթադրել թէ այս անշքացած քաղաքի հայ բնակիչները գաղթեցին Ամիտ, և այդ քաղաքի ոչ-հայ անունը փոխեցին Տիգրանակերտի։

Յետագայ հայ պատմիչներու մէջ այլեւս չենք հանդիպիր Տիգրանակերտ անունին, և կամ կը հանդիպինք — զարմանալի — որպէս հայ մեծագոյն Արքային քաղաքը, որուն անունը վերջէն փոխուեցաւ Ամիտի...։ Մինչդեռ կ՚ակնկալես որ Տիգրանակերտէն շատ աւելի հին Ամիտը կոչուելու էր Տիգրանակերտ։ Այսպիսով կ՚ունենանք, նախ Ամիտ որ Տիգրանակերտ կ՚ըլլայ. յետոյ Տիգրակերտ որ Ամիտ կ՚ըլլայ, և ապա Ամիտ որ դարձեալ Տիգրանակերտ կ՚ըլլայ... ցնոր կարգադրութիւն։

Կորիւն կը յիշէ Ամիտը, բայց չգիտեր Տիգրանակերտը։

Փարպեցին գիտէ Ամիտը, ուսկէ իր համբաւաւոր Թուղթը գրեց Վահանին։

Կիրակոս Գանձակեցին երեք անգամ կը յիշատակէ Ամիտը, որ է «ի Միջագետս Ասորոց»։ Տիգրանակերտէն լուր չունի։

Մատթէոս Ուռհայեցիի մէջ Տիգրանակերտը արդէն Ամիտ եղած է։ 972 թուին բիւզանդացի զօրավար Դեմիտ-

(*) Ստրաբոն ԺԱ. 15, 15:

մեկոս ... «Իջանէր ի վերայ Տիգրանակերտ քաղաքին, որ անուանեալ կոչի Ամիթ, ի վերայ Դգլաթ գետոյ» (*)։ Եւ 1116 թուականի Ամիդի հրդեհի մասին գրելով. «Այս եղեւ յԱմիթ քաղաքն զոր շինեաց Տիգրան արքայ Հայոց»։ (**)

Ինչպէս կը տեսնենք հայ մեծ ինքնակալի քաղաքին ճիշդ վայրը դեռ վիճելի կը մնայ, որքան ատեն որ աղբիւրներու յիշատակութեանց հակասական ցուցմունքները չհարթուին կամ գոհացուցիչ բացատրութիւն չգտնեն։

Վերջնական խօսքը պիտի մնայ հնախօսի բահ ու բրիչին, երբ բաղդաւոր օր մը պեղումներ կը կատարուին և Արքայից Արքային քաղաքին, Ապպիանոս Աղեքսանդրիացիէ նկարագրուած ամեհի պարիսպներու և շինութեանց մնացորդները լոյս աշխարհ կուգան, նոր մանրամասնութիւններ աւելցնելու Տիգրանի կենսագրութեան։

Այդ օրը, կը խնդրեմ, բարեսիրտ հայ մը թող գտնուի որ գերեզմանս այցելէ և ըսէ. «Արմէ՛ն, թագաւորիդ ոստանէն ահաւասիկ ափ մը հող գերեզմանիդ»։

(*) Ուռհայեցի. Երուսաղէմ 1869, էջ 17։

(**) Ուռհայեցի, էջ 419։

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

APPIAN. Roman History. Loeb Classical Library.

ARNOLD W. Roman System of Provincial Administration, Oxford, 1914.

ԱՍՏՈՒՐԵԱՆ Յ. Քաղաքական Յարաբերութիւններ Հայաստանի եւ Հռովմի միջեւ, Վենետիկ, 1912:

AUGUSTUS. Res Gestae. Loeb Classical Library.

BABELON, E. Les Rois de Syrie, d'Arménie et de Commagene. Paris, 1890.

BARNES, H.E. History of western Civilization, 2 Vols., New York, 1935.

BEVAN E. The House of Seleucus, 2 Vols., London, 1902.

BOISSIER, G. Cicero and His Friends, New York.

CAMBRIDGE ANCIENT HISTORY, Vol. IX, Chap. 14.

CICERO Leob Classical Library.

DEBEVOISE, N.C. A Political History of Parthia, Chicago, 1938.

DIO CASSIUS History of Rome, 8 Vols., Troy, 1905.

DURANT, W. Caesar and Christ, New York, 1944.

DURUY, V. History of Roman People, 8 Vols., Boston, 1883.

ECKHARDT, K. Die Armeniche Feldzuge de Lucullus, (Հայերէն թրգ.) Վիեննա:

EUTROPIUS Abridgment of Roman History. Bohn Classical Library.

FERRERO, G Greatness and Decline of Rome, 5 Vols., New York, 1909.

FLORUS Epitome of Roman History, Bohn Classical Libtary.

FROUDE, J.A. Caesar, New Vork, 1912.

HERODOTUS History, Edited by Rawlinson, 4 Vols., New York, 1871.

JONES, A. Cities of the Eastern Roman Provinces, Oxford, 1937.

JOSEPHUS Antiquities of the Jews.

JUSTIN History, Bohn Classical Library.

LIVY, T. Epitome to Roman History.

LUCIAN

MAHAFFY, J.P. The Empire of the Ptolomies, 1895.

ՄԱՆԱՆԴԵԱՆ, Յ. Ֆէօդալիզմը Հին Հայաստանում, Երեւան, 1934·

MEMNON Fragmenta Historicorum Graecorum, ed. C. Muller, Paris, 1883·

MIDDLETON, C. Life of Cicero, London, 1877.

MOMMSEN, T. History of Rome, 5 Vols., London, 1901.

MOMMSEN, T. The Provinces of the Roman Empire, 2 Vols., New York, 1887.

MONTESQUIEU Consideration on the Causes of the Grandeur and Decadence of the Romans, New York, 1882.

ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ Վենետիկ. 1865։

PLUTARCH Lives. Loeb Classical Library.

PLUTARCH Moralia. » »

POLYBIUS History. » » »

RAWLINSON G. The Sixth Great Oriental Monarchy, New York, 1874.

REINACH T. Mithridates Eupator, Paris, 1890.

ROSTOVTZEFF, M. Social and Economic History of the Hellenistic World, New York, 1942.

SALLUST Fragments. Bohn Classical Library.

SMITH, W, Dictionary of Greek and Roman Antiquities, Boston, 1859.

STRABO Geography. Loeb Classical Library.

SYKES, P. History of Persia, 2 Vols., London, 1922.

TARN, W.W. Hellenistic Civilisation, London, 1927.

TAYLOR, H. Cicero, Chicago, 1916.

VELLEIUS PATERCULUS Compendium of the History of Rome, Bohn Classical Library.

ՓԱՒՍՏՈՍ ԲԻՒԶԱՆԴ Վենետիկ, 1839։

Էջ

Թագլաթ-Պալասար Ա. 17
Թիլ աւան 122
Թորդան 122
Թուսկաններ 79
Թրակիա 9
Թրակիացի 178

Ժողովրդային կուսակցութիւն (Հռոմի մէջ) 176

Ինօրիա 208
Իրան 30
Իպերիա (Վրաստան) 12
Իրան 30
Իտալացի 80
Իտալիա 76

Լատին 179
Լաւոդիկէ 48
Լիվիոս 163
Լուչիոս Լուկուլլոս 21
Լուչիոս Մակիոս 126
Լուչիոս Քուինտոս 191
Լուչիոս Ֆանիոս 126
Լոմպարտայի դաշտ 9

Խերսին 15
Խորազմիա 31
Խրիմ 59

Ծոփաց Հայաստան 2

Կարինիոս 198
Կարիր 136
Կաթմեան (նախարար.թիւն) 113
Կամբիսէն 12
Կապադովկիա 10
Կասպիէնի 12
Կասպից ծով 12
Կարին 15

Էջ

Կարքեդոն 21
Կէթէկոս (Տրիբուն) 134
Կիզիկոս 135
Կիլիկիա 74
Կիկերոն 68
Կիմպրիական պատերազմ 60
Կիմպրիացիք 73
Կիպրոս 128
Կիւրոս (Պարսիկ արքայ) 56
Կիւրոս (Խուրս) Մեծն Տիգրանի եղբայրը 42, 145
Կլապրիօ (Կոնսիւլ) 198
Կղէօպատրա 66
Կոթա 133
Կոմմագէն 104
Կողքիս 12
Կողքիսեաններ 137
Կորդիէն 93
Կորդիոս 48
Կորդուք 12
Կորնթացիներ 79
Կորնթոս 60
Կովկաս 94
Կովկասեան լեռնաշղթայ 12
Կուկլիէլմօ Ֆէրրէրօ 190
Կուր գետ 97
Կրասոս Եռապետ 81
Կօրքի 15

Հայաստան 1
Հայեր 4
Հաննիպալ 9
Հերակլէս 122
Հերակլիա 135
Հերոդոտոս 95
Հեփեստոս 122
Հէլլէն 22
Հէկաթօմպիլօս (Եկպատան) 38
Հռոմ 3

Էջ

Հռովմայեցիներ 177
Հրահատ Գ. 40

Մազակա (Կեսարիա) 74
Մակաբայեցիներ 27
Մակադատ 89
Մակեդոնական տիրա-
պետութիւն 5
Մաղնիսա 10
Մամիկոնեան իշխաններ 15
Մանաւազեան նախարարթն. 113
Մանիլիուս (Տրիբուն) 199
Մանլիոս Մալթինոս 76
Մանկլոս 89
Մասիոսի լեռնաշղթայ 24
Մատաթիա 27
Մարաստան 7
Մարեր 42
Մարիուս 73
Մարիուսեան կուսակցութիւն 82
Մարկեան գաւառ 38
Մարկիանա 31
Մարկիոս 197
Մարկոս Անտոնիոս 231
Մարկոս Մարիոս 127
Մարմարա 9
Մարսեաններ 76
Մարսեան ապստամբութիւն 60
Մարտետն աղեղնաւոր 184
Մեթրոդորոս Սկեպսացի 68
Մեհրուժան (Ծոփաց թագ.ր) 25
Մեհրուժան (Մեծն
Տիգրանի զօրավար) 89
Մեմնոն Հերակլացի 68
Մերձաւոր Արեւելք 6
Մէթրոփանէս 202
Մէտէլլոս Պիոս 126
Միթրա (արեւ աստուած) 36
Միհր 122

Էջ

Միհրդատ Եւպատոր 47
Միջագետք 9
Միջերկրական 159
Միսէնում 139
Միտիլին կղզի 80
Մծբին 145
Մոնիմէ 143
Մովսէս Խորենացի 29
Մուրէնա 70
Մօլօն 9

Յուդայաստան 169
Յոյն 6
Յովսէփոս 68
Յուկուրթա 73
Յունաստան 81
Յուստինոս 68

Նաբուգոդոնոսոր 169
Նայիրի 17
Նափոլի 139
Նեղոս 99
Նեմեսիս 36
Նէսէեան նժոյգ 45
Նէօպտղոմէոս 59
Նիկոմիդիա 158
Նիկոմէտէս 48
Նիկոմիտէս Բ, 75
Նիկոմիտէս Գ. 62
Նիմփիոս գետ 24
Նինոս 94
Նինուէ 78
Նիսա 131
Նիսիդա կղզի 140
Նիւմէտեան պատերազմ 73
Նունէ 122

Շէյքսփիր 38

	Էջ
Ոդական	88
Ողիմպոս	111
Որդունի	113
Որոնդէս	99
Ուէստմինիստրի Աբբայարան	122
Ուրարտկն. թագաւորութիւն	3
Ուրարտու	16
Պարխադրիս լեռ	15
Պահպանողական կուսակցութիւն (Հռոմի մէջ)	177
Պաղեստին	7
Պանթէոն	122
Պարթեւաստան	1
Պարսկաստան	5
Պարսիս	31
Պերկամոս	130
Պէյրութ	102
Պէրէնիս	143
Պինակա	93
Պիրհոս	78
Պլուտարքոս	68
Պոմպէոս	62
Պոնտոս	12
Պուբլիոս Կոլոդիոս	162
Պտղոմէոս	140
Պտղոմայիս	160
Պրասիա	134
Ռատակիւն	40
Ռշտունի	113
Սադալքա	93
Սալլուստ	68
Սամոսատ	105
Սանատրուկ	116
Սարանկիա	31
Սարբինեան բաղդագուշակ	79
Սարեսա	93
Սարկոն	97
Սարմաթեաններ	59
Սարտանաբազեան խնճոյք	139
Սելեւկեան կայսրութիւն	1
Սելեւկոս Ե.	91
Սելեւկոս Զ.	91
Սելեւկոս Նիկատոր	13
Սելեւկոս Ֆիլոբաթէր	24
Սեւ ծով	12
Սէլէն	101
Սէքստէլիոս	175
Սիաքէ	42
Սիդոն	102
Սիննա (Կօնսիւլ)	82
Սինոպ	55
Սիոն	169
Սիւլլա	70
Սիւնի	113
Սկիպիոն	10
Սկիւթացիներ	33
Սոկրատ (Բիւթանիոյ դահաժառանգ)	75
Սոտեր	98
Սուրէնա	37
Սուրիա	64
Սուրիացի	6
Սպանիա	87
Ստատիրա	142
Ստրաբոն	12
Սօաններ	94
Սօլի	105
Սօրնատիոս	190
Վալէրեաններ՝ 20րդ լէգէոն	198
Վահագն	122
Վահունի ընտանիք	122
Վան	120
Վելլիոս Պատէրկուլոս	68
Վիրգիլիոս	6
Վոսփոր	59

	Էջ
Տալօրա	143
Տանօյա	200
Տարօն	15
Տարտանէլ	9
Տարտանոս	70
Տարսոն	105
Տաւրոս	61
Տեւտոններ	73
Տիգրան Մեծ	1
Տիգրան Կրտսեր	148
Տիգրանակերտ	115
Տիգրիս	94
Տիլոս	198
Տիմիդրիոս	92
Տիոն Կասսիոս	68
Տիպարէններ	137
Տիր	122
Տիւրոս	102
Տնիեպեր	87
Տոսկուլում	140
Տրդատ	204
Տրիարոս	196
Փառնակ	227
Փառնակիա	142
Փաւստոս Բիւզանդ	121
Փաֆլակոնիա	10

	Էջ
Փլաւիոս	232
Փլեկոն Թրալցի	179
Փիլիպոս՝ Աղեքս. Մեծի Հայր	56
Փիլիպոս (Ծուռ-Բիթի որդի)	92
Փիւնիկէ	7
Փոքր Ասիա	4
Փռիւգիա	10
Փօնիթիս	15
Քարմանիա	31
Քինտոս Սէրտէրիոս	126
Քորնելիոս Նէպոս	163
Քսենեփոն	16
Քսերքսէս (Արշամաշատի)	7
Քրիստոս	17
Օգոստոս Կայսր	139
Օգուստա	105
Օթէլլօ	153
Օկտաւիա	133
Օսրոյէն (Ուրֆա)	121
Ֆաուստոս	153
Ֆապիոս	198
Ֆիմբրեան գունդ	194
Ֆիմպրիա	82
Ֆլակոս (Կոնսուլ)	82
Froude J. A.	138

ՖՈՒՆԴԱՄԵՆՏԱԼ ԳՐԱԴԱՐԱՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

Printed in Egypt by

SAHAG - MESROB Press, 25, Sharia Oraby, Cairo.

ՅԱՆԿ ՅԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ

	Էջ
Ագիլլէոս Կլապրիա	76
Ազատէ	42
Աթենաս	122
Աթէնատորոս	198
Աթէնք	137
Ալպեան լեռներ	9
Ալքանտոնիոս	170
Աղեքսանդրա թագուհի	169
Աղեքսանդր Մե	4
Աղեքսանդր (Պարսկաստանի)	9
Աղեքսանդրիա	116
Աղձնիք	15
Աղուաններ	12
Ամասիա	137
Ամիսոս	137
Ամփիկրատէս	147
Անահիտ	110, 122
Անատոլու	23
Անդիտաւրոսի շղթայ	24
Անդրալպեան Կօլեր	79
Անի	111
Անտիում	232
Անտիոք	1
Անտիոքոս՝ Կոմմագէնի թագաւոր	170
Անտիոքոս Մեծ	2
Անտիոքոս Դ. Եպիփան	26
Անտիոքոս Է.	40
Անտիոքոս Ը. Կռիպոս՝ Ծուռ-Քիթ	91
Անտիոքոս Թ. Կիզիկէնէս	91
Անտիոքոս Ժ. Եւսիբէս (Պիոս)	92
Անտիոքոս ԺԱ. Եպիփան	92
Անտիոքոս ԺԲ. Դիոնեսիոս	92
Անտիոքոս ԺԳ.	223
Աշտիշատ	122
Ապահունի	113
Ապամիա	102
Ապողոն	22
Ապպիանոս	68
Ապպիոս Կլոդիոս	161
Ասիա	74
Ասորեստան	4
Աստղիկ	122
Ատանա	105
Ատիաբէն	92
Ատրպատական	12
Արաբ	192
Արածանի	112
Արամազդ	122
Արարատ	2
Արաքս	2
Արարսի դաշնագիր	222
Արբէլա	94
Արեւելեան կուսակցութիւն	230
Արեւմտեան »	230
Արիա	31
Արիազատ Օծօմա	42
Արիարաթէս	25
Արիարաթէս Զ	48
Արիարաթէս Է.	49
Արիարաթէս Ը.	72
Արիոբարզան	72
Արծրունի	113

Էջ

Արմաւիր 120
Արմէններ 16
Արշակ Բ. 115
Արշակ Զ կամ
Միհրդատ Ա. Պարթեւ 30
Արշակ Թ. կամ
Մեծն Միհրդատ Բ. 32
Արշակունի 95
Արշամաշատ 7
Արշիպեղագոս 9
Արտագերս 88
Արտանէս 51
Արտաշատ 21
Արտաշէս 2
Արտաշէսեան Հարստութիւն 20
Արտաւազդ՝
Մեծն Տիգրանի հայրը 30
Արտեմիս 122
Արքեղայոս 59
Աւրելիոս Կօթա 70
Ափրանիոս 223
Ափրիկէ 87
Ափրոդիտ 122

Բաբելոն 7
Բաբերաա 88
Բագայառինջ 122
Բագրատունի 113
Բակտրիա 31
Բաղեդէս 142
Բաստարնեաններ 59
Բասօրօպետա 15
Բարզափրան 89
Բարշամ 122
Բեթլեհէմ 110
Բերիա (Հալէպ) 102
Բզնունի 113
Բինկեանի բլուր 139
Բիւթանիա 10

Էջ

Գաղատիա 10
Գաղղիա 87
Գերմանիա 76
Գնդունի 113
Գնունի 113
Գողիաթ 55
Գուգարք 15

Դամասկոս 101
Դանուբ 59
Դարեհ մեծ 40
Դարեհ վերջին 5
Դեղփեան տաճար 55
Դեմետրիոս Բ. 30
Դիօփանդէս 59

Եակօ 153
Երրայեցի 120
Եգիպտոս 26
Ելամ 30
Եհովա 26
Երիզա 122
Երուսաղէմ 169
Եւրոպա 9
Եւտրոպիոս 68
Եփրատ 4
«Եօթանասուն Հովիտներ» 32

Զակրոս (լեռնաշղթայ) 95
Զարբիանոս 162
Զարեհ (Ծոփաց Հայաստանի) 2
Զարեհ (Մեծն Տիգրանի
մեծ տղան) 148
Զեւս 122
Զէլա 196
Զէօկմա 105
Զօսիմա 145

20к

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.
220032999

ЦЕНА

А II

32999